

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**ORTA ÇAĞ ANADOLUSU'NDA TIBBIN GELİŞİMİ VE
TEDAVİ YÖNTEMLERİ (4.-15. YÜZYILLAR)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. Yahya BAŞKAN**

**Hazırlayan
Gülay GÜÇLÜ**

MALATYA-2025

**T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**ORTA ÇAĞ ANADOLUSU'NDA TIBBIN GELİŞİMİ VE TEDAVİ
YÖNTEMLERİ (4.-15. YÜZYILLAR)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gülay GÜÇLÜ

**Danışman
Prof. Dr. Yahya BAŞKAN**

MALATYA-2025

ONUR SÖZÜ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “*Orta Çağ Anadolu’sunda Tıbbın Gelişimi ve Tedavi Yöntemleri*” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel etik kurallarına ve akademik standartlara uygun şekilde oluşturulmuştur. Kendi çabamla hazırlandığını ve yararlandığım tüm kaynakların metin içinde ve kaynakçada doğru bir şekilde gösterildiğini, bu konuda sorumluluğu kabul ettiğimi onurumla beyan ederim.

Gülay GÜÇLÜ

TEŞEKKÜR

Tezimin danışmanlığını üstlenen Prof. Dr. Yahya Başkan’a, bilgi ve tecrübeleriyle her zaman rehberim olan, bana yön veren değerli katkıları için minnettarım ayrıca; tez sürecimde bana her türlü desteği sunan Prof. Dr. Mustafa Aksoy’a, alanındaki derin bilgisi ve sürekli motive edici yaklaşımı için şükranlarımı sunuyorum.

Bu süreçte değerli desteklerinden dolayı kızım Dr. Esra Ülke’ye ve her anımda yanımda olan, beni daima destekleyen aileme ve manevi kızım Aylin Özdemir’e özverili ve sınırsız sevgileriyle bana güç verdikleri için teşekkür ederim. Onların varlığı, bu sürecin her aşamasında bana büyük bir motivasyon kaynağı oldu.

Bu çalışmanın tamamlanmasında emeği geçen herkese en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Gülray GÜÇLÜ

ÖNSÖZ

Tıp tarihi; insanların sağlıklı bir yaşam sürme çabasının izlerini barındıran ve her dönemde farklı uygarlıkların bilgi birikimleriyle gelişen bir alan olmuştur. Bu alanda önemli bir dönüm noktası ise; Orta Çağ olarak nitelendirilen zaman dilimidir. Orta Çağ, yalnızca Batı dünyasında değil, aynı zamanda Anadolu Coğrafyasındaki farklı kültürlerin etkileşimiyle de önemli bir geçiş sürecini simgelemektedir. Bu çalışmada; Orta Çağda, Anadolu'daki tıbbi gelişmeleri, hastalıkların tanımlanmasını ve tedavi metotlarını inceleyerek, dönemin sağlık anlayışını ve tıbbî uygulamalarını araştırmayı amaçladım.

Anadolu'nun, Doğu Roma, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı gibi büyük uygarlıkların birleşiminden doğan kültürel çeşitliliği, bu dönemdeki tıbbi uygulamaların da zengin bir sentez oluşturmaya imkân doğurmuştur. Çalışmada özellikle Orta Çağ Anadolu'sunda uygulanan tedavi metotları, hastalıkların tanımına ve tedaviye yönelik yaklaşımlar ele alınacaktır. Bu anlamda, tıp tarihinin daha geniş bir perspektiften araştırılması ve Orta Çağ'ın tıbbi mirasının günümüz sağlık sistemine olan etkileri vurgulanacaktır.

Orta Çağ Anadolu'sunun tıp alanındaki gelişmelerini inceleyerek bu dönemden günümüze kadar süregelen sağlık anlayışının izlerini sürmek ve geçmişin tıbbi bilgilerini geleceğe taşımak bu çalışmanın temel hedeflerinden biridir.

Sonuç olarak tezimizde, Orta Çağda Anadolu'daki tıbbî gelişmeleri, tedavi anlayışlarını ve hastalıkların tedavi edilme yöntemlerini ele alarak, dönemin sağlık pratiğini daha iyi anlamamıza katkı sağlamayı amaçlamaktadır. İlave olarak, geçmişteki tıbbi bilgilerin günümüze nasıl bir etki bıraktığını ve bu mirasın değerini takdir etmemize yardımcı olmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda, Orta Çağ Anadolu'sunun tıbbi geçmişine dair önemli bir kaynak oluşturmaya temenni ediyorum.

ÖZET

Orta Çağ, Batı tarihinde yaklaşık olarak 5. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar devam eden bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönem, genellikle Antik Roma'nın çöküşü ile başlayıp, 1453 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından Konstantinopolis'in fethi ile sonlandırılmıştır. Batı'da toplumsal ve kültürel yapıların büyük ölçüde değişime uğradığı, bilimsel gelişmelerin sınırlı olduğu ve çoğunlukla dini inançların hâkim olduğu bir zaman dilimi olarak kabul edilmektedir fakat; Orta Çağ, sadece Batı dünyasında değil, aynı zamanda Anadolu gibi farklı coğrafyalarda da zengin kültürel etkileşimlerin meydana geldiği, farklı uygarlıkların bilgi birikimlerini birleştirdiği bir geçiş dönemini de temsil etmektedir.

Anadolu; Doğu Roma, Türkiye Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı gibi büyük uygarlıkların etkisi ile şekillenmiş bir coğrafya oluşturulmuştur. Bu farklı medeniyetlerin tıbbî mirasları bütünleşerek bölgenin sağlık anlayışını ve tedavi metotlarını etkilemiştir. Bu tezde, Doğu Roma ve 11. yüzyıldan sonra Anadolu'ya gelen Türklere ait devletlerin, tıbbi uygulamaları ayrıntılı bir şekilde araştırılmıştır.

Tıbbi tedavi metotlarının hem bilimsel hem de manevi bir çerçevede şekillendiğini, her iki toplumda da halk sağlığı önlemlerinin ve karantina uygulamalarının, oldukça önem arz ettiğine dikkat çekilmektedir. Doğu Roma, Antik Yunan tıbbını devam ettirirken Anadolu'daki Türkler, tıbbi bilgi ve tedavi yöntemlerini hem İslam dünyasının hem de Doğu Roma'nın tıbbi bilgi birikiminden faydalananarak geliştirmişlerdir. Her iki toplumda da hastalıklar genellikle vücut dengesizlikleri ve özellikle vücut sıvılarının dengesinin bozulmasıyla ilişkilendirilmiş, tedavi metotları ise dini ritüellerle bütünleşmiştir.

Hem Doğu Romalılar hem de Anadolu'daki Türkler, hastalıkları yalnızca bedensel bir durum olarak değil, aynı zamanda ruhsal ve manevi bir bağlamda ele alarak tedavi yöntemlerini bu doğrultuda geliştirmişlerdir. Bu tez, Orta Çağ Anadolu'sunun tıbbi geçmişine dair önemli bir kaynak sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Tıp, Doğu Roma, Tıbbı, Osmanlı Tıbbı, Hastalıklar, Tedavi.

ABSTRACT

The Middle Ages cover a period in Western history that lasted approximately from the 5th century to the 15th century. This period generally begins with the collapse of Ancient Rome and ends with the transition to the Renaissance. This period is considered to be a period in which social and cultural structures in the West underwent major changes, scientific developments were limited, and religious beliefs mostly dominated. However, the Middle Ages also represent a transition period in which rich cultural interactions occurred not only in the Western world, but also in different geographies such as Anatolia, and different civilizations combined their knowledge.

Anatolia is a geography shaped by the influence of great civilizations such as Byzantium, Seljuk, Beyliks and Ottomans, and the medical heritages of these different civilizations have integrated and affected the region's understanding of health and treatment methods. In this thesis, the medical practices of the Byzantine and Turkish states that came to Anatolia after the 11th century have been investigated in detail.

It is noted that medical treatment methods were shaped within both a scientific and spiritual framework, and that public health measures and quarantine practices were of great importance in both societies. While Byzantium continued ancient Greek medicine, the Turks in Anatolia developed their medical knowledge and treatment methods by benefiting from both the Islamic world and Byzantium's medical knowledge. In both societies, diseases were generally associated with body imbalances and especially with the imbalance of body fluids, and treatment methods were integrated with religious rituals.

Both the Byzantines and the Turks in Anatolia developed their treatment methods accordingly by considering diseases not only as physical conditions but also in a spiritual and moral context. This thesis aims to provide an important source on the medical history of medieval Anatolia.

Keywords: Middle Ages, Medicine, Byzantine Medicine, Ottoman Medicine, Diseases, Treatment.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	14
DOĞU ROMA DÖNEMİNDE ANADOLU'DA SAĞLIK	14
1. DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU HAKKINDA BİLGİ	14
2. Coğrafya	14
3. Doğu Roma 'da Toplum ve Hastalığa Bakış.....	15
4. Doğu Roma Dönemi Asklepionlar	18
5. Doğu Roma Dönemi'nde Sağlık Merkezleri	19
5.1. Brefotrofiumlar (Brephotrophium)	19
5.2. Orfanotrofiumlar (Orphanotrophium).....	19
5.3. Jerontokomialar (Gerontoconia)	20
6. Doğu Roma Döneminde Hastaneler	20
6.1. İstanbul'daki Pantokrator Manastırı ve Hastanesi	20
6.2. Sampson Ksenodokheionu	21
7. Doğu Roma İmparatorluğu 'nda Sosyal Yardım Kurumları.....	23
7.1. Manastır Sağlık Hizmetleri	23
8. Doğu Roma İmparatorluğun 'da Tıp Okulları	24
9. Doğu Roma İmparatorluğu'nda Ordu Hekimliği	26
10. Doğu Roma İmparatorluğun 'da Eczacılık ve İlaç Üretimi	26
11. Doğu Roma Toplumunda Hekimlik.....	27
11.1. Doğu Roma İmparatorluğun 'da Önemli Hekimler	29
11.1.3. Aeginalı Paulus	30
11.1.4. Amidialı (Diyarbakırlı) Aetius.....	31
11.1.5. Trallesli Alexandros.....	32
11.1.6. Simeon Seth.....	32
11.1.7. Michailus Psellos.....	33
12. Doğu Roma Dönemi'nde Sağlık Sorunları ve Tıbbi Çareler	33
12.1. Cüzâm	34
12.1.1. Pantokrator Hastanesi Cüzâmhanesi	35
12.1.2. Maurikios Cüzâmhanesi	35
12.1.3. Aziz Panteleimon Cüzâmhanesi	35
12.2. Veba	35
12.2.1. Vahşi Veba (Veba Septisemisi)	36

12.2.2. Bubon veya Lenf Bezi Vebası (Hıyarcıklı Veba)	36
12.2.3. Akciğer veya Veba Pnömonisi	36
12.3. Epilepsi	39
12.4. Kulak, Burun ve Boğaz Hastalıkları	40
12.5. Kanser	42
12.6. Böbrek Hastalıkları	45
12.7. Psikolojik Hastalıklar	48
12.8. Varis	50
Doğu Roma döneminde özellikle Oribasius, varisle mücadelede bir dizi cerrahi yöntemi uygulamış ve rapor etmiştir. Oribasius öncelikle varisleri tanımlamıştır. Tanımında; varisleri damarların genişlemesi olarak ifade etmiştir ve varislerin kafada, karında ve testislerde oluştuğunu belirtmiştir ancak; en yoğun görüldüğü yerin bacaklar olduğunu rapor etmiştir. Oribasius tarafından varis tedavisinde cerrahi müdahaleler, genellikle damarların bağlanması, çıkarılması gibiyöntemlerle gerçekleştirilmiştir (Resim 3).....	50
12.9. Demans	51
12.10. Diyabet.....	52
12.11. Cerrahi Girişimler	53
12.12. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları	55
12.13. Diseksiyon İşlemleri	59
13. Doğu Roma Dönemi Diğer Tedavi Pratikleri ve İlginç Yöntemler	61
13.1. Spiritüel İyileşme Yöntemleri: Büyü, Dua ve Sihirin Hastalıklarla Mücadeledeki Rolü	61
13.2. Tedavide Su Kullanımı.....	64
14. Doğu Roma Döneminde Kullanılan Cerrahi Aletler ve Donanımlar.....	64
14.1. Kazılarda Ele Geçirilen Tıbbi Aletler	65
14.1.1. Forsepsler	65
14.1.2. Sondalar.....	66
14.2. Kemik ve Diş Cerrahisinde Kullanılan Araçlar	68
14.2.1. Keski	68
14.2.2. Diş Forsepsi.....	68
14.2.3. Diğer Tıbbi Araçlar	69
14.2.4. Kan Alma Kapları	69
14.2.5. İğne.....	70
14.2.6. Strigil.....	70
14.2.7. Ölçü Kaşığı.....	71
14.2.8. Spatül.....	71
İKİNCİ BÖLÜM	72
2. TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER HAKKINDA BİLGİ	72
2.1. Türkiye Selçuklu ve Beylikler Döneminde Toplum ve Hastalığa Bakış	72
2.2. Coğrafya.....	72
2.3. Dini İnçlar	73
2.4. Toplum ve Hastalığa Bakış.....	73
2.5. Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Görülen Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri.....	74
2.5.1. Cüzzâm	74
2.5.2. Çıban (Şarbon, Sirpençe).....	75

2.5.3. Kulunç.....	76
2.5.4. Sıtma (Malarya).....	76
2.5.5. Çiçek	77
2.5.6. Verem (Tüberküloz)	77
2.5.7. Nikris	78
2.5.8. Felç-İnme (Stroke-Apopleksi)	79
2.5.9. Epilepsi (Sara)	80
2.5.10. Veba	80
2.5.11. Ruh Sağlığı ve Hastalıkları (Psikiyatri)	81
2.6. Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Dârüşşifâlar.....	82
2.6.1. Mardin Dârüşşifâsı	83
2.6.2. Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifâsı	83
2.6.3. Sivas İzzeddin Keykâvus Darüşşifası	84
2.6.4. Divriği Turan Melik Dârüşşifâsı	84
2.6.5. Çankırı Dârüşşifâsı.....	86
2.6.6. Aksaray Dârüşşifâsı	86
2.6.7. Kastamonu Ali Bin Pervâne Dârüşşifâsı	86
2.6.8. Amasya Dârüşşifâsı.....	87
2.7. Türkiye Selçuklu Dönemi Eczacılık ve İlaç Üretimi.....	87
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	89
3. OSMANLI DEVLETİ HAKKINDA BİLGİ.....	89
3.1. Kuruluş Döneminde Osmanlı Toplumunu ve Hastalığa Bakış	90
3.2.1. Bursa Yıldırım Dârüşşifâsı	93
3.2.2. İstanbul Dârüşşifâsı.....	94
3.3. Osmanlı Devleti'nde Hekimlik ve Ünlü Hekimler	94
3.3.2. Sivaslı Hekim Ali	95
3.3.4. Altuncuzâde	96
3.3.5. Şerafettin Sabuncuoğlu.....	97
3.3.6. Yakup Paşa.....	97
3.3.7. Hekim Hoca Ataullah	98
3.3.8. Beşir Çelebi	98
3.4. Osmanlı'da Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri.....	98
3.4.1. Baş Ağrısı, Felç, Sara ve Benzeri Hastalıklar	99
3.4.2. Sersam ve Ateşli Baş Ağrıları.....	99
3.4.3. Soğuk Sersam ve Burudet	100
3.4.4. Sar'a ve Baş Dönmesi	102
3.4.5. Faliç (Felç) ve Baş Titremesi.....	104
3.4.6. Lakve (Ağız Eğriliği)	105
3.4.7. Hazer (Uyuşmak)	106
3.4.8.2. Şa'îre (İtirdirgeği) Hastalığı.....	109
3.4.8.3. Gözde Kıl Çıkması	109
3.4.8.4. Gece Körlüğü	110
3.4.8.5. İntişâr (Göze Su İnmesi)	111
3.4.9. Çeşitli Göz Hastalıkları ve Faydalı Tertibler	111
3.4.10. Kulak Hastalıkları	113
3.4.11. Burun ile İlgili Hastalıklar ve Tedavileri	117
3.4.12. Boğaz, Ağız, Dudak, Dil ve Diş Hastalıkları	117

3.4.12.1. Boğaz Hastalıklarının Tedavisi	117
3.4.12.2. Ağız Hastalıklarının Tedavisi	118
3.4.12.3. Diş Ağrısı İçin Terkibler	119
3.4.13. Zükkâm, Nâzle, Öksürük ve Diku'n-Nefes	119
3.4.14. Kalp Hastalıkları ve Hafakan İlaçları	122
3.4.15. Mide ve Bağırsak Hastalıkları	122
3.4.16. Kulunçlar/ Bağırsak Sancıları	124
3.4.17. Mak'ad Hastalıkları ve İlaçları	125
3.4.18. Karaciğer ve Dalak Hastalıkları	126
3.4.18.1. Karaciğer Hastalıkları	126
3.4.18.2. Dalak Hastalıkları	127
3.4.19. Yarekan-ı Asfer (Sarılık)	128
3.4.20. Akıl Hastalıkları	129
3.4.22. Erkeklere Mahsus Hastalıklar	133
3.4.23. Eklem Ağrıları ve Nikris Hastalıkları	133
3.4.24. Fil Hastalığı	134
3.4.25. Sıtma, Kızamık ve Çiçek	134
3.4.26. Şişler, Yanıklar ve Yaralar	135
3.4.27. Uyuz	135
3.4.28. Cüzzâm	136
3.4.29. Veba	136
3.4.30. Kuduz	137
3.4.31. Kırık, Çıkık ve Ezikler	138
3.4.32. Zehirlenmeler ve Haşarat Sokması	138
3.5. Osmanlılarda Eczacılık ve İlaç Üretimi	140
SONUÇ	142
KAYNAKÇA	146
EKLER	160

GİRİŞ

Tarihi süreçte, hastalıklar ve tedavi yöntemleri daima insanlarda merak uyandırmıştır. Bu durumun başlıca sebebi; hastalıkların ve tedavinin dünyada insanlar için en elzem konuların başında gelmesidir. Nitekim insanın dünyaya geliş süreci dünyada yaşadığı; ömrü ve ölümü dâhil insanın bilgiye ihtiyaç duyduğu en zaruri ilgi ve bilgi alanıdır. Bu sebeple insanların ve toplumların geçirmiş olduğu “hastalıklar ve tedavi yolları” sadece o zamanı yaşayan insan ve toplumlar için değil, bugün de aynı ciddiyetle bilinmeli ve takip edilmelidir. Hastalıkların ortaya çıkış sebepleri ve tedavileri, çoğunlukla “zamanla sınırlı olmayabilir”. Tarih, bize birçok hastalığın, herhangi bir zaman biriminde ortaya çıktığını, o dönem insanların bu hastalıklarla mücadele ettiklerini ve tedavi yolları aradıklarını, bulduklarını ya da bulamadıklarını ve tedavi şekillerini göstermektedir. Yine tarihin daha sonraki bir zamanında bu hastalığın yeniden ortaya çıktığı ve çok olumsuz sonuçlara yola açtığı da tarihi bir hakikattir. Diğer taraftan, yapılan tedaviler hastalıkların etkilerini azaltmış olsa da, sönükleşmiş hastalıkların varlığı yine de dikkat gerektirmektedir. Bu nedenle, hastalıkların varlığı ve tedavi şekilleri bir zamanla sınırlandırılmamaktadır. Bundan dolayı, hastalıklar ve tedavi yolları üzerinde yapılan çalışmalar günümüzde oldukça ilgi ve dikkat çekmektedir.

Bu tez çalışması, “Hastalıklar ve tedavi şekilleri” konusunu özel bir ihtisas alanı haline getiren “Tıp Tarihi ve Deontoloji” nin dışında, tarihin bir döneminde ve belli bir coğrafi mekânı esas alarak hastalıklar ve tedavi şekillerini konu etmektedir. Orta Çağ Anadolu’sunda, Hastalıklar ve Tedâvî Şekilleri konusuna odaklanmaktadır. Bu tez çalışmasında, Orta Çağ Anadolu’sunda yaşayan Doğu Romalılar ve Türklerin karşılaştıkları hastalıklar ve uyguladıkları tedavi şekillerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bir başka ifade ile Orta Çağda Anadolu’da arka arkaya yaşayan Doğu Roma ve Türk medeniyetlerinin hastalıklar karşısında “tutum ve tavırları” incelenmeye çalışılmıştır. Şunu söyleyebiliriz ki, Anadolu coğrafyasındaki tarihî, kültürel ve sanatsal birikim, hastalıklar ve tedavi yöntemlerindeki bilgi ve beceriyi sergileyen iki farklı toplum ve medeniyetin izlerini taşımaktadır. Burada öncelikle şuna dikkat çekilmelidir ki; tarihte, toplumlar hem insanî hem de toplumsal olarak düşman oldukları kadar, çaresizlikler karşısında da bilgi paylaşımı ve yardımlaşma yoluna gitmişlerdir. Bundan

dolayı, bilgiler ve kültürler aynı zamanda miras olarak devralınan değerlerdir. En azından Türk- İslâm Medeniyeti bu durumu, zenginlik olarak kabul etmektedir.

Bu bağlamda, tarihteki hastalıklar (örneğin enfeksiyonlar ve salgınlar) ile birlikte, hastalıkların keşfi ve yayılmasıyla ilgili bilgilerin gün yüzüne çıkarılması konusunda tarihçiler, tıp tarihçilerine önemli katkılar sağlamaktadır. Tıp Tarihi, genellikle tarihsel bir bilim olarak, yazılı kayıtlara dayanmak zorundadır. Bunun yanı sıra, arkeolojik buluntular (örneğin resimli temsiller ve cerrahi aletler) da yazılı kaydı olmayan hastalıklar veya tedavi uygulamaları hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Hastalıkların tarihi ise, tıp tarihinden gerçekler ve bulgulardan öte, insanlığın başlangıcına hatta çok daha eski zamanlara ve ötelere uzanır (örneğin, dinozorlar gibi fosil buluntularda hastalık kanıtı; bkz. 1923; Rothschild, Martin 1993; Tasnadi-Kubacska 1962; Rothschild ve ark. 1998). Başka bir deyişle, Tıp Tarihi bilimsel-tıbbi yöntem ve tekniklerin yanı sıra, yazılı geleneğin olmadığı dönemleri de ele alır. O zamandan beri hastalıkların tarihi aynı zaman da esas olarak tedaviyle de ilgilidir.

Tedavi usullerinin bilinmesi, hem hastalıkların anlaşılması hem de tedavi yöntemlerinin uygulanışı açısından çoğunlukla iç içe geçmiş bir durum arz eder. Bu nedenle, tedavi uygulamalarının bilinmesi, aynı zamanda tıp tarihi için de önemlidir. Her ne kadar bu iki araştırma alanı kısmen aynı kaynaklara dayansa da, aslında bunlar iki farklı disiplini ifade edebilir. Hastalıklar ve tedavi yöntemleri, tarihi araştırmalarına yeni bir yaklaşım getiren tanınmış İsviçreli tıp tarihçisi Henry E. Sigerist, *Tıbbın Başlangıcı* adlı kitabında, ilkel ve arkaik tıptan, Yunanistan'daki Altın Çağ'a kadar olan dönemi ele almıştır. Hastalıklar tarihinin temel özelliklerini güvenilir ve kesin bir şekilde, aynı zamanda çok canlı bir biçimde ortaya koymuştur. Sigerist'in kitabında incelediği dönem, ilk insan tıbbından günümüz tıbbına kadar uzanan bir süreci kapsamaktadır. Özetle, hastalıklar ve tedavi yöntemleri, yazılı kaynakların bulunmadığı ve tıbbın henüz tanımlanmadığı dönemlere kadar uzanır.

Arkaik Yunan'ın özgürce ürettiği düşüncelerde sağlık, asil doğum, miras yoluyla kazanılan zenginlik, prestij, fiziksel güç ve güzellik gibi "dışsal iyilerle" karşılaştırılabilecek bir değer olarak görülüyordu. Aristoteles (MÖ 384-322), zihinsel ve fiziksel sağlığın birbirleriyle yakından ilgili olduğu görüşündeydi. Fiziksel sağlığın akıllı eylemlerde önemli bir rol oynadığını fark ederek, sağlıksız bir zihinsel durumun, vücut

üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olabileceğini savunmuştur. Aristoteles, aynı zamanda ruh sağlığının korunmasında, her bireye belli bir sorumluluk da yüklemiştir.

İnsanlık tarihinin öncesi ve Orta Çağa kadar insanlığın erken tarihi, doğanın insan organizması ve dolayısıyla insan sağlığı üzerindeki etkisinin insan tarafından yaratılan kültürün etkisinden önemli ölçüde daha güçlü görülmüştür. Bu görüş yaygın kabul görmektedir. Hastalıklar ve tedavi uygulamaları daha ziyade insanın da tabii etkisinde olduğu, tabiattan elde edilen gözlem ve deneylerin etkisinde yürütülmüştür denilebilir.

İnsanın tıbbi faaliyetlerinin başlangıcını tarihe büyük miras bırakan medeniyetlerin izinde aramak yerinde olmalıdır. Dünyadaki en eski yerleşim yerlerine dair bilgiler, aynı zamanda insanlığın sağlığı nasıl tanımladığı ve sağlıklı olmak için verdiği mücadeleye dair izler taşır. Bu faaliyetler arasında sağlıklı kalmanın yanında “sağlıksız/hasta” olmak ve hastalıktan kurtulmak/sağlığa yeniden kavuşmak için uygulanan faaliyetlere “tedavi uygulamaları” demek gerekmektedir.

Tez çalışmamıza esas olan “Orta Çağ Anadolu’sunda Tedavi” konusunun ele alınması için Orta Çağ Anadolu medeniyetinin teşekkülünde, payları bulunan Yunan’dan Çin’e eski medeniyetlerinin kısaca tedavi usullerinin bilinmesinde fayda bulunmaktadır. Bu sebeple Yunan, Mısır, Mezopotamya, Hindistan, Çin ve bunların etkileriyle biçimlendirdiği Anadolu Medeniyetinde tedavi usullerinin kısa bilgilerle izahı gerekmektedir. Önasya medeniyetleri; Mezopotamya, Mısır ve bu medeniyetlerden etkilenen uygarlıklardan oluşmaktadır. Mezopotamya ve Mısır için yerleşik düzenin başladığı ilk coğrafi bölgeler olduğunu söyleyebiliriz. Önasya medeniyetleri için iki kültürün kaynağından bahsedebiliriz. Bunlardan ilki çevresiyle bağlantılı dışa dönük Sümer kültürü iken diğeri içine kapanık Mısır kültürüdür. Mezopotamya’da herkes birbiriyle işbirliği içinde olup Dicle ve Fırat’ın taşmasıyla taşınan alüvyonlu topraklarda bolca tarım yapılmaktaydı. Sümerlilerde, temel geçim kaynağını hayvancılık ile tarım oluşturmaktaydı. Yine bu dönemde Sümerlerin; heykeller, anıtlar, çömlekler vs. ile yakından ilgilendiğini görmekteyiz.¹

Önasya medeniyetlerinde; tıp 3’e ayrılmış durumdaydı. 1. Rahiplerin hâkim olduğu büyüler kullanılarak uygulanan dini tedaviler. 2. Savaşçı toplumlarda görülen bıçaklı cerrahi tedaviler. 3. Tarım toplumlarının uyguladığı şifalı bitkilerle tedaviler.

¹ Ali Haydar Bayat, **Tıp Tarihi**, Pınarbaşı Matbaacılık, İstanbul 2016, s. 46.

Mezopotamya’da hastalıkların, görünmez güçlerden kaynaklandığına inanılmaktaydı. Bu görünmez güçler; cinler, kötü ruhlar olarak nitelendirilmekteydi. Hastalıkların, insanların ya kendilerinin ya da yakınlarının işlediği günahlar nedeniyle bir ceza olarak verildiğine inanılmaktaydı.²

Tarihte, ilkyazı, M.Ö. 3000’lerde Sümerlerin kil üstüne yazdıkları çivi yazısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tabletlerde, dönemin tıp uygulamaları ile ilgili de bilgiler yer almaktadır. Sümerlerin Akadlar tarafından yıkılması sonrasında Akadların da yıkılması ile güneyde Babil medeniyeti yükselmiştir. Babil uygarlığında, tıbbın bir meslek olarak görülmesi, Babil Hükümdarı Hammurabi tarafından sağlanmıştır. Hammurabi kanunları günümüz şartlarında ağır gibi görülse de o dönemlerde tıp mesleğinin uygulanmasında kullanılacak esasların, ücretlerin ve cezaların belirlendiği kanunlar olması açısından oldukça önemlidir. Bu dönemde, tıp ve din arasındaki bağın zayıfladığını ve tıbbın daha modern bir hale dönüştürülmekteydi. Kırılan kemiklerin tutkal emdirilmiş bezlerle sarılarak tedavi edildiğini ve ilaç hazırlamak için tartıların kullanıldığını görmekteyiz. Yine korku ve üzüntülerin psikolojik rahatsızlıklara sebep olduğunun bilinip, bu dönemde psikiyatristlerin de bulunduğu bilgisine rastlamaktayız.³

Yaşam bilgisi anlamındaki “*Ayurveda*” tıbbı, genel olarak canlı bedenini oluşturan beş unsura bağlıdır. Canlı bedeni ve karakterini bu beş unsur oluşturur ve bu unsurların dengesizleşmesinin ardından hastalıklar meydana gelir. Aynı şekilde bu unsurlardan oluşan bedenin üç unsuru “*vata, pitta, kapha*” ile ilişkili birçok hastalık meydana gelir. Ayrıca bedendeki üç unsura bağlı “*kas, yağ, kan, kemik, ilik ve cinsel organlar*”, meydana gelir ve organların sağlıklı olması için bu üç unsurun’da sağlıklı olması gerekir.⁴

Efsan Ayurveda, Darshana'sında veya gösteriminde tüm bilimleri (fiziksel, kimyasal, biyolojik ve ruhsal) kapsadığını iddaa etmektedir. Buna göre, 8 temel uzmanlık

² Ali Haydar Bayat, Tıp Tarihi, s. 49.

³ Şahin Aksoy, **Tıp Dersleri Notları**, Urfa 2010, s. 6-8.

⁴ Hacer Tokyürek, “*Eski Uygurcada Ayurveda Tıbbı ve Beş Unsur*”, **Journal of Turkology**, Vol 24, No 2, (2014), s. 236.

alanı vardı: Dahiliye (kayachikitsa), Pediatri (kaumarabritya), Psikoloji (grahachikitsa), Kulak Burun Boğaz ve Oftalmoloji (urdwange chikitsa), Genel ve Özel Cerrahi (shayatantra), Toksikoloji (damshtalachikitsa /agadatantra), Geriatri (jarachikitsa /rasisantatra), Öjeni ve Afrodizyak Bilimi (vrishyachikitsa /vajikarantantra) ayrıca; Ayurveda'da 2 temel kavram (Panchmahabhutas ve Tridosha) ve 3 temel biyolojik unsur (vata /hareket, pitta /enerji ve kapha /atalet) bulunmaktadır. Bununla birlikte, Ayurveda; pozitif sağlığın ilkelerini (dincharya, ratricharya, ritucharya, sadvrata vb.) içeren bir yaşam felsefesi olarak, uzman doktorların hastalarına uygun bitkisel tedavileri seçmelerine yardımcı olacak gezegenler ve yıldızların incelenmesine bağlı bir sistem geliştirmiştir. Hekimler, ayın hareketlerinin hasta insanlar üzerindeki etkilerini ve bu hareketlerle bağlantılı olarak meydana gelen bunalım ve krizleri fark etmişlerdir.⁵ Bu özellikleriyle Ayurveda, sadece bir tıp sistemi olmanın da ötesinde, bir yaşam felsefesi haline gelmiştir. Ayurvedada; bastırılmaması gereken doğal dürtülerden bahsedilmektedir. Bu doğal dürtülerin hastalıkları önlemede önemli olduğu vurgulanmıştır. Bunlar: 1. Adhovata-gaz 2. Vit-dışkı 3. Mutra-idrar 4. Kshavatu-hapşırma 5. Trut-susuzluk 6. Kshudha-açlık 7. Nidra-uyku 8. Kasa-öksürük 9. Shramashvasa- eforla nefes alma 10. Jrumbha-esneme 11. Ashru-gözyaşları, ağlama 12. Chardi-kusma 13. Retas-menidir. Bu dürtülerin bastırılmasının, sindirim sistemi, biruni solunum sistemi ve sinir sistemi hastalıkları gibi birçok, hastalığa neden olabileceği bildirilmiştir.⁶

Çin tıbbının temelleri, tarihsel açıdan farklı unsurların bir araya gelmesiyle şekillenmiştir. Bu unsurlar arasında; bitki bilimleri, dini ve büyüsel inançlar ile ilkel tedavi yöntemleri dikkat çekmektedir.

M.Ö. 11. yüzyıldan 8. yüzyıla kadar, Huanghe (Sarı Nehir) havzasındaki orta vadide yapılan kehanetlerle ilgili kaplumbağa kabukları üzerindeki yazıtlardan elde edilen kanıtlar, o dönemdeki sağlık ve hastalık anlayışını yansıtmaktadır. Bu yazıtlardan, hastalıkların, vefat etmiş ataların intikamı olarak kabul edildiği ve hastalıkların ilahi güçler tarafından, cezalandırmak için salgın iblisler şeklinde gönderildiği çıkarımında bulunmaktadır. Bu varsayım, şeytan çıkarma ve diğer büyüsel tedavi uygulamalarını da

⁵ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, **Tahkîku Mâ Li'l-Hind Bîrûnî'nîn Gözüyle Hindistan**, (çev. Kıvameddin Burslan-Ali İhsan Yitik), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023, s. 237 vd.

⁶ Vagbha, **Astanga Hridaya Sutra Sthan**, (çev. Deepak Yadav 'Premchand'), Chaukhamba Surbharati Prakashan, (2014), s. 35, 36.

beraberinde getirmiştir fakat; zaman içerisinde, bu ilk inanç yerini daha sofistike bir anlayışa bırakmıştır. Bedenin, kozmosla uyum içinde ideal bir dengesinin olduğu ve her şeyin birbiriyle bağlantılı olduğu düşüncesi, Çin tıbbının temel prensiplerinden biri haline gelmiştir. Bu kozmolojik anlayışa göre, önemli olan bedenin parçaları değil, bu parçaların tüm kozmosla olan ilişkileridir. Bu anlayış, tedavi metotlarında da etkili olmuş ve dengeyi yeniden sağlamak için bedenin içsel ve dışsal etkileşimlerinin dikkate alınması gerektiği ifade edilmiştir.⁷

Konfüçyüsçülük ve Taoizm, bu iki felsefi dayanak büyük ölçüde geleneksel Çin Tıbbı'nın temel teorilerinin kökeninde yer almaktadır. Taoizm, içinde iki zıt karakter olan “Yang” ve “Yin”i barındırmaktadır. Buna göre, "Her şey yaşamın iki doğal ilkesini içerir: yang ve yin, ilkel ısı ve radikal nem; bunların araçları ruhlar, hava ve kandır. Varoluş için gerekli olan ilkeler, sürekli bir denge, bir anlaşma, mükemmel bir birlik içinde olmalıdırlar. Onların bozulmasından, ayrılıklarından, dertlerle ve hastalıklı duygular doğmaktadır.⁸ Yingwei, Çin tıbbının temel kavramlarından biri olup, vücudun enerji ve besinle olan ilişkisini açıklayan bir kavramdır. Bu kavram, 5 çeşit gıdanın vücutta nasıl işlediğini, bu gıdaların dalak ve mide üzerindeki biyokimyasal etkilerini açıklamaktadır. Yingwei'nin direkt olarak dalakta ve midede üretildiği kabul edilir. Burada yiyecekler işlenip vücuda gerekli enerji ve besin öğelerini sağlamaktadır. Bu işlem, vücudun hayati fonksiyonları için oldukça önem arz etmektedir. Yingwei'nin, Sanjiao ve Qi ile kan arasındaki yakın ilişkisi de önemlidir. Sanjiao, vücudun enerji kanallarını ifade ederken, Qi ve kan da vücudun enerji akışını ve besin taşıma işlemini yerine getirmektedir. Dolayısıyla, bu üç unsur arasındaki uyum, vücudun işlevselliği için elzemdir ayrıca; Çin tıbbına göre insanın özü, doğrudan yiyecek ve içecekten gelmektedir, bu da vücudun ihtiyaç duyduğu enerji ve besin maddelerinin dışarıdan alınması gerektiğini ifade etmektedir. Bu bakış açısına göre, sağlıklı bir vücut için düzgün beslenme ve enerji dengesinin korunması oldukça önem arz etmektedir.⁹

Eski Çin'de 3 temel tedavi yöntemi vardı, bunlar; akupunktur, moksa ve masaj. Akupunktur'un Huang Ti tarafından keşfedildiği söylenmektedir. *Nei Ching* adlı eserde,

⁷ Schiffeler Wm. John, (çev. Kübra Yıldız Altın), “Çin Halk Tıbbının Kökeni”, **Uluslararası Uygur Araştırmalar Dergisi**, Cilt 6, (2015), s. 114-125.

⁸ John Wm. Schiffeler, “Çin Halk Tıbbının Kökeni”, (çev. Kübra Altın Yıldız), s. 114.

⁹ Huang di Neijing, **Geleneksel Çin Tıbbı: Sarı İmparator'un Kitabından Seçkiler**, (çev. Yagang Luo), İnsan Yayınları, İstanbul 2024, s. 108-110.

bu tedavi yöntemine dair birçok açıklamaya yer verilmektedir. Ünlü Doktor, Pien Ch'iao'nun, akupunkturun uygulanmasında oldukça başarılı olduğu bilinmektedir.

Tang döneminde ise, akupunktur, tıbbın yedi dalından biri olarak kaydedilmiş ve bu alanda özel eğitim birimleri kurulmuştur. Sung döneminde ise akupunktur bir bilim dalı haline gelmiş ve bu konuyla ilgili birçok araştırma yazısı hazırlanmıştır. MS 1027'de, imparatorluk döneminde, vücuttaki akupunktur bölgelerini belirlemek amacıyla bakırdan oluşan iki model yapılmıştır. Bu modeller; toplam 365 nokta barındırmaktadır. Akupunktur tedavavisinde kullanılan iğneler ise çelik, bakır ya da gümüşten oluşmaktaydı. Tüm bu bilgilerden yola çıkarak; Çin tıbbında en önemli tedavi metotlarından birinin akupunktur olduğunu söyleyebiliriz. Akupunktur genel olarak, vücudun enerji yollarına, yani "meridyenlere" iğneler yerleştirilerek yapılan bir tedavi tekniği olup, bedenin doğal iyileşme süreçlerini uyarmaktadır. 1970'lerden itibaren Çin'de yapılan arkeolojik keşifler, akupunkturun tarihsel gelişimini aydınlatmaya yardımcı olmuştur. Bu keşifler, bambu ve ipek üzerine yazılmış el yazmalarında yer alan bilgiler sayesinde akupunkturun M.Ö. 2. yüzyıla kadar uzandığını göstermektedir. Bu metinlerin incelenmesi, akupunkturun yalnızca bir tedavi yöntemi değil, aynı zamanda bir felsefi ve kozmolojik bir sistemin parçası olduğunu ortaya koymuştur.¹⁰

XIX. yüzyılına kadar eski Mısır tıbbına dair temel bilgi kaynakları, geç antik çağa ait olan eserler olmuştur. Homeros ve Herodotos Mısırlılar'ın tıp konusundaki yeteneklerinde, özellikle de Nil nehri kıyısınca yetişen bitkilerden faydalanarak yapılan ilaçlardan söz etmektedirler. Araplar Mısır'ı işgal ettiklerinde ve buraya yerleştiklerinde, burada bulunan bilgileri tercüme edip yaymışlardır. Roma İmparatorluğunda bulunan hekimler aracılığıyla da bu bilgiler Arap ve Avrupa tıp düşüncesinin temelini oluşturmuştur.¹¹

Abdüllatîf el-Bağdadî, XII. yüzyılda yaşamış olan önemli bir bilgin, hekim, filozof ve botanikçiydi. Bağdadî, botanik alanındaki bilgisini tıbbi bilgileriyle bütünleştirerek, Mısır'da yetişen pek çok bitkinin tedavi edici özelliklerini açıklamıştır. Bu bitkilerin, çeşitli hastalıkların tedavisinde nasıl kullanılabileceğini de anlatmıştır. Özellikle, hangi

¹⁰ Esin Kahya, **Çin'de Felsefe, Matematik, Astronomi, Tıp ve Bitkisel ve Hayvansal İlaçlar**, Us Yayınları, Ankara 2022, s. 199.

¹¹ Osman Olgu Dönmez, **Eski Mısır Uygarlığında Tıp Uygulamaları**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Denizli 2019, s. 53.

bitkinin hangi hastalığa iyi gelebileceği ile ilgili değerli bilgiler sunarak Orta Çağ'da İslam dünyasında tıbbın gelişimine büyük katkı sağlamıştır.¹²

1822'de Rosetta Taşı'nın keşfi, nihayet tıbbi temalara ayrılmış birçok metin de dahil olmak üzere eski Mısır'dan hiyeroglif yazıtların ve papirüslerin tercüme edilmesine olanak sağlamıştır. XIX. yüzyılda, Mısır bilimine olan ilgi, yazılı tıbbi belgelerin keşfedilmesine yol açmıştır. Bunlardan biri; Edwin Smith Papirüsüdür. Bu papirüs; birçok rahatsızlığın, muayenesini, tanısını, tedavisini ve prognozunu kapsayan cerrahi ve ayrıntılı bir anatomik gözlemler kılavuzudur. Muhtemelen, MÖ 1600 civarında yazılmıştır ancak; daha önceki birkaç metnin bir kopyası olduğu da düşünülmektedir. İçerdiği tıbbi bilgiler, M.Ö. 3000 yılına kadar uzanmaktadır. İmhotep, orjinal papirüs metninin yazarı ve eski Mısır tıbbının kurucusu olarak kabul edilmektedir. Diğer bir yazılı belge ise, Ebers papirüsüdür. Hastalıklardan sorumlu şeytanları kovmayı amaçlayan büyüler ve korkunç beddualarla dolu olup, 877 reçete içermektedir. Tümörlere dair bilgi veren belgelenmiş en eski kaynağı da içermektedir.¹³

Mısır'da tıbbi uygulamalar, her doktorun belirli bir hastalığa uzmanlaşması şeklinde dallara ayrılmıştır. Yunan tarihçi Herodot (yaklaşık MÖ 490-430), eserinde, bu durumu şöyle anlatmıştır: “*Gözler, baş, dişler ve karın hastalıkları için özel doktorlar bulunmaktadır*”. Mısırlı hekimlerin ünü, Herodot'un zamanında, İran ve Yunanistan'a kadar ulaşmıştır. Eski Mısırlı şifacılar, zengin bilgi birikimleri ve efsanevi olaylar üzerine yaptıkları çalışmalar sayesinde, kozmos ve tanrıların dünyası arasındaki ilişkiyi oldukça iyi kavramışlardır. Bu bilgi, onların, tanrıların dünyasında olayların doğru akışını yeniden sağlama yeteneği edinmelerini sağlıyordu. Mısırlı doktorlar, hastalıkları teşhis etmekle birlikte tedavilerin etkinliğini değerlendiriyor ve sağlık durumunu takip ediyorlardı. Tedavi yöntemlerinde ilaçlar ve gelişmiş cerrahi teknikler uygulanmaktaydı ayrıca; ilaçların etkisini artırmak için büyüsel uygulamalara da başvurulduğu kaydedilmiştir.¹⁴

Anadolu'da, tarihsel süreçte, tıbbi uygulamalara önemli katkılarda bulunan toplumlardan biri de Hititler olmuştur. Hititler; komşuları Mısır, Asur ve Mitanni ile ticari, diplomasi ilişkiler ve bazen de çatışmalar yoluyla ilişki kurmuşlardır. Hititlerin

¹² Hakan Can, **Abdüllatif el-Bağdadi'nin Gözüyle Orta Çağ'da Mısır (Coğrafya, Sosyo-Kültürel Yapı, Sanat)**, İlahiyat Yayınları, Ankara 2023, s. 76.

¹³ Mustafa Hayırlıdağ, “*Mısır Tıbbının Gizemi Papirüsler*”, **Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi**, Sayı 4, (2021), s. 68.

¹⁴ Mustaf Hayırlıdağ, “*Mısır Tıbbının Gizemi Papirüsler*”, s. 71.

tıbbi bilgileri, çoğunlukla, bu imparatorlukların yöneticileri arasında yapılan diplomatik yazışmalar sayesinde günümüze kadar ulaşmıştır. Bu yazışmalar, Hititlerin tıbbi uygulamalarının izole bir şekilde gelişmediğini, tam aksine, komşuları ile yapılan ticaret, diplomasi ve savaşlar aracılığıyla şekillendiğine dikkat çekmektedir. Bu dönemde, hastalıkların tanrıların veya ruhların öfkesi nedeniyle meydana geldiğine ve tedavinin de ancak; kurbanlar, ritüeller ve büyüler ile tanrıları ya da ruhları yatıştırarak sağlanacağına inanılmaktaydı. Bu sakinleştirme yöntemlerinin nasıl sağlanacağını açıklayan dini metinler de mevcuttu. Hititlerin tıbbi bilgilerinde ayrıca; klinik tahminleri ve bitkilerin kullanımıyla ilgili pratik öneriler de bulunmaktaydı.¹⁵ Orta Çağ Anadolu'sunda yaşayan Doğu Romalıların tarihi ve kültürel birikimlerinde en önemli medeni ve kültürel unsurların Romalılar olduğu tartışılmaz bir gerçektir ancak; Roma ve dolayısıyla Doğu Roma kültürel kimliğinin, Mezopotamya, Mısır, Hindistan, Antik Çin'le beraber Yunan tıbbı olduğu da gözardı edilmemelidir. Bu nedenle, Yunanlıların tedavi uygulamalarına özellikle dikkat çekilmelidir. Yunan tıbbı, sağlığı geliştirmek ve hastalıkları engellemek amacıyla aktif bir yaşam tarzı benimsemiştir. Bu yaşam tarzı; hijyenin yanı sıra kişisel bakım ve diyetin de önemli bir yer tuttuğu kapsamlı bir yaklaşıma odaklanmıştır. O dönemde, sağlıklı beslenme, bugünkü anlamından çok daha geniş kapsamlıydı. "Diaita" kelimesi, dengeli bir yaşam tarzı için fiziksel ve ruhsal sağlığın korunması amacıyla alınması gereken önlemleri ifade etmekteydi. Bu önlemler arasında fiziksel egzersiz ve jimnastik, atletik yarışmalar, rekreasyon, masaj, vücut bakımı, banyo, cinsellik ve sağlıklı yeme-içme gibi unsurlar yer almaktaydı. Eski Yunan inanışlarına göre, beden ve ruh arasında bir denge olmalıydı. Acı, endişe, kıskançlık, öfke gibi olumsuz duyguların, fiziksel hastalıklara neden olabileceği düşünülmekteydi. Yunanlıların ideal insan imajı ise, fiziksel güzellik ile ruhsal mükemmeliyet (kalokagathia) arasındaki yakın ilişkiye dayanmaktaydı. Bu anlayış ile Tanrılar bile ideal insanlar olarak tasvir edilmekteydi. Diğer taraftan, hastalıkların tanrıların kızgınlığından kaynaklandığına inanılmaktaydı.¹⁶

Yunan tıbbı, modern tıbbın temeli olarak kabul edilir ve bu alandaki manevi babası olarak da Hipokrat bilinmektedir. MÖ 5. yüzyılın sonları ile 4. yüzyılın başlarında yaşamış olan Hipokrat, antik çağlarda, efsane haline gelmiştir. Yazılarının kimler tarafından yazıldığı net olarak bilinmediğinden "*Corpus Hippocraticum*" adlı eser, birçok

¹⁵ Ali Haydar Bayat, Tıp Tarihi, s. 83.

¹⁶ Şahin Aksoy, Tıp Tarihi Ders Notları, s. 7.

yazarla anılmaktadır. Hipokrat tıbbı, doğa tarihi ve felsefi yaklaşımları bir bütün haline getirmiştir. O, insan vücudunun, karmaşık ve doğal bir yapı olduğunu, sağlığın ise ancak; bu yapının dengeli bir şekilde tutulmasıyla sağlanabileceğini ifade etmiştir. Hipokrat tıbbındaki temel unsur, dört mizaç doktrini'dir. Bu doktrin, vücuttaki 4 temel sıvının (kan, balgam, sarı safra, kara safra) mutlaka dengede olması gerektiğini söylemektedir. Hipokrat tıbbıyla birlikte, şifa tanrısı Asklepios'un kültü de gelişmiştir. Apollo'nun oğlu olan Asklepios'un etkisi, özellikle Epidauros'tan başlayarak yayılmıştır. Asklepios'a ait kutsal alanlar, şifa arayışında olan insanlar için önemli merkezler haline gelmiştir. Bu mekânlar, su kürleri tedavileri, uyku ve rüyalar aracılığıyla tedavi ritüelleri ve terapötik uygulamaların yapıldığı yerler olmuştur. Kızı Hygieia da Rüyalarda şifa vaat eden ve koruma sağlayan bu ritüellerde önemli bir figür haline gelmiştir. Tıp ve kültür, bu dönemde uyum içinde birlikte varoluştur. M.Ö. 3. yüzyılda, Asklepios'un ünü, Roma'da da yayılmaya devam etmiş ve Roma'da onun figürü aynı isimle varlığını sürdürmüştür. Hygieia ise, Roma'da kişileştirilerek sağlık tanrıçası "Salus" ile ilişkilendirilmiştir.

Bu durum, tıbbın ve şifanın kültürel ve dini bir bütün olarak kabul edildiği bir dönemin yansıması olmuştur.¹⁷

Dört sıvı doktrini Hipokrat yazılarındaki tıbbi kavramlar, antik çağlardan günümüze kadar tıp için büyük önem taşımaya devam etmiştir. Bu teori doğa felsefesi ile karakterize edilmiş ve insanı çevresiyle ilişkilendirmiştir. Bu mantık, 'her şeyin sonuçları ve etkileri vardır' görüşü temelinde rasyonel bir şekilde tartışılmıştır. Hastalık ve sağlık dört öz suyun karşılıklı etkileşimiyle belirlenirdi. Balgam, kan, sarı safra ve kara safra. Hipokrat'ın 'İnsanın Doğası Üzerine' metninde İnsanın Doğası, bu dört sıvı doktrininin yani; humoral patolojinin temellerini özetlemiş, ana hatlarıyla belirlenmiş ve sonraki yüzyıllarda daha da geliştirilmiştir. Bu yolculuk, Yunanistan'dan Roma'ya taşınmış ve burada Yunan hekim *Pergamonlu Galen* tarafından önemli ölçüde genişletilmiştir. Galen, doktrini, fizyoloji, patoloji ve tedavi unsurları olarak tıp alanına yerleştirmiştir. Bu doktrini yaşam süreçleri, patolojik değişiklikler ve tedaviyi de içine alan bir yöne taşımıştır. Antik çağın çok ötesindeki bu gelişmeler, diyetetik, cerrahi ve eczacılığın yanı sıra sağlığın korunması ve geri kazanılması için çok önemli bir adım olmuştur.¹⁸

¹⁷ John Sarah Iles, **Religions Of The Ancient World: A Guide**, Harvard University Press 2004, p. 423.

¹⁸ Ralph Jackson, **Doctors And Diseases In The Roman Empire**, British Museum Press, London 1995, p. 19.

Galen, tıp ve felsefe alanında birçok eser yazmıştır. Bu eserlerden önemli kısmı 191 yılında gerçekleşen Roma yangınında yok olmuştur. Tıp tarihi açısından önde gelen düşünürlerden olan Galen'in eserleri C. G. Kühn tarafından 1821- 1833 yılları arasından 22 cilt halinde eski Grekçe ve Latinceye çevrilileriyle yayınlanmıştır. Bunlar, Galenin yazdığı eserlerin sadece bir kısmıdır, maalesef çoğu kaybolmuştur. Galen'in bilim ve tıba ilişkin eserlerin çoğu günümüze ulaşmış olsa da onun, felsefeye dair yazmış olduğu eserlerin çoğu günümüze ulaşamamıştır. Galen, Hippokratesin unutulmuş olan görüşlerini ve eserlerini yeniden canlandırmış ve “*Corpus Hippocraticum*” adlı kitabın, tıbbın temel kitabı olarak görülmesini sağlamıştır. Corpus'un değerini artıracak yazıların yanında Galen, Hippokrates'in eserlerinin birçoğuna'da şerhler kaleme almıştır. Endülüslü ünlü hekim İbn Cülcül (ö.994) tabib ve hekimlerin biyografisini yazdığı “*Galen olmasaydı tıp tıp ili tümüyle silinip giderdi*” diye söz etmiştir.¹⁹ Köleler, bazen ev halkına tıbbi bakım sağlamak üzere de eğitilirdi. İmparator Augustus döneminde ise, sınırlarındaki eyaletlerdeki Roma lejyonlarının her bir birimine doktorlar atanmıştı. Bu dönemdeki bir başka yenilik ise, yaralılar ve hastalar için toplanma merkezleri olarak kullanılan askeri hastanelerin yapılmasıydı. Yapılan operasyonlar ise; kırık tedavisi, gözde katarakt ameliyatlar, uzuv amputasyonu (kesilmesi), böbrek, safra kesesi ve mesane ameliyatları da yapmışlardır.²⁰

Anadolu'ya İslamiyet'in kabulünden sonra gelen Türk topluluklarının kültürel değerlerinde, İslam öncesi dönem Türklerinin kültürel birikimlerinin yeri ve katkısı hiç şüphesiz tartışılmaz. Bu sebeple, kısaca da olsa İslam öncesi Türklerdeki tedavi uygulamaları hakkında bilgi verilmesi doğru olacaktır. İslamiyet öncesi Türk kavimlerinden biri olan Uygurlar, tıbbi faaliyetleri açısından ayrı bir yere sahiptir. Uygurların, dört mevsimin belirgin bir şekilde ayrıldığı ve İpek Yolu'nun merkezi sayılan bir coğrafyada yaşamaları, Uygur tıbbının tarihsel olarak Yunan, Arap-Fars gibi birçok kültürden etkilenmesini sağlamıştır. Uygur ulusal tıbbının tarihi de oldukça eskidir ve en az 2.500 yıllık bir geçmişe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Antik Uygur alfabesiyle yazılmış tıpla ilgili el yazmaları, Alman Keşif Heyeti tarafından İdeot antik kentinden keşfedilmiştir. Berlin'de saklanan “*Eski Uygur Tıbbi Belgesi*”nde toplamda 108 ilaç kaydı

¹⁹ İskenderiyeli Şarihler, **Kütübü Calinus**, (çev. Huneyn bin İshak), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, Ankara 2023, s. 19-20.

²⁰ İskenderiyeli Şarihler, Kütübü Calinus, s. 20.

bulunmaktadır.²¹

Tez çalışmasının, Orta Çağ'da Anadolu'daki tedavi uygulamaları üzerine önemine binaen, bir başka önemli hususa da dikkat çekmek gerekmektedir. Orta Çağ Anadolu'sunun önemli bir bölümünü (11. yüzyıl ve sonrasında) Türkler oluşturmuştur. Kaşgarlı Mahmut'un 1000 yıl önce yazdığı Divan-ı Lügatüt Türk (*Türk Dilleri Divanı*)'te, Bazı hastalıklar anumi (cüzzam), udhuzluğ (uyuz), ısırk, unhuz, iğ, unğ, iring, sükel, telwe gibi tedavide kullanılan isimler geçmektedir. Ayrıca ilaç yapan kimseler için emci ismide eserde yer almaktadır.²² Yusuf Has Hacip'in "*Kutadgu Bilig*" adlı eserinde ise beslenme ve sağlıkla ilgili birçok önemli açıklamanın yer aldığı bilinmektedir.²³ Uygur tıbbının teorik sistemi dört temel esasa dayanmaktadır: ateş, su, hava ve toprak. Bu dört unsurun; doğanın, tüm canlıların ve insan organizmasının temelini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Göktürklerde de sağlık faaliyetlerine önem verilmiştir. Göktürkler, karşılaştıkları hastalıkların tedavisi için bitkilerden oluşturdukları kendilerine özgü ilaçları kullanmışlardır. Kullanılan bu bitkilerin geneli mahalli bitkilerdir, bu bitkilerin arasında bazen hayvansal ilaçlar da görülmektedir.²⁴

Diğer taraftan, Müslüman Türkler için İslam dininin kabulünde eski Arap kültürünün de önemli bir yeri vardır. İslam öncesi Araplarda tıbbi bilgiler çöl yaşamı süren bedevi kabilelerin basit tedavi şekillerinde oluşuyordu. Araplarda tedavi yöntemleri iki şekilde uygulanıyordu. Birinci kategori, kişilerin hastalıklarının nedenlerini, sırlarını ve tedavisini tahmin etmeye dayanan uygulamaları ile ilgiliydi.

Bu tür tedaviler, yıldızlara, büyülere, rukye (*zikir ve dua ile tedavi*) ve sihire dayanıyordu. Kâhin ve arrafların dualarla putlarının adını seslenerek yaptığı ritüellerdi, ikinci kategoride ise ilaçlarla tedavi şekli yer alıyordu. İslam öncesi Arap toplumunun diğer tedavi yöntemlerinde biri ise göz şaşılığı için dönen değirmen taşına bakmak suretiyle düzeleceğine inanılmasıydı. Cahiliye devri Araplarının tedavileri arasında kan almak, vücudun farklı yerlerini dağlama ve ayrıca uzuv kesme gibi tedavi yöntemleride

²¹ Hacer Tokyürek, "Eski Uyğurcada Āyurveda Tıbbı ve Beş Unsur", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 24, Sayı 2, (2014), s. 235-260.

²² Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, (çev. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 40, 48, 54, 99, 135, 394, 426.

²³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (çev. Muzaffer Tuncel), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019, s. 366.

²⁴ İbrahim Ceylan, *Türklerde Cerrahinin Gelişimi*, Türk Cerrahi Derneği Yayınları, Ankara 2012, s. 15.

bulunmaktaydı.²⁵ İslâm Öncesi Araplarda ise tıbbî bilgiler çöl hayatında yaşayan bedevilerin basit tedavilerinden ibaretti. Tek yerleşim Mekke, Medine ve vahaların yakınında bulunan Al-Ta' gibi şehirlerde bulunuyordu. Arapların diğer ülkelerin medeniyetleriyle tek teması, Mekke'den iki yılda bir sefer yapan, kuzeyde Suriye'ye ve güneyde Yemen'e giden ticaret kervanları vasıtasıyla olmaktaydı. İslam öncesi dönemlerde, İbn Huzeym, Haris b. Keldet üs-Sakafî, Rumiyr-üt-Temimi ve diğerleri gibi bazı tıp uygulayıcıları vardı. Arapların o dönemde bildiği tek ilaçlar, ot tohumları, şerbetler, özellikle bal kullanılırdı. Cahiliye Araplarının görüşüne göre bal mükemmel şifa veren bir ilaçtı. Araplar içine giren şeytanı çıkarmak için dua okurlardı ve vebadan korunmak için eşek gibi anırırlardı.²⁶

²⁵ Emine Eroğlu, **Abbasiler Dönemi Sağlık Hizmetleri ve Tıbbî Gelişmeler**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın 2012, s. 8-9.

²⁶ Neşet Çağatay, “İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı” **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 6, Sayı 1-4, (1957), s. 133.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU ROMA DÖNEMİNDE ANADOLU'DA SAĞLIK

1. Doğu Roma İmparatorluğu Hakkında Bilgi

Doğu Roma İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu'nun Doğu'daki devamı olarak, IV. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar devam etmiş hem batı hem de doğu dünyası için önemli bir kültürel, dini ve siyasi merkez olmuştur. Coğrafi olarak, İstanbul ve çevresi dâhil, Anadolu'nun büyük bir kısmı da Doğu Roma imparatorluğu için de yer almaktaydı.

Sosyal yapıları, Roma İmparatorluğu mirasından izler taşıırken, Doğu Roma, Yunan kültürünü ve Helenistik felsefeyi de bünyelerine katmışlardır. Bununla birlikte, Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle beraber dini hayat Doğu Roma toplumunun merkezinde yer almıştır.

Bu kültürel yapı, Doğu Roma'nın hastalık ve sağlık anlayışını da etkilemiştir. Doğu Roma halkı, tıbbi genellikle antik Yunan tıbbı, Roma hekimliği ve Hristiyanlığın getirdiği inanç çerçevesiyle geliştirmişlerdir. Sağlık ve tedavi anlayışı, dönemin sosyal, dini ve kültürel yapılarıyla bütünleşmiştir.

2. Coğrafya

Bölge insan uygarlığının merkezlerinden biri olduğundan, uzun bin yıllık tarihi boyunca önemli sayıda imparatorluğun ve bölgesel gücün elinde kalmıştır. Gelişmiş bir ekonomiye, mega şehirlere ve büyük ciroya sahip olan özelliklere ek olarak, Doğu İmparatorluğu her ne kadar despotizm ile anılsa da son derece önemli bir mirasa sahipti ayrıca; Doğu İmparatorluğu ekonomik olarak tamamen kendi kendine yeterliydi. Çeşitli doğal kaynaklara, tarım için ideal dağılımlara, üretim olanaklarına ve yetenekli sanatlara sahiptiler. Yüzyıllar boyunca iç ticarete dayalı geleneksel bir uzmanlık alanı oluşmuş ve aralarındaki iş birliği gelişmiştir.²⁷

Doğu Roma İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu'nun Doğu bölümünün devamı olarak kabul edilmektedir. Doğu Roma'nın, en yoğun nüfuslu ve müreffeh bölgelerinin dağılımı-Küçük Asya, Mısır, Suriye, Balkanlar ve Ege Denizi takımadalarıydı. Başkenti

²⁷ Mehmet Bayram, “Bizans Coğrafyası”, *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, (2021), s. 138-139.

Konstantinopolis (günümüzde İstanbul), imparatorluğun coğrafi merkezi olarak belirtilmektedir. Coğrafi özellikler ve iklim koşulları, Doğu Roma İmparatorluğu'nun günlük yaşamını, ekonomisini ve ticaretini derinden etkileyen faktörler arasındaydı. İmparatorluğun geniş coğrafi alanı, çeşitli iklim tiplerini ve doğal yaşam alanlarını içermekteydi bu da insanların yaşam tarzlarını şekillendirmiştir.²⁸

Doğu Roma İmparatorluğu'nun iç kısımlarında birçok dağlık bölge bulunmaktaydı. Dağlar, tarım arazilerini kısıtlayıp ulaşımı zorlaştırıyorken bir yandan da doğal kaynaklar sağlamakta ve savunmada faydalı olmaktaydı. İmparatorluk, önemli iç göllere ve Akdeniz'e, Ege Denizi'ne, Karadeniz'e ve diğer denizlere kıyıları olan birçok bölgeye sahipti. Bu su kaynakları sayesinde tarım sulaması, balıkçılık ve ticaret oldukça gelişme göstermiştir. Doğu Roma İmparatorluğu'nun coğrafi yapısı, çöller ve bataklıklar gibi alanları fazla içermese de bazı bölgelerinde bu tür alanlar bulunmaktaydı.

Bataklıklar, hastalıkların yayılmasına ve tarım arazilerinin kullanımına engel olabilirken, çöller ise ticaret yollarını etkilemekteydi. Yine imparatorluk içinde bazı volkanik araziler bulunmaktaydı bu araziler doğal tarım arazilerine zarar vermekteydi ancak; aynı zamanda mineral kaynakları ve verimli toprakları da sağladığını söyleyebiliriz. Seller, fırtınalar ve kuraklık gibi iklim koşulları da Doğu Roma İmparatorluğu'nun günlük yaşamını etkilemiştir. Bu zor hava koşulları altında, Doğu Romalıların genellikle az gelişmiş tarım aletleri ve sulama teknikleriyle mücadele etmek zorunda kalıyorlardı. İklim olaylarının sık sık gerçekleşmesi, insanların yaşam biçimlerini ve ekonomik faaliyetlerini belirlemekte önemli bir rol oynuyordu. Sonuç olarak, Doğu Roma İmparatorluğu'nun coğrafi özellikleri ve iklim koşulları hem avantajlara hem de zorluklara neden olmuştur. İnsanlar, bu doğal faktörlere uyum sağlamak için çeşitli stratejiler geliştirmek zorundaydılar ve bu da imparatorluğun ekonomisini, kültürünü ve toplumsal yapısını etkilemiştir.²⁹

3. Doğu Roma'da Toplum ve Hastalığa Bakış

Doğu Roma İmparatorluğu'nun kültürel ve toplumsal yapısı, temel olarak Hristiyanlık etrafında şekillenmiştir. Ortodoks Hristiyanlık, Doğu Roma

²⁸ Mehmet Bayram, “Bizans Coğrafyası”, s. 138, 139.

²⁹ Warren Treadgold, **A History Of The Byzantine State And Society**, Stanford University Press, California 1997, p. 23.

İmparatorluğu'nda resmi din olarak kabul edilmiş ve toplumun çoğunluğu bu dine mensup olmuştur. Ortodoks Hristiyanlık, Doğu Roma toplumunun önemli bir unsuru ve hayatın merkezinde yer alan dini bir etmendi. Doğu Roma toplumu, dindarlık hususunda son derece katı ve tutucuydu. Kilise, Doğu Roma toplumunun sosyal, kültürel ve dini hayatında temel bir rol oynamaktaydı. Dini inançlar, Doğu Roma toplumunu yaşamın her alanında etkilemiştir. Dindarlık, toplumun tüm katmanlarında önemliydi ve imparatorluk, halkını dini değerlerle yönetmeye oldukça önem veriyordu. Bu nedenle dini törenler, dualar, ayinler ve kilise hizmetleri toplumun yegâne bir parçasıydı. Aile, Doğu Roma toplumunun temeliydi ve en önemli kurumuydu. Evlilik, aile kurma ve çocuk yetiştirme Doğu Roma toplumunun en önemli değerlerindendi. Evlilik, kutsal bir bağ olarak görülürdü ve toplum, aile birliğini korumak için oldukça çaba sarfederdi.³⁰

Askeri ve idari görevler genellikle erkekler arasında dağıtılırken, kadınlar genellikle dini hayata yönlendirilmişlerdir. Manastır ve kilise hayatı, Doğu Roma İmparatorluğu'nda her sosyal statüden kadın için önemli bir merkez haline gelmiştir. Soylu kadınlar, imparatorluk ailesi üyeleri ve hatta sıradan köylü kadınlar, manastır ve kiliselere girerek bu dini topluluklarda yer alabilirlerdi. Kadınlar, manastır ve kiliselerde hem bireysel ibadetlerini yerine getirirken hem de günlük faaliyetlerine de devam etmişlerdir.³¹

Doğu Roma İmparatorluğu, eğitim ve öğretim kurumlarına oldukça önem vermiştir. Eğitim hem sivil hem de dini okullar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, çeşitli kademe ve türde birçok okul açmıştır. Dini eğitim kurumları, patrikhaneye bağlı olarak faaliyet göstermekteydiler. Saraya memur yetiştirmek amacıyla açılmış kurumlar da vardı. Doğu Roma İmparatorluğu'nda sanat, edebiyat ve bilim alanlarına da önem verilirdi. Bilimsel çalışmalar da teşvik edilmiş, özellikle dil bilimleri, tarih ve coğrafya alanlarında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Tıp bilimi Doğu Roma İmparatorluğu'nda önemli bir alan olmuştur. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde hastaneler ve tıp okulları bulunmaktaydı. Tıp bilimi üzerine yapılan çalışmalar, antik dönemin bilgi birikimiyle birleşerek önemli bir gelişme sağlanmıştır. Savaş teknikleri ve stratejileri gibi konular

³⁰ Harun Koruner, “Bizans İmparatorluğu'nda Evlilik ve Kadın”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı. 79, (2023), s. 642.

³¹ Nazan Öztürk, **Bizans'ın Asil Kadınları**, E Yayınları, İstanbul 2016, s. 22.

ise özellikle askeri okullarda öğretilmekteydi.³²

İstanbul'un, I. Konstantinos döneminde (306-337) Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olması ve imparatorun Hristiyanlığı kabul etmesi, şehrin sağlık hayatında da önemli değişikliklere yol açmıştır. İmparator, pagan tanrı Asklepios'a olan tapınmayı sona erdirmiş ve şehirdeki pagan tapınaklarını kapatmıştır. Bunun sonucunda insanlar şifa arayışlarını Hristiyan kiliselerinde gerçekleştirmeye başlamıştır. İnsanlar, İsa Peygamber ve azizlerden medet umarak hastalıklarının şifasını aramışlardır.³³ Böylece kilisenin, tıbbi uygulamaların ve hastalıkların yorumlanmasının belirleyicisi olduğu bir dönem başlamıştır. Hastalıkların Tanrı'nın bir lütfu veya cezası olarak görülmesi, kilisenin toplum üzerindeki yoğun etkisinden kaynaklanmaktaydı. Romalı hekimler, hastalıkları Tanrı'nın isteği doğrultusunda gerçekleşen doğal olaylar olarak görmüşlerdir. Bu inanç, hastalıklara ve tedavilere dini bir boyut kazandırmıştır. Doğu Roma döneminde birçok hekim, hastalıklara çözüm bulamamanın getirdiği baskı altında batıl inançlara başvuruyor ve hastalıkların kökenini doğal olmayan sebeplere bağlıyorlardı. Örneğin, bazı hekimler, salgın hastalıkların evlerin iyi bir şekilde havalandırılmaması nedeniyle meydana geldiğine inanıyorlardı ve hastalarını motive etmek için bu tarz inançlara başvuruyorlardı.³⁴ Öyle ki bu dönemde bazı hastalıklar da kutsal kabul edilmekteydi. Örneğin; epilepsi gibi hastalıkların, Tanrı'nın insanlara verdiği bir lütuftan veya kutsal bir durumdan kaynaklandığına inanılmaktaydı.³⁵ Bu tür hastalıklar, dini ritüeller ve dualarla tedavi edilmeye çalışılmaktaydı. Doğu Roma tıbbında tedaviler genellikle bitkisel kaynaklara dayanmasına rağmen, büyüsel unsurların belirgin bir şekilde öne çıktığı hissedilir ayrıca; hastalıkların Tanrı tarafından bir tür ödül olarak verildiği inancı, Doğu Roma hekimlerinin tedavi konusunda önemli bir engel olmuştur. Doğu Roma hekimleri, hastalanan kişinin içine şeytan girdiğine inanarak onu çıkarmak için inanılmaz yöntemlere başvurlardı. Bu gibi durumlarda hastanın içine giren şeytanı çıkarmak amacıyla bir şeytan çıkarıcı çağrılırdı. Bu çıkarıcının, hastanın göğsüne kuvvetlice vurarak şeytanı çıkardığı düşünülürdü. Eğer şeytan çıkmazsa, hastanın bedeninde ortaya çıkan çeşitli fiziksel tepkiler (hastanın bedeninin çeşitli şekillerde spazm geçirmesi,

³² David Talbot Rice, **Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II**, (çev. Abdülhalik Bakır-Pınar Ülgen), Bizim Ofset, Ankara 2008, s. 627.

³³ Nuran Yıldırım, **İstanbul'un Sağlık Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 92.

³⁴ Şahin Aksoy, *Tıp Tarihi Ders Notları*, s. 39.

³⁵ Seyhan Atak, *"Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu ve Bizans Partileri'nin Tahlili"*, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, Cilt 5, Sayı 11, (2019), s. 335.

kıyafetlerini parçalaması), şeytanın gücünün ve varlığının bir göstergesi olarak yorumlanırdı. Bu durumda, hekimlerin çıkarma ritüellerine olan inancı daha da pekişirdi ve bu tür uygulamalara başvurulması gerektiği düşünülürdü.³⁶ Yine diğer taraftan, hastalıklardan korunma amacıyla, Doğu Roma döneminde insanlar çeşitli tılsımlar, nazarlıklar ve büyülu nesneler taşıyarak kendilerini koruyabilecekleri inancına sıkça başvurulardı.³⁷

Sonuç olarak, Doğu Roma tıbbı, sadece bilimsel yöntemlere dayanmayan, aynı zamanda dini ritüeller'inin, duaların ve mitolojik inançların da içinde yer aldığı karmaşık bir yapıya sahipti. Tedavi süreçleri sırasında, bitkisel ilaçların yanı sıra hastalıkların ruhsal ve manevi boyutlarına da odaklanılırdı. Hekimler, hastalıkların sadece fiziksel belirtilerle sınırlı olmadığını düşünerek, ruhsal ve metafiziksel etkenleri de göz önünde bulundurulardı. Bu nedenle, tedavi yöntemleri arasında duaların okunması, kutsal suyun kullanılması gibi dini uygulamalar da sıkça yer alırdı. Bu karmaşık yaklaşım, Doğu Roma döneminde tıbbın doğasını derinden etkilemiş ve tedavi yöntemlerinin çeşitliliğine katkıda bulunmuştur.

4. Doğu Roma Dönemi Asklepionlar

Anadolu'da, antik dönemlerden kalan Yunan, Roma ve Doğu Roma çağlarına ait tıbbi kalıntılar ve izler keşfedilmiştir. Tıp tarihinde kayıtlı olan ilk sağlık merkezleri, Asklepionlar olarak bilinir. İsmi Yunan mitolojisindeki sağlık tanrısı Asklepios'tan almaktadır. Asklepionlar hem dini hem de tıbbi uygulamaların bir araya geldiği yerlerdi. Sağlık tanrısı Asklepios'a adanmış olan bu merkezlerde, duaların yanı sıra tıbbi tedaviler de uygulanırdı. Hastalar, tanrının iyileştirici gücüne inanarak şifa bulmaya çalışırlardı. Asklepionlar genellikle kentlerin dışında, temiz su kaynaklarına yakın ve doğal çevrede kurulurdu. Asklepionlarda çeşitli tedavi yöntemleri kullanılmıştır. Vücuttaki ağrıları hafifletmek için su ve çamur banyoları, ağrı kesici, anti- inflamatuvar veya bağışıklık sistemini güçlendirmek için şifalı bitkiler kullanılırdı. Kasları gevşetmek, dolaşımı artırmak ve stresi azaltmak için masaj tedavisi, vücuttaki toksinleri atmak, sindirimi düzenlemek için şifalı suların içilmesi tatbik edilirdi. Bu sistemlerle ruh halini

³⁶ Cyril Mango, **Bizans Yeni Roma İmparatorluğu**, (çev. Gül Çağalı Güven), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 180.

³⁷ Umberto Eco, **Orta Çağ (Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar)**, (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Basımevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 486.

dengelemek ve iyileşme sürecini hızlandırmak için ise müzikle tedavi yöntemleri kullanılırdı.³⁸

Asklepiosların bazıları tam kurulu sağlık merkezleri olarak işlev görmüş ve hastaların tedavi, iyileşme ve dinlenme amacıyla ziyaret ettiği önemli merkezler olmuştur. Anadolu'da bulunan Bergama Asklepionu bugüne kadar en iyi korunmuş ve restore edilmiş Asklepionlardan biridir. Bu yapının kısımları; tapınak, koridor, havuz ve tedavi salonları şeklindeydi.³⁹

5. Doğu Roma Dönemi'nde Sağlık Merkezleri

Doğu Roma İmparatorluğu döneminde hastaneler, antik çağın tıbbi bilgisinin ve sağlık hizmetlerinin bir devamıydı. Doğu Roma dönemi, tıbbi bakımdan, antik çağın şifa tanrısı Asklepios'un yanı sıra ruhun ve bedenin kurtuluşunu simgeleyen İsa'yı da benimseyerek bir sentez oluşturmuştur. Bu dönemde, Xenodocheia olarak bilinen hastane ve sosyal yardım kurumları, İncil öğretilerine uygun olarak yaratıcının merhametini kazanmak ve toplumsal ihtiyaçları karşılamak amacıyla kurulmuştur. Bu kurumlar, fakir çocuklar, yetimler ve yaşlılar gibi toplumun savunmasız gruplarına hizmet etmek için tasarlanmıştır.

5.1. Brefotrofiumlar (Brephotrophium)

Bu kurumlar, fakir ailelerin veya yetim kalmış çocukların barınma, beslenme ve bakım ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla oluşmuştur. Brefotrofiumlar, genellikle manastırların veya kiliselerin bünyesinde işletilir, çocuklara temel eğitim ve yetiştirme imkânları sağlanırdı.

5.2. Orfanotrofiumlar (Orphanotrophium)

Orfanotrofiumlar, ebeveynlerini kaybetmiş veya terk edilmiş yetim çocuklara ev sahipliği yapardı. Bu kurumlar, çocukların barınma, eğitim ve bakım ihtiyaçlarını karşılamak için önemli bir rol oynardı. Yetimlerin topluma entegrasyonu ve gelecekte daha iyi bir yaşam için gerekli destek sağlardı.

³⁸ Semavi Eyice Külliyyatı, (haz. Sema Doğan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023, s. 8.

³⁹ Şerife Mehlika Kuşkonmaz, "Bergama'da İki Bin Yıllık Bir Hastane ve Bir Hekim: Asklepeion ve Galen", **Konuralp Tıp Dergisi**, Cilt 2, Sayı 8, (2016), s. 148.

5.3. Jerontokomialar (Gerontoconia)

Jerontokomialar, yaşlı ve savunmasız bireylerin bakımını üstlenen kurumlardı. Bu kurumlar, yaşlıların yalnızlık, yoksulluk ve bakım eksikliği gibi sorunlarla başa çıkmalarına yardımcı olurken, onlara saygı ve şefkat sunardı.⁴⁰

6. Doğu Roma Döneminde Hastaneler

Hristiyanlık inancıyla birlikte Nosokomion veya Ksenon olarak da bilinen hastaneler, IV. yüzyıl da kurulmaya başlamıştır. İlk hastanelerin kuruluşuyla ilgili birçok tarihî kayıt bulunmaktadır. Örneğin, 370 yılında bir kıtlık ve salgınla birlikte, Edessa'da Keşiş Ephraim tarafından ilk hastanenin kurulduğu belirtilmektedir. Benzer şekilde, 375 civarında, Kayseri piskoposu Basileios'un şehir surlarının dışında yolcuların barınabileceği birçok hizmet sunan Basileas adlı bir hastane inşa ettirdiği bilinmektedir.⁴¹

6.1. İstanbul'daki Pantokrator Manastırı ve Hastanesi

Doğu Roma İmparatorluğu döneminde önemli bir sağlık merkezi olmuştur ve bu merkez günümüze ulaşan Doğu Roma dönemi sağlık kurumlarının arasında en ünlülerinden biridir. İstanbul'da 400 yılında kurulan hastane, Pankrotor manastırı'na bağlı bir sağlık kurumu olarak faaliyet halinde idi. Büyük bir hasta tedavi kapasitesine sahip olan sağlık kurumu bünyesinde bir körler bölümü ve öksüz çocuklar yurdu bulunmaktaydı. Rivayetlere göre 11 hekim, oldukça kalabalık asistan ve hasta bakıcıdan oluşan kadrosuyla bu sağlık kurumu ilk olarak askeri hastane olarak hizmete açılmıştı.⁴²

Pantokrator Hastanesinde, genel ısınma ve ameliyathanenin ısıtılması için mangallar kullanılıyordu. Hastane içinde kadınlar ve erkekler için ayrı odalar bulunuyordu ve hastaların ibadet etmeleri için özel alanlar mevcuttu. Bunun yanı sıra hastanenin içinde iki şapel, hamam, kütüphane, değirmen, fırın, mutfak ve yemek odası gibi alanlar da bulunmaktaydı. Hastaların haftada iki kez yıkanmaları sağlanıyordu ancak; rahipler ve huzurevindeki kişiler için bu sıklık ayda iki defa olarak belirlenmişti.⁴³ Bu hastanede görev yapan yirmi yedi hizmetli ve sağlık personelinin yanı sıra yetmiş altı

⁴⁰ Jozsa Laszlo, "Orvostorteneti Kozlemenyek", *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, P. 57, N. 4, (2011), s. 12.

⁴¹ Semavi Eyice Külliyyatı, s. 18.

⁴² Abdülhalik Bakır-Pınar Ülgen, "Bizans'ta Tababet Kültürü Bilimi ve Çalışmaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Volume 9, (2017), s. 23.

⁴³ Semavi Eyice Külliyyatı, s. 185.

hekim bulunduğu belirtilmektedir.⁴⁴

Pantokrator Manastırı, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için ayrı binalar inşa etmiştir. Bunlardan biri, Cüzzâmlılar hastanesiydi. Bu hastane, bulaşıcı hastalıkların diğer hastalar arasında yayılmasını engellemek için, normal hastaların tedavi edildiği manastırlardan biraz uzakta inşa edilmiştir. Pantokrator Hastanesi'nde tıbbi personel ve bu hastaların beslenmelerine özel bir önem verilirdi.

Yemekler, manastırın kendi fırınlarında pişirilirdi. Böylece hijyenik bir ortamda sağlıklı besinler sunulurdu.⁴⁵

6.2. Sampson Ksenodokheionu

Doğu Roma döneminin en ünlü hastanelerinden biri ilgili bir servisi olarak kaynaklara geçer. Aziz Artemios'un mucizelerini anlatan bir kaynağa göre bu yapı tam anlamıyla bir hastaneydi ve cerrahlarla birlikte görme hastalıklarıyla da içeriyordu. Hastanede çalışan personel genellikle rahipler tarafından görevlendiriliyordu. Sampson Ksenodokheionu'nun tam olarak nerede olduğu konusunda kesin bilgiler bulunmamaktadır ancak; genellikle Ayasofya'nın yakınında, sarayın surları dışında bulunan Soğukçeşme Sokağı'nda büyük bir Doğu Roma kalıntısı olarak kabul edilen bir yerde olduğu düşünülmektedir.⁴⁶ Sampson Hastanesi, Doğu Roma İmparatorluğu'nun önemli sağlık ve misafirhane merkezlerinden biriydi. Kurucusu Sampson'a dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. VI. yüzyıl yazarı Prokopios'un aktardığına göre, Sampson VI. yüzyıldan önce yaşamış hayırsever bir halk hekimiydi. Kendi evini ağır hastalara ve yabancılara açmış ve onlara yardım etmişti. Özellikle Prokopios'un anlattığına göre, Sampson'un önemi, İmparator I. Iustinianus'un ciddi bir hastalıkla mücadele ettiği dönemde ortaya çıkar. Sampson, Iustinianus'un hastalığını tedavi etmiş ve imparator bu iyileşmenin bir hediyesi olarak Sampson'un evini yeniden inşa ettirip daha geniş bir yapı haline getirmiştir. Daha sonra bu genişletilmiş yapı, hastane ve misafirhane olarak kullanılmış ve Sampson'un adıyla anılmıştır. Nikea Ayaklanması sırasında (11-19 Ocak 532) Ayasofya ve diğer şehir yapılarıyla birlikte tamamen yıkılan ev, imparatorun cömert

⁴⁴ Semavi Eyice, “Bizans Hastanelerine Dair”, **Alman Hastaneler Tarihi Kurumu Sempozyumu**, İstanbul 1982, s. 8.

⁴⁵ Seyhan Atak, **Selçuklu ve Bizans Dönemlerinde Tababet: Karşılaştırmalı Bir Çalışma**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019, s. 4

⁴⁶ Gaye Şahinbaş Erginöz, “Bizans Döneminde Bilim Üzerine Türkiye’de Yapılan Çalışmalar”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4, (2004), s. 84.

bağışları sayesinde yeniden onarıldı. Aziz Artemios'un “*Yaşam Öyküsü*” adlı eserine göre, VI. yüzyıl ait olan bu hastane özellikle göz kliniğiyle dikkat çekiyordu. Bahsedilen kaynağa göre, Ayasofya diyakonu Stefanos'un I. Herakleios'un dönemindeki iyileşmeyen kasık hastalığı için Sampson Ksenonu'na getirilmiş ve göz hastalıkları bölümünde bir yatağa yerleştirilmişti.⁴⁷ Stefanos, üç gün süren soğuk koterizasyon tedavisinin ardından başarılı bir ameliyat geçirerek iyileşmişti. Bu öykü, VII. yy'da hastanede ameliyat yapabilen uzmanların ve ayrı bir oftalmoloji bölümünün bulunduğunu göstermektedir. Bu anlatıdan çıkan sonuç, Aziz Sampson Ksenonu'nun sadece sosyal yardım kurumu değil aynı zamanda gerçek bir hastane olarak tasarlandığıdır. Hastanenin sunduğu hizmetler arasında cerrahi müdahalelerin de yer aldığı ve uzman doktorların görev yaptığı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Doğu Roma dönemindeki sağlık hizmetlerinin ve cerrahi müdahalelerin mevcudiyetini gösteren önemli bir örnektir.⁴⁸

Bu yapı planı incelendiğinde ve ibadet izlerine rastlanmadığı için bir ksenodokheion (misafirhane) olabileceği öne sürülmektedir. Koğuşlar halinde düzenlenmiş mekânları Doğu Roma döneminde misafirhane, düşkünler evi ve hastane olarak kullanılan ksenodokheion tanımına uygun olabilir. Yapının birçok hastanın barınabileceği koğuşlarla düzenlenmiş olması, Başpiskoposluk sarayı ve kiliseye yakın olması, buranın dini bir bölge olabileceğini düşündürmektedir. Prokopios'un eserinde, bir imparatorun Pamphilya'da ünlü hekim aziz Cosmas adına bir hastane yaptırdığı ancak yerinin detaylı olarak belirtilmediği bilinmektedir. .⁴⁹

Doğu Roma İmparatorluğu döneminde, hastanelerin yanı sıra Cüzâmhaneler de bulunmaktaydı. Cüzâmhaneler özellikle Cüzâm gibi bulaşıcı hastalıkların tedavi ve karantina merkezleri olarak hizmet veriyordu. Kayseri'de, şehrin dışında Başpiskopos Basileios tarafından kurulan tesislerin bir kısmı Cüzâmlı hastalara ayrılmıştı. Benzer şekilde, İstanbul'daki Pantokrator Hastaneni'nin de ayrıca bir Cüzâmhanesi bulunmaktaydı. Cüzâm, Orta Çağ ve Doğu Roma döneminde önemli bir halk sağlığı sorunuymuş ve Cüzâm hastaları toplumdan dışlanır, ayrı yaşamak zorunda bırakılırdı. Bu nedenle, Cüzâm hastalarının bakımı ve tedavisi için özel tesislerin kurulması önemliydi. Cüzâmhaneler, hastalığın yayılmasını önlemek, hastalara bakım sağlamak ve

⁴⁷ Nuran Yıldırım, İstanbul'un Sağlık Tarihi, s. 96.

⁴⁸ Nuran Yıldırım, İstanbul'un Sağlık Tarihi, s. 96.

⁴⁹ Semavi Eyice, “*Side'de Bir Bizans Hastahanesi mi?*”, **Adalya**, Sayı 5, İstanbul 2002, s. 156-158.

toplumun geri kalanından izole etmek amacıyla inşa edilmişti.⁵⁰

7. Doğu Roma İmparatorluğu'nda Sosyal Yardım Kurumları

Doğu Roma İmparatorluğu'nda, manastırların müstemilatı veya ayrı yurtlar aracılığıyla sivillere tedavi imkânı sağlandığı bilinmektedir. Hristiyanlığın dayanışma ve merhamet ilkesinin bir yansıması olan bu yurtlar genel olarak "Ksenodokheion" veya kısaca "ksenon" olarak adlandırılırdı. Ksenonlar, fakirlere, evsizlere, yaşlılara, düşkünlere, yetimlere ve hatta Cüzâmlılara kadar çeşitli sosyal yardım alanlarını içeren kurumlardı. Ksenonlar, farklı birimleri içerisinde barındırırken, hangi amaca hizmet ettiğini belirlemek genellikle zordu. Örneğin, I. Iustinianus döneminde İstanbul'da evsizleri barındırmak için inşa edilen büyük Ksenon binaları bu çeşitli sosyal gruplara hizmet etmek üzere düzenlenmişti. Anna Komnena tarafından 1110 civarında Sarayburnu-Topkapı bölgesinde inşa ettirilen Orphanotopheion ise özellikle yetimleri ve hasta fakirleri barındırmak amacıyla kurulmuştu. Bu yerlerde rahipler bakım ihtiyaçlarını karşılamış, tedavi hizmetleri sunmuş olsalar da bu yerler sadece hastaneler değil, aynı zamanda farklı sosyal yardım alanlarını bir araya getiren komplekslerdi. Ksenonlar, sadece sağlık hizmetleri değil, aynı zamanda barınma, beslenme, eğitim gibi çeşitli sosyal hizmetleri içeren çok yönlü kurumlar olarak faaliyet göstermiştir. Bu kurumlar, Doğu Roma halk toplumunda dayanışma, merhamet ve sosyal yardımın önemli birer sembolü olmuştur.⁵¹

7.1. Manastır Sağlık Hizmetleri

Doğu Roma döneminde, manastırlarda rahiplerin hekimlik yapması oldukça yaygın bir uygulamaydı. Birçok Doğu Roma manastırında, rahipler hem dini görevlerini yerine getirirken hem de toplumun sağlık ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışırlardı. Özellikle Myrelaion Manastırı ve Mangana Manastırı gibi manastırlarda, tarihçiler rahiplerin hekimlik yaptığını ve hasta insanlara hizmet ettiklerini belirtmiştir ancak; bu hekimlik faaliyetleri genellikle manastır sınırları içinde kalmış ve genellikle manastır mensuplarına veya yoksul hastalara yönelik olmuştur. Manastır sınırları dışında hekimlik yapılması genellikle kısıtlanmış veya sıkı kontrol altında tutulmuştur.⁵²

⁵⁰ Semavi Eyice, "Side'de Bir Bizans Hastanesi mi?", s. 156.

⁵¹ Semavi Eyice, "Side'de Bir Bizans Hastanesi mi?", s. 156

⁵² Semavi Eyice Külliyyatı, s. 13, 14.

Trakya'da, Ferecik yakınlarında, II. Ioannes Komnenos'un kardeşi Isaakhios Komnenos tarafından inşa ettirilen Panagia Kosmosoteria Manastırı'nın ise 1139-1152 yılları arasında kurulduğu bilinmektedir. Manastırın, misafirhaneye birlikte 36 yataklı bir hastanesi olduğu belirtilmektedir. Hastanenin manastıra bağlı olduğu ve hizmetlerin rahipler tarafından sağlandığı kaydedilmiştir. Hastaların girişte kıyafetlerinin alındığı, yemek yemek için kap ve içecek için kupa verildiği ve bazı hastalara az miktarda para verildiği bilgisi mevcuttur.

Bu, hastanenin sadece bir sağlık merkezi olmanın ötesinde, aynı zamanda düşkünlerin bakımı için de bir yer olduğunu göstermektedir.⁵³

Bir diğeri ise Lips Manastırı'na bağlı olan hastanedir bu hastane, son Doğu Roma Dönemi'nde önemli bir sağlık merkezi olarak hizmet vermiştir. Konstantinos Lips tarafından X. yüzyıl'ın başlarında kurulan bu hastane, Latin işgali döneminde Palaiologoslar tarafından yenilenmiştir. Lips Hastanesi'nin manastıra bağlı olduğu ve yalnızca kadınlara hizmet verdiği bilinmektedir. Hastanenin 12 yatağı bulunmakta ve bu yatakların yanı sıra bir hekim, bir bakıcı, altı asistan, iki eczacı, bir sayman, üç hizmetli, bir aşçı ve bir çamaşırcı gibi çeşitli görevliler mevcuttu ancak; bu yapı İstanbul'un fethinden sonra Fenari Alaeddin Efendi tarafından zaviye mescidine dönüştürülmüştür. 1918'deki bir yangında harap olan yapı, 1958-1960 yıllarında restore edilmiştir. Günümüzde, manastır ve hastane binalarına dair herhangi bir iz bulunmamaktadır.⁵⁴

8. Doğu Roma İmparatorluğu'nda Tıp Okulları

Doğu Roma İmparatorluğu'nda tıp eğitimi ve uygulamaları, Yunan ve Roma tıp geleneğinin yanı sıra Hristiyan düşüncesiyle şekillenmiştir. Özellikle Hippokrates ve Galen gibi antik tıp otoritelerinin eserleri Doğu Roma tıbbına büyük etki yapmıştır. Bununla birlikte, Hristiyan inançları da tıp eğitimi ve uygulamalarında önemli bir rol oynamıştır.

Doğu Roma İmparatorluğu, diğer medeniyetlere üstünlük atfettiği için dış dünyaya kapalı bir tutum benimsemiştir. Bu durum, bilginin ve teknolojinin aktarımını engelleyen etmenlerden biridir. İlk dönemlerde tıbbi bilgi ve uygulamalar genellikle kilise ve manastırların himayesinde gerçekleşirdi ve papazlar tıbbi çalışmaların denetiminden

⁵³ Semavi Eyice Külliyyatı, s. 14.

⁵⁴ Semavi Eyice Külliyyatı, s. 15.

sorumluydu. Erken dönemde tıp eğitimi genellikle kişisel gözlemlere, deneylere ve bireysel okumalara dayanıyordu. Öğrenciler, hekimlerin deneylerinin insanlar üzerinde tehlikeli sonuçlara yol açabileceğini düşünen bir atmosferde yetiştirildiler. Romalı yazar Plinius'un, hekimlerin bilgilerinin insanlık için tehlike oluşturduğu ve deneylerinin ölüme neden olabileceğini iddia ettiği belirtilir.⁵⁵ Bu ifadeler, dönemin tıp bilimine ve tıp pratiğine yönelik genel bir endişeyi yansıtmaktadır.

İskenderiye Tıp Okulu, Doğu Roma hekimlerin eğitiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu okul, Efes'te bulunuyordu ve Doğu Roma döneminde neredeyse tüm hekimler bu okulda eğitimlerini tamamlamışlardı. İskenderiye Tıp Okulu'nda, hekimler tıp eğitimi almalarının yanı sıra felsefe dersleri de alıyorlardı. Okul, tıbbi ilimler kapsamında anatomi, fizyoloji, hijyen ve insan tedavi sanatı gibi konuları detaylı bir şekilde öğretiyordu. İskenderiye Tıp Okulu'nun yanı sıra Kostantinapolis, Caeseria, Gazze, Nicomedia, Pergamon, Antiochia gibi şehirlerde de felsefe eğitimiyle birlikte tıp eğitimi veren yüksekokullar bulunmaktaydı ancak; eğitim ağırlıklı olarak Konstantinapolis ve İskenderiye'de verilmekteydi. Özellikle Konstantinapolis'te verilen tıp eğitimi, dışarıdan hekimlerin davet edilmesiyle derslerin çeşitlendirilmesine önem verilirdi. Agapios gibi İskenderiye'den davet edilen isimler, bu çeşitliliğe katkı sağlardı. Eğitim sırasında kullanılan eserlerin çoğu, özel olarak kurulmuş kütüphanelerden temin edilmekteydi. İstanbul'da bulunan bazı kütüphaneler sadece tıp kitaplarına odaklanmıştı. Bu kütüphaneler arasında İstanbul Yüksekokulu ve Kütüphanesi, Bardas Yüksekokulu ve Kütüphanesi Andronikos Üniversitesi ve Kütüphanesi, Palanoudes Yüksekokulu ve Kütüphanesi, Akametos Manastırı Okulu ve Kütüphanesi, Ayasofya Patrikhanesi Yüksekokulu ve Kütüphanesi, İmparator II. Manuel Yüksekokulu ve Kütüphanesi ile Photios Kütüphanesi sayılabilir.⁵⁶

Doğu Roma İmparatorluğu'nda da doktorların eğitiminde usta-çırak ilişkisi önemli bir yer tutmaktaydı. Bu uygulama, öğrencilerin bir hekimin yanında çırak olarak yetişmesini ve pratiğini geliştirmesini sağlıyordu. Tıp talebeleri bir hekimin gözetiminde çalışarak pratik becerilerini geliştirirken aynı zamanda teorik bilgilerini de artırırlardı. Doktorluk Doğu Roma İmparatorluğu'nda serbest bir meslek olarak kabul edildiği için, bu mesleği icra edecek hekimlerin belirli özelliklere sahip olması beklenirdi. Bunlar

⁵⁵Seyhan Atak, “*Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu ve Bizans Pratikleri'nin Tahlili*”, s. 83

⁵⁶Adnan Adıvar, “*Bizans'ta Yüksek Mektebler*”, **Tarih Dergisi**, Cilt 5, Sayı 8, (2011), s. 54.

arasında bilgi, tecrübe, uzmanlık gelirdi. Hekim adayları, uzman bir hekimin gözetiminde yapılan yazılı ve sözlü sınavlardan başarıyla geçerek doktorluk yapabileceklerine dair bir belge almaları gerekiyordu.⁵⁷

9. Doğu Roma İmparatorluğu'nda Ordu Hekimliği

Orta Çağda savaşlar sık sık yaşanan olaylardı ve askerlerin sağlığı, bir devletin gücü için hayati öneme sahipti. Doğu Roma İmparatorluğu, bu gerçeğin bilincinde olan bir toplumdu ve ordu içinde tıbbi hizmetlere büyük önem verirdi. Savaşlara çıkacak askerler için sağlık hizmetlerinin sağlanması ve savaş meydanlarında tıbbi müdahalelerin yapılabilmesi için özel düzenlemeler yapılırdı.⁵⁸

Doğu Roma İmparatorluğu'nda ordu hekimleri, savaşçıların sağlık durumunu korumak, savaş yaralarını tedavi etmek ve hastalıkları önlemek gibi önemli görevler üstlenirdi.⁵⁹ Bu hekimler, savaş alanlarında ve ordunun kamp bölgelerinde görev yapar, askerlerin sağlık koşullarını düzenli olarak kontrol ederdi ayrıca; ordunun hareketliliği göz önüne alındığında hekimlerin acil tıbbi müdahaleler için hazırlıklı olmaları ve hızlı bir şekilde müdahale etmeleri gerekiyordu. Savaşların sıklıkla yaşandığı dönemlerde, doğal kaynaklardan elde edilen bitkisel ilaçlar sıkça kullanılırdı. Doğu Roma ordusunda da tarçın, öd ağacı, misk, ak amber ve ak günlük gibi bitkilerin seferlerde tıbbi amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir.⁶⁰

10. Doğu Roma İmparatorluğu'nda Eczacılık ve İlaç Üretimi

Doğu Roma İmparatorluğu'nda, ilaç yapımı ve eczacılık, tıptan önce var olan köklü bir geleneğe sahipti. Özellikle manastır hastaneleri, bu geleneğin merkezlerinden biriydi. Manastır hastanelerinde, rahipler tarafından özenle kontrol edilen bahçelerde çeşitli bitkiler yetiştirilirdi. Burda yetişen bitkiler hakkında çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Doğu Roma dönemi, İstanbul şehri droglar bakımından merkez konumundaydı. Uzakdoğuda getirilen biber, zencefil, kâfur, Hindistan cevizi ve tarçın gibi drog malzemelerikervanlarla Antalya, İskenderun ve Trabzun ulaşırdı. Bu şehirlerde gemilerle İstanbula gönderilirdi. Bu bitkiler çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmak üzere

⁵⁷ Adnan Adıvar, “Bizans'ta Yüksek Mektebler”, s. 54.

⁵⁸ Adnan Adıvar, “Bizans'ta Yüksek Mektebler”, s. 54.

⁵⁹ Ali Haydar Bayat, Tıp Tarihi, s. 146.

⁶⁰ Koray Durak, **Dioskorides ve Orta Çağ, Bizans İmparatorluğu'na İthal Edilen Tıbbi Bitkiler**, Pera Müzesi Yayını, İstanbul 2015, s. 154.

özenle seçilir ve işlenirdi.⁶¹ Eczacılıkla ilgili çeşitli meslekler Doğu Roma İmparatorluğu'nda yaygındı. Aromatarius (Kokulu Maddeler Satıcıları), Herbarius (Otsu Bitkiler Satıcıları), Pharmakopoeos (İlaçları Hazırlayan Eczacılar), Pharmakopolos (İlaç Satıcıları), Pharamakopolae circumforaneae (Seyyar İlaç Satıcıları) ve Pigmentarius (Renkli Kozmetik ve merhem Satıcıları) gibi meslek grupları, ilaç üretimi ve satışı konusunda farklı görevleri üstleniyordu.⁶² Bu meslek grupları, Doğu Roma İmparatorluğu'nda eczacılık ve ilaç üretimi alanında geniş bir yelpazede faaliyet gösteriyordu ve toplumun sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için önemli bir rol oynuyordu.

11. Doğu Roma Toplumunda Hekimlik

Doğu Roma döneminde, Oribasius (325-403), Amidialı Aetius 575), Trallesli Alexander (525-605), Aeginalı Paulus (626-690), Simeon Seth, Michailus Psellus, Demetrius Pepagomenos, Johannes Chumnos, Maksimos Planudes ve Nicolas Myrepsos gibi önde gelen tıp bilim adamlarının yaptıkları bilimsel çalışmalar, Doğu Roma tıbbında önemli ilerlemelere yol açmıştır.⁶³ Bunun dışında, Doğu Roma döneminde aktif olarak görev yapmış olan önemli kadın hekimlerden de bahsedilmektedir. Bu hekimler arasında Sosannas, Basilis, Ebe Stephanis, Thekles, Ebe Elpis, Ebe Parias ve Phanostrate gibi isimler bulunmaktadır. Doğu Roma Devleti'ndeki kadın hekimlerin varlığı, mezar taşları ve diğer arkeolojik bulgular aracılığıyla da belgelendirilmiştir.⁶⁴

Erken Doğu Roma döneminde, hekimler kadar azizler de hasta tedavisinde önemli bir rol oynamıştır. Azizlerin, mütevazı yaşantıları, dindarlıkları ve dünya nimetlerinden uzak duruşları, insanlar arasında kutsal kabul edilmelerinin başlıca nedenlerindendi. İnsanlar, Azizlerin İsa Peygamber ve Eski Ahit'teki diğer peygamberler gibi mucizeler gösterip insanları tedavi edeceklerine inanıyorlardı. Hatta Azizlerin ölümlelerinden sonra bile insanları korumaya devam ettiklerine dair yaygın bir düşünce vardı. Tıp bilimi ve şifa kavramı sadece fiziksel iyileşme değil aynı zamanda ruhsal ve manevi iyileşmeyi de içerir. Bu nedenle, kutsal kişilerin gerçekleştirdiği uygulamalar sadece tıbbi tedavilerle sınırlı değildir; kötü ruhların kovulması, şeytan çıkarma gibi ruhsal

⁶¹ Seyhan Atak, *“Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu ve Bizans”*, s. 338.

⁶² Turhan Baytop, **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 27.

⁶³ Esra Torun, **Bizans Sanatında Doktor Azizler ve Şifa**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2018, s. 23.

⁶⁴ Esin Ozansoy, *“Bizans'ta Tıp ve Kadın Hekimler”*, **38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 168.

rahatsızlıkların tedavisi de bu kapsamdadır.⁶⁵ Bilimsel olarak açıklanamayan bu tedavilerin, inançla mümkün olduğuna ve gerçek iyileşmenin aslında ruhun günahlarından arınmasıyla gerçekleşeceğine inanılır. Azizlerin gerçekleştirdiği şifa mucizelerine bakıldığında, birçoğunun İsa'nın şifa mucizelerinin bir tür taklidi olarak görülmesi şaşırtıcı değildir. İnsanlar, İsa'ya olan derin bağlılıkları ve O'nun yaşamına duydukları saygıdan dolayı, azizlerin sunduğu mucizelerle daha da fazla inanç ve ibadet etme eğilimine girmişlerdir. İsa'nın gerçekleştirdiği mucizelerin benzerleri, kutsal kişilerin yaşamlarında da sıkça görülür. Örneğin, körlerin görme yetisinin geri kazanılması, ölülerin diriltilmesi, felçli hastaların iyileşmesi, kanamalı hastaların şifaya kavuşması gibi mucizeler İsa Peygamberin yaşamında olduğu gibi azizlerin yaşamlarında da karşımıza çıkar. Bu mucizeler, inananlar için manevi bir ilham kaynağı olmuş ve onları daha derin bir inançla İsa'ya yönlendirmiştir.⁶⁶

Aziz Kosmas ve Aziz Damianos ise, III. Yy'ın sonuna doğru yaşamış olan Arap ikiz kardeşlerdir ve birçok meslek grubu tarafından koruyucu aziz olarak kabul edilmişlerdir.⁶⁷ Bilgili ve erdemli kişiler olarak yetişen bu ikiz kardeşler kendilerini kutsal ruh tarafından tıp okumak için çağrıldıklarına inanmışlardır, bundan dolayı Antakya'da tıp eğitimi almışlardır.⁶⁸ Hem insan hem de hayvan hastalıklarını iyileştirmeye kendilerini adanmışlar ve çeşitli hastalıklara karşı büyük bir uzmanlık kazanmışlardır. Başarısız olduklarında bile, inançları mucizelerin gerçekleşmesine yardımcı olmuştur. Tedavileri için hiçbir ücret talep etmeyen bu azizler veba, yaralar, kırıklar, çıkıklar gibi yaygın sağlık sorunlarına ek olarak, tüberküloz, sıtma, tifüs, difteri gibi bulaşıcı hastalıkların tedavisiyle de uğraşmışlardır. Aziz Kosmas ve Aziz Damianos'un tedavileri arasında dua ve manevi rehberlik de yer almıştır. Azizler, "*kuluçka (İnkubasyon)*" olarak adlandırılan bir yaklaşımın savunucularıydı. Bu yaklaşıma göre, hasta insanlar Tanrı'ya daha yakın olabilmek için kiliselere veya kutsal bölgelere giderek iyileşmeyi ummaktaydılar.⁶⁹ Yine Aziz Simeon Stylites, Anargyrio, Antonius da Doğu Roma döneminin ünlü aziz hekimleriydi.⁷⁰ Aziz hekimlere olan saygı ve değer, zaman içinde giderek artmıştır ve

⁶⁵ Esra Torun, Bizans Sanatında Doktor Azizler ve Şifa, s. 34.

⁶⁶ Esra Torun, Bizans Sanatında Doktor Azizler ve Şifa, s. 34.

⁶⁷ Cyril Mango, Bizans Yeni Roma İmparatorluğu, s. 173.

⁶⁸ Gülgün Köroğlu, "*Bizans'ta Hekim Azizler, Eyüp'teki Kosmas ve Damianos Kilisesi*", VII. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler, İstanbul 2004, s. 176.

⁶⁹ Esra Torun, Bizans Sanatında Doktor Azizler ve Şifa, s. 46.

⁷⁰ Gülgün Köroğlu, "*Bizans'ta Hekim Azizler*", s. 244.

toplumda daha fazla sevimlerini sağlamak adına bazı hekimlerin mozaiklerle tasvirleri yapılmıştır. Kiliselerde, İsa'nın tasvirlerinin yanı sıra, Kosmas, Damianos, Panteleemon gibi aziz hekimlerin de resimleri sıkça görülürdü.⁷¹ Bu tasvirler, inananlar için bir tür manevi rehberlik ve ilham kaynağı olmuş, aziz hekimlerin mirasını ve etkisini sonsuza dek sürdürmüştür.

Doğu Roma toplumunda aziz hekimlerin yanı sıra bilimsel tıbbın öneminin artmasıyla ilgili bazı beklentiler de zaman içinde ortaya çıkmıştır. Bu değişimde en büyük rol, Apokaukos, Hippokrates ve Galenos gibi büyük hekimlerin eserlerinin derlenerek yeni yöntemlerle harmanlanıp, dönemin ihtiyaçlarına uygun hale getirilmesi olmuştur. Bu sayede tıp alanında önemli gelişmeler kaydedilmiş ayrıca; Doğu Roma topraklarına gelen Suriyeli, Arap, Ermeni, İranlı ve Türk hekimlerin faaliyetleri, bilimsel tıbbın gelişimine önemli ölçüde katkı sağlamıştır,⁷² Bu hekimlerin getirdiği yeni teknikler, tedavi yöntemleri ve bilimsel yaklaşımlar dine ve kiliseye dayalı düşünce yapısını değiştirerek, tedavi süreçlerini daha bilimsel ve etkili hale getirmiştir.

11.1. Doğu Roma İmparatorluğu'nda Önemli Hekimler

Doğu Roma İmparatorluğu'nda tıbbi bilginin ana kaynağı Hipokrat Koleksiyonu ve Galen'in eserleriydi. Hipokrat tıbbi ilk döneminden beri ilaçlar, diyetlerin (rejimler) ve cerrahi Doğu Roma'nın müdahalelerin kullanıldığı bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. O dönemden birçok farklı hekimlik çeşidi vardı ve Hippokrat tıbbi da bu çeşitliliğin içinde kendine özgü yaklaşımıyla öne çıkmaktaydı diğer taraftan, Tanrıların ve iyileştirici kahramanların tapınaklarında, hekimlerin yanı sıra rahipler ve uygulanan dinsel bir tedavi biçimi (*dinsel bir pratik*) de bulunmaktaydı. Özellikle Asklepios tapınaklarında bu tedavi yöntemi daha da yaygınlaşmıştı.⁷³ Önde gelen doktorlarından biri de Yunan kökenli Bergamalı Oribasius'tu. Oribasius, 361 yılında yalnızca 27'si bize ulaşan ana ansiklopedik eseri "*Tıp Koleksiyonu*"nu 72 kitap halinde derlemiştir. İçinde Herodot ve Dioskorides'in eserleri de dahil olmak üzere Hipokrat'tan Galen'e kadar olan tıbbi mirası özetleyerek sistemleştirmiştir. Tıp okuyan oğlu Eustathius'un isteği üzerine Oribasius, tıp bilimi çalışmaları için bir el kitabı haline gelen "*Sinopsis*" adı verilen kapsamlı çalışmasının

⁷¹ Cyril Mango, Bizans Yeni Roma İmparatorluğu, s. 291.

⁷² İlter Uzel, "*Bizanslı Hekim Yazarlar ve Bizans Tıbbı*", **Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı**, Nobel Yayınları, İstanbul 2010, s. 436.

⁷³ Hippokrates, **Hippokrates Külliyyatı**, (çev. Nur Nirven), Pinhan Yayınları, İstanbul 2018, s. 25, 26.

kısaltılmış bir versiyonunu 9 kitap olarak derlemiştir. Özetten daha da kısa bir alıntı Oribasius'un başka bir çalışmasıydı. "*Kamuya Açık İlaçlar*" Bu eser; tıp eğitimi almamış ve evde ilaç hazırlayan kişilere yönelikti. Her ikisi de V. yüzyılda yazılmış ve Latinceye çevrilerek tamamı günümüze ulaşmıştır.⁷⁴

Doğu Roma'ta Oribasius'tan sonra birçok seçkin doktor vardı. Bunların arasında Doğu Roma'nın ilk önde gelen Hristiyan doktoru olarak kabul edilen Amidalı Aetius da vardır. Aetius'un ana eseri, 16 kitaptan oluşan "*Dört Kitap*"tır. Tıp kılavuzu ise, Oribasius, Galen, Soranus ve diğer yazarların eserlerinin bir derlemesidir.⁷⁵

11.1.2. Oribasius

Doğu Roma İmparatorluğu'nun önde gelen hekimlerinden biri olan Oribasius, 325 yılında Bergama'da doğmuştur. İmparator Flavius Claudius Julian'ın kişisel doktoru ve yakın arkadaşı olarak bilinir. Oribasius, tıp eğitimini İskenderiye'de almıştır, bu süreçte geniş bir bilgi ve deneyim kazanmıştır.⁷⁶ Oribasius'un en ünlü eseri olan yetmiş ciltlik "*Synagogae Medicae*" adlı ansiklopedik tıbbi bilgi kitabı, seyahatlerinden büyük ölçüde faydalandığı bir çalışmadır. Oribasius'a göre, bir hastalığın birden fazla nedeni olabilir ve hastalığın tam olarak tanımlanabilmesi için farklı türlerinin de bilinmesi gerekmektedir. Bu nedenle, hastalıkları doğru bir şekilde tanımlamak için seyahatlerin çok önemli olduğuna inanmıştır. Ansiklopedik eserinde, hijyen, diyetetik, fizyoloji, anatomi, patoloji, cerrahi, kulak- burun-boğaz cerrahisi ve hasta bakımı gibi birçok konuya yer vermiştir. Bu eserler, Oribasius'un doktor olan ve kendisi gibi seyahatlerle tanınan oğlu Eustathios tarafından derlenmiş ve düzenlenmiştir.⁷⁷ Oribasius, özellikle çocuk hastalıkları alanında öne çıkan önemli bir isimdi. Bu konuya dair yazdığı "*Synopsis ad Eustathium*" adlı eseri, çocuk hastalıkları, tedavisi, eğitimi, sütanne seçimi gibi konuları içermektedir. O dönemin doktorlarının aksine dini tedavi yöntemlerine daha bilimsel yöntemlere odaklanmış ve tıp bilimine önemli katkılar sağlamıştır.

11.1.3. Aeginalı Paulus

İmparator I. Herakleios döneminde yaşadığı tahmin edilen Aeginalı Paulus, Doğu

⁷⁴ Şahin Aksoy, Tıp Tarihi Notları, s. 39.

⁷⁵ Şahin Aksoy, Tıp Tarihi Notları, s. 40.

⁷⁶ Murat Yurdakök, "*Bizanslılarda Pediatri*", **Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi**, Sayı 48, (2005), s. 94.

⁷⁷ İlater Uzel, "*Bizanslı Hekim Yazarlar ve Bizans Tıbbı*", s. 433.

Roma tıp tarihinde önemli bir yere sahip olan hekimlerden biridir. M.S. 625'te Ege Denizi'ndeki Aegina Adası'nda doğmuştur. İskenderiye'de aldığı eğitimin ardından, "*Epitome of Medicine*" adını taşıyan bir tıp ansiklopedisi kaleme almıştır. Bu eser daha sonra ünlü İslam âlimi Huneyn bin İshak tarafından Arapça'ya tercüme edilmiş ve İslam dünyasında büyük etki yaratmıştır.⁷⁸ Kitapta; litotomi, herniotomi, parasentez, meme ampütasyonu, trakeostomi, göz ameliyatları, diş çekimi, tonsilektomi gibi cerrahi müdahalelerden bahsedilir. Damarlardan kan alma, kanamanın durdurulması, böcek sokmaları, akıl hastalıklarının tedavisi, köpek ısırıklarına müdahale ve ilaçların yan etkileri gibi konular da ele alınmıştır. Paulus, plastik cerrahi alanında da öncü bir isimdir. Savaş sırasında gladyatörlerin sakatlanan uzuvlarını onarmak için çalışmış ve estetik cerrahi konusunda önemli katkılarda bulunmuştur.⁷⁹

11.1.4. Amidialı (Diyarbakırlı) Aetius

M.S. 502 yılında Diyarbakır'da dünyaya gelen Aétius Doğu Roma İmparatoru Justinianus'un kişisel doktorlarından biriydi. Tıp eğitimini İskenderiye'de tamamlamıştır ve Hristiyanlığı benimseyen ilk Yunan hekim olarak bilinmektedir.⁸⁰ Aétius'un en önemli eserlerinden biri, 16 kitaptan oluşan ve "*Tetrabiblion*" adı verilen bir tıp ansiklopedisidir.⁸¹ Bu eser, geniş kapsamlı bir tıp bilgi derlemesidir ve döneminin tıp literatüründe önemli bir yere sahiptir.

Aétius'un, "*Bibliaiatrika Hekkadeika*" adını taşıyan başka bir eseri de bulunmaktadır. Bu eser, çeşitli hastalık gruplarını dört bölüm halinde düzenlemiş ve çeşitli tıbbi konuları detaylı bir şekilde ele almıştır. Aétius'un *Bibliaiatrika Hekkadeika* eserinde, hastalıkların yanı sıra cerrahi müdahaleler, şişlik tedavisi, böcek ısırıklarına müdahale, difteri, jinekoloji gibi konular da detaylıca anlatılmış ayrıca; dâhiliye, cerrahi, kadın doğum ve oftalmoloji gibi daha ağır tedaviler gerektiren konular da bu eserde detaylı bir şekilde incelenmiş ve tedavi yöntemleri tarif edilmiştir.⁸²

Aétius'un tedavi pratiği, bilimsel ve dini inançların bir arada var olduğu bir ortamda

⁷⁸ Berrin Okka, "*Aeginalı Paul: Bizans Döneminde Ünlü Bir Cerrah ve Tıp Doktoru*", Cilt 25, Sayı 1, **Genel Tıp Dergisi**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, (2015), s. 34.

⁷⁹ Seyhan Atak, "*Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu*", s. 76.

⁸⁰ Esra Torun, *Bizans Sanatında Doktor*, s. 24.

⁸¹ Deniz Belen-Ahmet Acıduman, "*Diyarbakırlı Hekim Aetios ve Ünlü Eseri Tetrabiblon'da Hidrosefali Üzerine Olan Çalışması*", **Türk Nöroşirürji Dergisi**, Cilt 18, Sayı 3, (2008), s. 199.

⁸² Seyhan Atak, "*Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu*", s. 77.

şekillenmişti. Bu da tedavi yaklaşımını çeşitlendirmiş ve karmaşık hale getirmiştir.

11.1.5. Trallesli Alexandros

Trallianos Alexandros, Aydın'da doğmuştur. İskenderiye'de aldığı eğitimden sonra Roma'ya dönmüş ve burada tıp dersleri vermiştir. Alexandros, Roma'ya yerleşmeden önce seyahat ederek farklı bölgelerde tıbbi bilgiler edinmiş, yeni tedavi yöntemleri ve maddeler hakkında bilgi toplamıştır. Gezgin bir hekim olarak Fransa, İtalya, Yunanistan ve İspanya gibi çeşitli yerleri ziyaret etmiştir.⁸³ Alexandros'un önemli eserlerinden biri olan, "*Therapeutica*" çeşitli hastalıkları ve tedavi yöntemlerini ele almaktadır. Bu eser, Latince ve Arapça'ya çevrilerek İslam hekimleri tarafından da kaynak olarak kullanılmıştır. VI. Yy'ın önemli bir eseri olan bu tıp ansiklopedisi, Arapça ve Süryanice kaynaklardan da yararlanarak o döneme kadar Doğu Roma dünyasında bilinmeyen birçok hastalığı analiz etmiş ve tedavi yöntemlerini açıklamıştır. Alexandros'un özellikle bağırsak solucanları üzerine yaptığı keşifler, dönemin tıp literatüründe bir ilk olarak kabul edilmektedir.⁸⁴

Bunun dışında Alexandros, bilinmeyen hastalıklar ve ilaçlar keşfederek ön plana çıkmıştır. Örneğin; hafızayı güçlendirmek için keşfettiği "*balathur*" adlı bitki o dönemde unutkanlık için etkili bir çözüm olarak tanınmıştır. Tedavi sürecinde, hastaların duygu ve korkularını da dikkate alan Alexandros bazı hastalara ağızdan alınan ilaçlardan kaçınanlar için dış yollarla tedavi uygulamıştır. Alexandros'un diğer tedavilerinden birisi ise tılsım tedavisidir.⁸⁵ Bu yöntemde, hastanın kendi inancı çerçevesinde psikolojik tedavi uygulanarak motivasyonun artırılması amaçlanmıştır. Bu şekilde, hastaların iyileşme sürecine olumlu katkı sağlanmıştır.

11.1.6. Simeon Seth

Simeon Seth, Doğu Roma İmparatorluğu'nun döneminde Yahudi bir doktor olarak öne çıktı ve saray hekimi olarak görev yaptı. VII. Constantinos, Romainus (1028-1034) ve Mihail Doukas (1071-1078) dönemlerinde imparatorluk sarayında önemli bir pozisyonda bulundu ancak; otuz beş yaşına geldiğinde dünyevi yaşamdan çekilerek

⁸³ Semra Erpek, "Aydınlı Bir Hekim: Tralles'li Aleksandr (Alexandros Trallianos)", **Adnan Menderes Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4, (2023), s. 36.

⁸⁴ Seyhan Atak, "Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu", s. 78.

⁸⁵ Semra Erpek, "Aydınlı Bir Hekim: Tralles Aleksandr (Aleksndros Trallianos)", s. 37.

Olimpos Dağı'ndaki bir manastıra sığındı ve burada münzevi bir hayat sürdü. 1081 yılına kadar manastırda yaşadı ve burada “*Gıdaların Özellikleri*” adlı bir sözlük kaleme aldı. Simeon Seth'in bu eseri, besinler hakkında alfabetik olarak düzenlenmiş ve 228 bitki ve hayvanın özelliklerini açıklamaktadır. Bu sözlük, o dönemde bilinen besinlerin ve doğal maddelerin detaylı bir rehberini sunar ve eserini İmparator Mihail Doukas'a ithaf etmiştir, bu da onun sarayla yakın ilişkiler içinde olduğunu ve imparatorluk için önemli bir figür olduğunu gösterir. Simeon Seth'in tıp alanındaki çalışmalarının yanı sıra, Aristoteles fiziği ve doğa bilimleriyle de ilgilendiği bilinmektedir. “*Consptus Rerum Naturalium*” adını taşıyan başka bir eseri de Yunanca olarak doğal maddeler ve ilaçlar hakkında bilgi vermektedir.⁸⁶ Bu eser, Seth'in bilimsel ilgi alanlarının genişliğini ve döneminin önde gelen bilim adamlarından biri olarak kabul edilmesini göstermektedir.

11.1.7. Michailus Psellos

Michailus Psellos, 1018 yılında İstanbul'da doğmuştur ve daha çok filozof ve yazar olarak tanınmıştır. Psellos, Doğu Roma İmparatorluğu'nda önemli bir konuma yükselmiş ve imparatora danışmanlık yapmıştır. Michailus Psellos, geniş bir bilgi birikimine sahip olan entelektüel bir kişilikti ve edebiyat, tabii bilimler, tıp, tarım ve matematik gibi çeşitli alanlarda çalışmalarda bulunmuştur.⁸⁷ Bu eserler, o dönemde tıp alanında sahip olduğu bilgi ve deneyimini aktarmış ve tıbbın çeşitli yönlerine ışık tutmuştur. Onun eserleri ve düşünceleri Doğu Roma tıp tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir.

12. Doğu Roma Dönemi'nde Sağlık Sorunları ve Tıbbi Çareler

Doğu Roma İmparatorluğu, geniş coğrafyası nedeniyle çeşitli hastalık ve salgınlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. İmparatorluğun hüküm sürdüğü bölgeler arasında; Anadolu, Balkanlar, İtalya, Yunanistan, Suriye ve Kuzey Afrika gibi önemli ve geniş alanlar bulunmaktadır. Bu bölgelerin her biri farklı iklim ve coğrafi özelliklere sahip olduğu için çeşitli hastalıklarla karşılaşma olasılığı oldukça yüksekti. Doğu Roma döneminde çeşitli hastalıkların yaygın olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Solunum yolu hastalıkları, çeşitli anemi türleri, epilepsi, paraziter hastalıklar, ortopedik ve romatizmal hastalıklar, psikiyatrik rahatsızlıklar, trahom ve alkolizm gibi birçok

⁸⁶ Seyhan Atak, “*Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu*”, s. 79.

⁸⁷ Mikhail Psellos, **Mikhail Psellos'un Khronographia'sı**, (çev. Işın Demirkent), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 10.

rahatsızlık imparatorluk sınırları içinde yaygındı.⁸⁸ Mani, gut, kanserli tümörler, ülser gibi ciddi hastalıklar da sıkça görülüyordu. İmparatorları arasında artrit, gut, ödem (vücutta su toplanması), kalp rahatsızlıkları ve verem gibi sağlık sorunlarına dair kayıtlar da bulunmaktadır. Yine IV. Mikhael'in sara hastalığına sahip olduğu dönemin tarihçileri tarafından aktarılmıştır.⁸⁹ Orta Çağ Doğu Roma toplumunda, epileptik nöbetlerin kişinin ruhsal durumuyla ilişkilendirildiği ve hatta bazen kutsal bir armağan olarak görüldüğü bilinmektedir.

Orta Çağ Doğu Roma toplumunda, çeşitli salgın hastalıkların yaygın olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında sıtma, Cüzzâm ve veba gibi hastalıklar öne çıkmaktadır ancak; bu hastalıkların nasıl ele alındığı ve yorumlandığı, toplumun dini ve kültürel inançlarına bağlı olarak değişmekteydi.

12.1. Cüzzâm

Tarihsel olarak “*mycobacterium leprae*”, insanlık üzerinde uzun bir süre etkili olan ve ciddi toplumsal sonuçlara yol açan bir patojendir. Tropik ve subtropik bölgelerde daha fazla görülen bu hastalık, özellikle sosyo-ekonomik durumudüşük ve hijyen koşulları kötü olan ülkelerde daha yaygındır. Bu hastalık, antik çağlardan günümüze kadar insan topluluklarını etkilemiş ve çeşitli dönemlerde çareler aranmıştır. Lepranın en karakteristik belirtilerinden biri, deri lezyonları ve sinir hasarıdır. Deride görülen lezyonlar, çoğunlukla soluk, düzensiz kenarlı ve hissizdir. Sinir hasarı, hastalığın ilerlemesiyle birlikte kas güçsüzlüğü, his kaybı ve uzuvlarda işlev kaybı gibi sonuçlar doğurabilir. Bu sinir hasarı zamanla uzuvların şeklini ve fonksiyonunu etkileyebilir hatta parmaklar, eller, ayaklar ve burun gibi uzuvların düşmesine yol açabilir ayrıca; iyileşmeyen yaralar da sıklıkla görülür ve bu da dış görünüşte ciddi tahribata neden olabilir. Genel olarak, Orta Çağ Doğu Roma toplumunda Cüzzâm, Tanrı'nın bir cezası veya sınavı olarak kabul edilmiş ve iyileştirilmesi için dini müdahalelere başvurulmuştur. Bu inançlar, Cüzzâm hastalarının toplumsal dışlanmasına ve manevi destek arayışlarına yol açmıştır.⁹⁰ Doğu Roma döneminde, Cüzzâm hastalığıyla ilişkilendirilen bazı bilgiler ve efsaneler, azizlerin

⁸⁸ Seyhan Atak, “*Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu*”, s. 80.

⁸⁹ Murat Yurdakök, “*Bizanslılarda Pediatri*”, s. 93.

⁹⁰ Murat Serdar, “*Orta Çağ Avrupa'sında Tanrının Laneti Cüzzâm ve Cüzzâm Evleri*”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 9, (2014), s. 101.

hayatlarını anlatan metinlerde de bulunmaktadır.⁹¹

Doğu Roma İmparatorluğu'nda Cüzzâmlıların izolasyonu ve tedavisi için leprosariumlar yani; Cüzzâmhaneler önemli bir rol oynamıştır. Bu leprosariumlar, Cüzzâm hastalarını sağlıklı bireylerden uzak tutmak ve toplumda hastalığın yayılmasını engellemek amacıyla inşa edilmiştir. Bu dönemdeki Cüzzâmhane örnekleri şunlardı.

12.1.1. Pantokrator Hastanesi Cüzzâmhanesi

II. Ioannes Komnenos (1118-1143) ve İmparatoriçe İren tarafından İstanbul'da bulunan Pantokrator Manastırı'nın bir parçası olarak Cüzzâmlılar için özel bir bölüm inşa edilmiş.⁹²

12.1.2. Maurikios Cüzzâmhanesi

Doğu Roma İmparatoru Maurikios (582-602), Avar saldırıları sebebiyle harap olan Aziz Pantelemon Cüzzamhanesini yeniden inşa ettirmiştir.⁹³

12.1.3. Aziz Panteleimon Cüzzâmhanesi

İmparator Iustinianos tarafından VI. yüzyılda Yuşa Tepeli yakınlarında İmparator Aziz Pantelemon Cüzzamhanesini inşa ettirmiştir. II. Iustinianos (582-578) ve eşi Soffia bu kuruma her sene çok yüksek miktarda bütçe ayırmışlardır.⁹⁴

12.2. Veba

Veba, insanlık tarihinin en eski ve en tehlikeli zoonotik hastalıklarından biridir. Bu ölümcül patojen, toplumları derinden etkilemiş ve tarihte birçok büyük salgına neden olmuştur. Genellikle kemirgenlerin taşıdığı pireler aracılığıyla bulaşan bu hastalık, batıda "kara ölüm", "petse" veya "pestis" olarak bilinirken, bizim bölgemizde "kıran", "tâun" veya "veba" gibi adlarla anılmaktadır. Veba, 1894 yılında Fransız bilim insanı Alexandre Yersin tarafından keşfedilen "*Yersinia Pestis*" adlı bakteri tarafından oluşturulmaktadır.⁹⁵ Veba, bilim insanları tarafından üç ana gruba ayrılmaktadır:

⁹¹ Nuran Yıldırım, İstanbul'un Sağlık Tarihi, s. 95.

⁹² Nuran Yıldırım, İstanbul'un Sağlık Tarihi, s. 91.

⁹³ Nuran Yıldırım, İstanbul'un Sağlık Tarihi, s. 92.

⁹⁴ Nuran Yıldırım, İstanbul'un Sağlık Tarihi, s. 92.

⁹⁵ Selçuk Kılıç, "Biyolojik Silah Olarak Bakteriler: Kategori Ajanlar", **Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi**, Cilt 63, Sayı 1, (2006), s. 31.

12.2.1. Vahşi Veba (Veba Septisemisi)

Çoğunlukla hıyarcıklı vebadan gelmekte olup basil lenf sistemenine veya akciğerlere yerleşmeyip onun yerine kan dolaşımına yerleşerek ortaya çıkar. Basil, insan piresi pölex irritas yoluyla geçecek kadar hızlı ve kanın mikroplaşmasına yol açarak çok hızlı bir şekilde çoğalır. Görülen semptomlar arasında hastada sersemlik ve şok meydana getirerek koma haline sokar. Hızlı bir şekilde tedavi edilmediği durumlarda hasta iki veya üç gün içinde ölür.⁹⁶

12.2.2. Bubon veya Lenf Bezi Vebası (Hıyarcıklı Veba)

Veba türlerinin içinde en çok görüleni ve en hafif olanıdır. Genellikle ilkbahar ve yaz aylarında yoğunlaşmaktadır. Hastalığa sebep olan bakteri, lenf bezlerinin olduğu kasık, boyun ve koltukaltında yumurta şeklinde şişliklere neden olur. Bu vebaya yakalanan hastaların ter ve kokuları kötü kokulara sebep olmaktadır. Hastalığın vücutta kuluçka süresi iki ile beş gün olup yüksek ateş, ani titreme, vücutta ağrı ve sersemlik semptomları ortaya çıkar. Meydana gelen hıyarcıklar bir hafta içinde iltihaplanması durumunda hasta iyileşir. Aksi durumda hasta hayatını kaybeder.⁹⁷

12.2.3. Akciğer veya Veba Pnömonisi

Bu tür veba, insanlar arasındaki temas sonucu ortaya çıkar. Akciğerlere yerleşen veba mikrobı, hastanın sağlıklı solunumunu engeller ve pnömoniye yol açar. Bu durumda, hastalarda kanlı balgam, şiddetli öksürük gibi belirtiler görülür ve hastalık çok hızlı bir şekilde ölümcül olabilir.⁹⁸

Doğu Roma İmparatorluğu, geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş ve tarihinin hemen her döneminde çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Veba salgınları da bu zorluklar arasında önemli bir yer tutar. İstanbul'un coğrafi konumu, Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olmasıyla birlikte, farklı kültürlerin buluştuğu ve ticaretin yoğun olduğu bir merkez haline gelmiştir. Bu durum, şehre yüksek ticari değere sahip malların getirilmesini sağlamanın yanı sıra, aynı zamanda olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Özellikle

⁹⁶ Erol Yıldız, “Salgını Hatırlamak Veba Üzerine Tarihsel ve Sosyolojik Bir Analiz”, **Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 48, (2022), s. 266.

⁹⁷ Erol Yıldız, “Salgını Hatırlamak: Veba Üzerine Tarihsel ve Sosyolojik Bir Analiz”, s. 267.

⁹⁸ Aydın Ayhan, “Dünya’da ve Türkiye’de Veba Salgınları”, **Tıp Tarihi Araştırmaları**, Sayı 16, (2009), s. 46.

Mısır ve çevresi gibi bölgelerle yapılan ticaret, İstanbul'a sadece zenginlik getirmemiş, aynı zamanda salgın hastalıkların da şehre ulaşmasına zemin hazırlamıştır.⁹⁹ Doğu Roma döneminde, insanlar, vebanın Tanrı'nın insanlara bir ceza olarak gönderdiği inancını sürdürmüşlerdir. Bu inanç, özellikle Kutsal Kitap'ta bulunan belirli ifadelerin etkisiyle güçlenmiştir. Kutsal Kitap'ta, Eski Ahit'in birçok bölümünde, Tanrı'nın İsrailoğulları'na, günahlarının ve isyanlarının sonuçları olarak veba gibi hastalıklar gönderebileceği vurgulanır.¹⁰⁰

Doğu Roma döneminde veba salgını, özellikle M.S. 541-543 yılları arasında I. Justinianus döneminde büyük bir tehlike oluşturmuştur. Bu salgın, nüfusun önemli bir kısmının hayatını kaybetmesine neden olmuş ve toplumda büyük bir çaresizlik ve korku atmosferi yaratmıştır. Prokopius'un "*Bizans'ın Gizli Tarihi*" adlı eserinde, insanların hastalık karşısında çaresiz kaldığı ve hiç kimsenin bu salgından kurtulamadığı anlatılmaktadır.¹⁰¹ Hastalığın yayılmasında fareler, evcil kediler, sincaplar, pireler ve kemirgenlerin rol oynadığı bilinmektedir. Bazı araştırmacılar, bu bulaşıcı hastalığın Doğu Roma topraklarına yayılmasında I. Justinianus'un da etkisi olduğunu öne sürmektedirler. Justinianus döneminde, imparatorun ekonomiyi güçlendirmek amacıyla Afrika'dan çeşitli tarım ürünleri ve ticaret malzemeleri getirttiği bilinmektedir ancak; bu ürünlerle birlikte, gemilerle taşınan fareler ve pirelerin de veba hastalığını Doğu Roma topraklarına taşıdığı düşünülmektedir.¹⁰² Bu salgına "*Justinian Vebası*" adı verilmiş ve dünya tarihindeki üç büyük veba pandemisinden biri olarak kabul edilmiştir. Prokopius'un anlatılarına göre, veba salgını genellikle kıyı bölgelerinden başlamış ve daha sonra iç kesimlere doğru yayılmıştır. Özellikle İskenderiye limanından neredeyse tüm dünyaya yayıldığı belirtilmektedir.¹⁰³

Doğu Roma İmparatorluğu'nun tarihinde çeşitli dönemlerde veba salgınlarının tekrar ettiği bilinmektedir. Bu salgınlardan biri, İmparator II. Iustinianus döneminde (669-711) Anadolu'da meydana gelmiştir. Bu salgında, Doğu Roma topraklarında pek çok yerde büyük çapta veba salgını yaşanmıştır. Yapılan bazı haberlere göre, salgın o

⁹⁹ Mevlüt Akdere, "*Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. Yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları*", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Sayı 35, (2018), s. 317.

¹⁰⁰ Seyhan Atak, "*Tedavi Açısından Selçuklu*", s. 80.

¹⁰¹ Prokopius, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, (çev. Orhan Duru), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001, s. 59.

¹⁰² Abdülhalik Bakır-Pınar Ülgen, "*Bizans'ta Tababet Kültürü*", s. 31.

¹⁰³ Mevlüt Akdere, "*Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. Yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları*", s. 318.

kadar yaygın ve ölümcül olmuştur ki, dünya nüfusunun üçte birinin bu salgında hayatını kaybettiği söylenmektedir ancak; bu rakamın abartılı olabileceği ve o dönemdeki haber kaynaklarının güvenilirliği konusunda şüpheler bulunmaktadır. İmparator Philippikos döneminde (M.S. 711-713), hıyarcıklı veba türünde bir salgın hastalık ortaya çıkmıştır. III. Leon döneminde (M.S. 717-741) ise veba salgınlarına ilişkin daha belirgin kayıtlar bulunmaktadır. 725 yılında başta Mezopotamya (Irak) olmak üzere bir veba salgını baş göstermiş ve bölgede ağır tahribatlara yol açmıştır ayrıca; III. Leon döneminde, 729 yılında veba salgınının yeniden yayılmaya başladığına dair kayıtlar bulunmaktadır. V. Konstantinos'un (741-775) döneminde, 745 yılında, kuraklık nedeniyle imparatorluğun çeşitli bölgelerinde büyük bir kıtlık ve açlık başlamıştır. Bu zorlu koşulların ardından, hıyarcıklı veba adı verilen bir salgın hastalık ortaya çıkmıştır. ¹⁰⁴Anlatılanlara göre, bu veba salgını özellikle el-Cezire bölgesinde büyük tahribata yol açmıştır. Binlerce insan hayatını kaybetmiş ve bölge adeta bir felaketin pençesine düşmüştür. 400.000'den fazla insanın bu salgında yaşamını yitirdiği söylenmektedir. Bu salgın hastalık sadece doğu bölgelerini değil, batı bölgelerini de etkisi altına almıştır. II. Nikephoros Phokas döneminde (963-969) Doğu roma İmparatorluğu çeşitli veba salgınlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Hükümdarın Kilikya seferi sırasında Doğu Roma ordusunda veba salgını ortaya çıkmış ve Tarsus'un ele geçirilmeden geri dönülmesine neden olmuştur. 965 yılında, Tarsus ve çevresindeki kıtlık ve açlık sonucunda bir veba salgını meydana gelmiştir. Rivayete göre, bu salgın sırasında Tarsus'ta günde 300 kişi hayatını kaybetmiştir. 969 yılında ise II. Nikephoros Phokas'ın Antakya ve Halep üzerine yaptığı bir sefer sırasında ordusunda bir veba salgını baş göstermiştir. Bu salgın, imparatorluğun askeri gücünü zayıflatmış ve seferin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. VI. Mikhail döneminde (1056-1057) ise Irak'ta başlayan büyük bir kıtlık, ardından ağır bir veba salgını ortaya çıkmıştır. Bu veba salgını, Irak'ta çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur ancak; felaket bununla sınırlı kalmamış, salgın Mısır'a da sıçramıştır. Mısır'da başlayan şiddetli bir veba salgını, kısa sürede bölgede büyük bir yıkıma yol açmıştır. Salgın, Mısır'dan Suriye'ye, el- Cezire bölgesine, Irak'a (Musul), Arabistan'a (Hicaz), Yemen'e ve diğer birçok bölgeye yayılmıştır. ¹⁰⁵

¹⁰⁴ Abdülhalik Bakır-Pınar Ülgen, “Bizans'ta Tababet Kültürü”, s. 30.

¹⁰⁵ Abdülhalik Bakır-Pınar Ülgen, “Bizans'ta Tababet Kültürü”, s. 31.

Veba salgınının ortaya çıkmasıyla birlikte Doğu Roma devlet yetkilileri, genellikle acil önlemler almaya çalışırdı ancak; o dönemlerde hastalığın doğası ve yayılma mekanizmaları hakkında yeterli bilgi bulunmadığından, tedbirler genellikle yetersiz kalırdı. Doktorların veba hastalığının tedavisi konusunda çok fazla başarı elde edemedikleri bilinmektedir çünkü vebanın mikrobiyolojik kökeni o dönemde bilinmiyordu ve modern antibiyotikler gibi etkili tedavi yöntemleri mevcut değildi. Doktorlar genellikle bitkisel ve kimyasal ilaçlar kullanarak hastalığı tedavi etmeye çalışırlardı ancak; bu tedavilerin etkinliği oldukça sınırlıydı, genellikle vücuttaki irinin dışarı atılmasını sağlamak için çeşitli müdahalelerde bulunurlardı. Bu tür müdahaleler hastalığın vücutta daha fazla yayılmasına yol açabilirdi ve hastaların durumunu daha da kötüleştirebilirdi. Buna ek olarak, doktorların vebalı hastaları teşhis etmeden tedavi etmeye alışmaları hastalığın hızla yayılmasına ve kontrol altına alınmasının zorlaşmasına neden olurdu. Bu açıdan bakıldığında vebanın tedavisi konusundaki başarısızlık tıbbın o dönemdeki sınırlılıklarını ve hastalığın ne kadar güçlü, hızlı yayıldığını göstermektedir ayrıca; insanların vebayla mücadeledeki çaresizliklerini ve korkularını da yansıtmaktadır. Bu dönemdeki tıbbi uygulamaların yetersizliği ve bilgisizlik, veba salgınlarının daha da kötüleşmesine ve binlerce insanın ölümüne sebep olmuştur.¹⁰⁶

12.3. Epilepsi

Tralles'li Aleksandr'ın özellikle epilepsi konusundaki açıklamaları oldukça ilgi ve dikkat çekicidir. Epilepsi, antik çağlardan beri insanlık tarihinde bilinen bir hastalıktır ve çeşitli kültürlerde farklı yorumlar ve tedavi yöntemleriyle ele alınmıştır. Aleksandr'ın epilepsi hakkındaki açıklamalarından biri, hastaların aura denilen belirtilerle başladığını ve bu belirtilerin mide şikâyetleri şeklinde ortaya çıkabileceğini ifade etmektedir. Aura, bir epileptik nöbetin yaklaştığını haber veren ve farklı kişilerde farklı şekillerde görülebilen belirtilerdir. Örneğin, Tralles'li Aleksandr'ın bahsettiği gibi, ayaklara kırmızıbiber uygulanması, belirli bir epilepsi hastasını başarılı bir şekilde tedavi ettiğini söylemektedir. Aleksandr'ın epilepsi tanısı için önerdiği yöntem ise, hastanın başının yıkanması ve ardından bir keçinin boynuzunun hastanın burnunun altında yakılmasıyla epilepsi nöbetlerini tetiklemeyi amaçlar. Bu yöntemin ardında yatan düşünce, eskiden

¹⁰⁶ Abdülhalik Bakır-Pınar Ülgen, “Bizans’ta Tababet Kültürü”, s. 32.

beri varolan, keçilerin epileptik nöbetlere yatkın olduğu düşüncesine dayalı olabilir. Aleksandr'ın epilepsi tedavisi için önerdiği bir başka yöntem ise, hastanın sabah kalkar kalkmaz barsaklarını boşalttıktan sonra belirli bir infüzyonu içmesini içermektedir. Bu infüzyonun, hastaya çok iyi geleceği ve sadece üç kez içilmesiyle birçok insanın iyileştiği belirtilmektedir. Önerilen infüzyonun içeriğinin hyssop (*diğer bir deyişle çördük otu; Hyssop, antik dönemlerden beri tıbbi amaçlarla kullanılan bir bitkidir*) gibi bitki veya bitki parçalarından oluştuğu bilinmektedir. Günümüz tıbbında epilepsi tedavisinde bitkisel ilaçların kullanılması ise tavsiye edilmemektedir. Öte yandan, Tralles'li Aleksandr da Galen gibi çeşitli hastalıkların tedavisinde şarap kullanımını önermiştir ancak; epileptik hastaların alkol tüketiminin sakıncalı olabileceğini ve nöbetleri tetikleyebileceğini de belirtmiştir.¹⁰⁷ Doğu Roma İmparatoru Mıkhaıl IV. Kaynaklarda epilepsi hastalığı ile mücadele ettiği yazılıdır.¹⁰⁸

12.4. Kulak, Burun ve Boğaz Hastalıkları

Doğu Roma döneminde, kulak, burun ve boğaz ile ilgili temel hastalıklar şunlardı: işitme kaybı, orta kulak iltihabı, kulak zarının yırtılması, deniz tutması, vertigo (baş dönmesi), akut farenjit, larenjit, rinit, bademcik iltihabı, bademcik ameliyatı, kulak, gırtlak, burun veya ağız boşluğu kanseri ve burun kırığı. Doğu Romalı hekimler, işitme kaybı fizyoterapisi için kimyasal, hayvansal ve bitkisel maddelerden oluşan damlalar önermişlerdir. Tralles'li Aleksandr'a göre; laden reçinesi, tütsü, acı fındık ile potasyum nitrat, safran, afyondan oluşan beyaz bir köpük olan afronitron ve asitli bir galvanon bitkisi karışımı, işitme kaybı için olumlu sonuçlar vermektedir. Nickolaos Myrepsos, tavşan safrası ile kadın sütünün karıştırılmasını ve karışımın ısıtıldıktan sonra kulağa damlatılmasını önermiş ve hastanın sonuçtan hayrete düşeceğini belirtmiştir ayrıca; yağ katılmış çiriş otundan oluşan özel bir harç uygulamıştır, yine işitme kaybı için yabani incir ağaçlarının tohumlarını veya pirinç suyunu önermiştir. Kulak zarı yırtılmalarında, Tralles'li Aleksandr, doğadan bazı maddelerin kulak içine direkt damlatılmasını önermiştir. Bu durumda, tıbbi tedavi ve kulak temizliği, özel aletler kullanılarak gerçekleştirilirdi. ¹⁰⁹Akut bademcik iltihabı ve farenjit vakalarında ise Theophanis

¹⁰⁷ Semra Erpek, “*Aydın Bir Hekim: Tralles Aleksandr (Aleksndros Trallianos)*”, s. 38.

¹⁰⁸ Mıkhaıl Psellos, Mıkhaıl Psellos Khronographia'sı, s. 42.

¹⁰⁹ Ramoutsaki Ioanna-Helen Dimitri-Maria Kalmanti, “*Aspects of Childhood Cancer During The Byzantine Period*”, *Therapeutic Methods Used Laryngology*, No 6, Vol 111, (2002), p. 555.

Nonnos ve Paul Aeginitis, gargaralar gibi antiseptik maddeler içeren sıvılar ile yıkanma yöntemini kullanmışlardır. Tralles'li Aleksandr, köpek gübresi ile antiinflamatuvar tedavi önermiştir ayrıca; kimyasal ve bitkisel maddelerden bir karışım da kullanmıştır. Yaban mersini ve ballı laden reçinesi, nitre (*güherçile*) ve kükürt bademcik iltihabı için de kozalak kullanılmıştır. Doğu Roma döneminden kalma bir antik otonom (*bademcik bıçağı*) keşfi, bilimsel metinlerde de bahsedildiği gibi bu dönemde Doğu Roma hekimlerinin, sadece teorik bilgiye sahip olmakla kalmayıp aynı zamanda cerrahi becerilerini de geliştirdiklerini dolayısıyla bademcik çıkarma tekniğini bildiklerine dair güçlü bir kanıt oluşturmaktadır. Amida Aetios'un yöntemi, bademcik apsesi gibi durumlarda cerrahi müdahale gerektiren bir tedavi yaklaşımını açıklar. Aetios'un yöntemine göre, bademcik apsesi olan bir hastada öncelikle apsenin içeriğini boşaltmak için bir insizyon yapılır.¹¹⁰ Daha sonra, bölgeye bal ve süt veya gül karışımından oluşan "*melikraton*" adlı bir gargara uygulanır. Bu gargaraların amacı, enfeksiyonu ve inflamasyonu azaltmaya yardımcı olmaktır. Ardızan, hastaya birkaç kez süt gargarası yapması önerilir. Eğer apse tekrarlırsa ve ilaçlar işe yaramazsa, Aetios bademciklerin çıkarılması gerektiğini önerir. Bu cerrahi müdahalede, bademciklerin orta hattından kesilmesi gerekir. Ameliyat sonrasında ise soğuk "*oxicraton*" adı verilen süt veya sirke gibi içecekler önerilir. Bu içeceklerin amacı, operasyon sonrası ağrıyı azaltmaya ve iyileşmeyi hızlandırmaya yardımcı olmaktır. Paul Aeginitis de benzer bir yaklaşımı anlatır ve bademciklerin kanca ve neşterle kesilmesinden bahseder ancak; bu cerrahi işlemi yapan tüm hekimlerin en büyük endişesi olan kanama riski vurgulanır. Nickolaos Myrepsos, akut larenjit için çeşitli tedavi yöntemleri önermiştir. Bunlar arasında dilaltı diskler, panzehirler ve gargaralar bulunmaktadır. Myrepsos'un önerdiği panzehirler arasında fındık, tatlı pirinç ezmesi, çam fıstığı ve haşhaş tohumu yer almaktadır. Dilaltı diskler ise biber, safran, tatlı pirinç ezmesi ve yumuşak çam fıstığından oluşmaktadır. Symeon Sith, sesi daha yumuşak hale getiren ebegümecinin olumlu etkilerinden bahsetmiştir. Ioannis Actuarius, larengeal enfeksiyonlar için "*moro*" ile gargara yapılmasını önermiştir. Moro, muhtemelen bir bitki özütü veya ilaç içerebilecek bir sıvıdır. Andriomenos, sesi iyileştirmek için merhemlerin kullanımını önermiştir. Bu merhemler, muhtemelen boğazı yatıştırmak veya iltihabı azaltmak için kullanılan bitkisel

¹¹⁰Ramoutsaki Ioanna-Helen Dimitriu-Maria Kalmanti, "*Aspects of Childhood Cancer During The Byzantine Period*", p. 554.

veya mineral bileşenler içerebilir. Baş dönmesi ve deniz tutması gibi rahatsızlıkların tedavisi için çeşitli yöntemler ve maddeler kullanılmıştır.

Bunlara örnek; diyet, fizyoterapi, temizlik ve iyileştirici maddeler. İyileştirici maddeler; kimyasallar, hayvanlar ve ağız yoluyla damlalar halinde verilen panzehir macun ve kaynatarak hazırlanan özler gibi diğer maddeleri içermekteydi. Aetios, reçine ve ceviz yağı gibi farmasötik damlalar kullanmıştır. Ioannis Actuarius, kötü ruh halini yatıştıran ve "*Tiryak macunu*" olarak bilinen özel bir ilaç uygulamasına dikkat çekmiştir. Diğer bir özel karışım ise; biber, kaynamış haşhaş suyu, kurutulmuş güller, süsen, tarçın, tatlı pirinç ezmesi, tütüsü ve Atina Balı idi. Rufus tarafından önerilen, "Iera Rufus" ise, kimyasal, hayvansal ve bitkisel maddelerden oluşan özel bir farmasötik bileşimdi. Simeon Sith, deniz tutması için ağaç meyvelerini önermiştir. Kulak çınlamasına karşı ise Tralles'li Aleksandr, asit, bal ve nitre ile kulağın yıkanmasını önermiştir.¹¹¹

12.5. Kanser

Hipokrat'ın aşırı "*kara safra*" üretimi ile ilişkilendirdiği kanser tanımı daha sonraki dönemlerde Galen ve diğer Doğu Romalı tıpçılar tarafından detaylı bir şekilde incelenmiş ve Batı tıp düşüncesine uzun yıllar hâkim olmuştur. Nickolaos Myrepsos'un tümörlerin kötü yaşam şartlarından veya bağırsaklardaki kötü salgılarla ilişkilendirilmesi ve Aetios'un kanseri "*melankolik tutkular*" ile ilişkilendirmesi gibi farklı teoriler ve açıklamalar da bulunmaktadır. Paul Aeginitis, Theophanis Nonnos ve Neophytos da onun bu düşüncesini kabul etmişlerdir.¹¹²

Theophanis Nonnos ve Stephanos tarafından organizmada aşırı miktarda kara safra oluşumunun kanserler ve tümörlere neden olabileceği görüşü belirtilmiştir. Bu görüşe ek olarak, harici toksik maddelerin de kansere neden olabileceği düşüncesi ortaya atılmıştır. Myrepsos'un geleneksel tedavi yöntemleri arasında ağız boşluğu kanseri için kullandığı "*xirion*" adlı karışım; fındık ağacı kökleri, deniz kabukları, yanmış hurma ve biber bitkisinden oluşuyordu. Bunun gibi, kulak kanseri için kullanılan "*Apollonius Megaritus'un merhemi*" de sarkoma için kullanılan bir karışımdı ve içeriğinde yanmış metalik bir bileşen, terra sigillata ve ceviz yağı bulunuyordu. Myrepsos'un uyguladığı

¹¹¹Ramoutsaki Ioanna-Helen Dimitriu-Maria Kalmant, "*Aspects of Childhood Cancer During The Byzantine Period*", p. 555.

¹¹² Ramoutsaki Ioanna-Helen Dimitriu-Maria Kalmanti, "*Aspects of Childhood Cancer During The Byzantine Period*", p. 555.

burun kanseri karışımı, yumurta kabuğu, yanmış fındık gevreği ve yanmış palmiye ağacı kabuğundan oluşuyordu. Aetios'un önerdiği "*drakontion*" adlı bitkinin, başka kaynaklarda yılan ısırmasına karşı şifalı bir bitki olarak tanımlandığı belirtilmektedir. Apuleius gibi diğer bilim insanları da mukozadan kaynaklanan ve genellikle burun boşluklarında ortaya çıkan iyi huylu bir tümörü tanımlamak üzere nazal karsinom ve polipler için "*clematitis*" terimini kullanmışlardır. Yine gırtlakta ortaya çıkan kötü huylu "*karsinoid*" ülserler ve diğer hastalıklar için tedavi olarak çeşitli kimyasal, hayvansal ve bitkisel maddelerin kullanıldığı belirtilmektedir. Bu maddelere örnek olarak; amonyum, mahmude otu, kunduz yağı, laden reçinesi, *Agaricus*, *Helleborus niger*, bdellium (bir tür reçine), Çin tarçını vb. maddeler verilebilir.¹¹³ Doğu Roma hekimlerinin burun kanamasının tedavisi için önerdiği yöntemler arasında farmasötik maddelerin burun içine püskürtülmesi veya gazlı bezle burun tıkanması yer almaktadır. Aleksandr ve Aetios'un önerileri ise daha spesifik olarak kanamayı durdurmak üzerine odaklanmıştır. Bunun için Aleksandr, özel olarak yapılmış ve yağ ile ıslatılmış bir süngerin yakılarak kullanılmasını önermiştir. Bu sünger buruna yerleştirilerek kanamanın durdurulması amaçlanmıştır ayrıca; burun kanamalarında çınar ağacının kökünün kullanımını da önermiştir. Aetios'un önerisi de benzer bir yaklaşımdır ancak; Aleksandr'ın önerisinden farklı olarak suya yakın yaşayan bir bitki olan "*hypouris*" bitkisinden elde edilen bir macun kullanımını önermiştir. Sith ise kanama için tarçını önermiştir.¹¹⁴

Doğu Roma İmparatorluğu döneminde, kanserle ilgili tutumlar o zamanki insanların hastalığın doğaüstü kökenine inanmadıklarını gösterir. Doğu Roma hekimler, antik çağın bilimsel tıp düşüncesini sürdürerek kanser konusunda önemli gözlemler yapmış ve teoriler geliştirmişlerdir. Örneğin, Nickolaos Myrepsos, tümörlerin vücudun genel sağlıksızlığı veya bağırsaklardaki kötü suyun bir sonucu olarak ortaya çıkabileceğini vurgulamıştır. Aetius Amidani ve Theophanis Nonnos gibi Doğu Romalı hekimler, "*karsinoid eğilimler*" konusunda yazılar kaleme almışlardır. Aetius'a göre kanser, melankolik ruh hali gibi içsel faktörlerle ilişkilendirilmişti; bu düşünceye Paul Aeginitis, Nonnos ve Neophytos gibi diğerleri de katkı sağlamıştır. Neophytos, kanserin,

¹¹³ Ramoutsaki Ioanna-Helen Dimitriu-Maria Kalmanti, "*Aspects of Childhood Cancer During The Byzantine Period*", p. 556.

¹¹⁴ Ramoutsaki Ioanna-Helen Dimitriu-Maria Kalmanti, "*Aspects of Childhood Cancer During The Byzantine Period*", p. 556.

"köpüren melankolik safradan" kaynaklandığını vurgulamıştır.¹¹⁵ Theophanis Nonnos ve Atina'dan Stephanus gibi diğer Doğu Roma hekimler, organizmadaki kara safranın aşırı üretiminin kanserlere ve tümörlere neden olabileceğini öne sürmüşlerdir ayrıca; dış kaynaklı toksinlerin de kansere yol açabileceği inancı yaygındı ve bu inanç bazı panzehir tedavileriyle desteklenmiştir. Kanser ve ilgili hastalıkların teşhisi, Doğu Roma döneminde oldukça çeşitli klinik muayenelerle yapılıyordu. Göğüs kafesindeki yaralanmaların ve plöretik sıvının incelenmesi, tükürük ve idrar örneklerinin analizi gibi yöntemler önemliydi.¹¹⁶ Doğu Roma dönemine ait metinlerde kanser tedavisine yönelik geniş bir ilaç yelpazesi yer almakta ve bunların metalik, kimyasal, hayvansal ve vejetaryen maddeler gibi oldukça tanıdık olan maddelerden oluştuğu görülmektedir. Diğerleri ise oldukça tuhaftı. Bunlardan özellikle de Nickolaos Myrespos tarafından, larinksin malign ülser vakalarında kullanılan "castorion" olarak bilinen kunduz bezlerinin salgısıdır. Metalik maddeler grubunda; kadmia, halkanthos, halkitis, yanmış lithargyre, pomfoliks, terra sigillata, çeşitli taş türleri (*Frig, Pers, Skitik*), potasyum nitrat, yaş veya kuru katran, amonyak tuz, alümen veya "styptiria" (kükürtlü tuz anlamına gelir), oksit, kurşun vb. maddeler yer almaktadır. İlaç olarak kullanılan hayvansal maddeler ise; tatlı su yengeci, serçe donyağı, geyik karaciğeri ve beyni, kadın sütü, midye ve bal. Michael Psellos, geyiklerin beyni ve yağının alçı türü karsinomları daha yumuşak hale getirebileceğini belirtmiştir. Önerilen vejetaryen maddeler; beyaz ve büyük afyon çiçeği, hyoskiamos, mandragoras, gül yağı, iris, smyrna, zamk ağacı, gummi arabicum, sarmaşık, Çin tarçını, galvanon bitkisi ve ısırgan otu. John Actuarius, çoğunlukla 'bdellium' ve 'styriax'ı kullanmıştır. Panzehir olarak da drosaton, polimaton, zoulapion veya o zamanın çok popüler farmasötik formu olan lavman verilmiştir. Bunlar, oral olarak veya dilaltı tabletler, yakılar, hipoklizmler veya damlalar şeklinde uygulanmıştır.¹¹⁷ En yaygın kullanılan panzehirler şunlardı: Tiryak, Mithridates'ler, Andromakhos'lardı. Aetius'a göre, tiryak; haşhaş, biber, kuru gül, süsen, kereviz, siyah tarçın ve Atina balından oluşmaktadır. Doğu Roma hekimleri de cerrahi tedaviyi önermişlerdir.

¹¹⁵ Ramoutsaki Ioanna-Helen Dimitriu-Maria Kalmanti, "Aspect of Childhood Cancer During The Byzantine Period", p. 555.

¹¹⁶ Ramoutsaki Ioanna-Helen Dimitriu-Maria Kalmanti, "Aspects of Childhood Cancer During The Byzantine Period", p. 161

¹¹⁷ Ramoutsaki Ioanna-Helen Dimitriu-Maria Kalmanti, "Aspects of Childhood Cancer During The Byzantine Period", p. 161.

İnfiltrasyonun olmadığı meme kanseri vakalarında ameliyat tercih edilmiştir. Aetius ve diğer doktorlar bazı kanser türlerinin tedavi edilebilir olduğunu fark ettikleri için memenin kesilip çıkarılması işlemini önermişlerdir. Buna karşılık, Aegina'lı Paul, ameliyat olan hastaların sonuçlarının daha kötü olduğunu iddaa etmiştir. Leo da kronik vakalarda bu terapötik müdahaleyi desteklemiştir. Yine Doğu Romalı hekimler tarafından önerilen bir başka yöntem; hacamat ve dağlamadır. O dönemin metinlerinde en çok yer alan kanser türleri şunlardı: kulak, burun ve göz kanserleri. Myrepsos, kulak malignitelerine karşı sarkoma için faydalı olduğunu düşündüğü 'Apollonius Megaritus' adlı bir çeşit merhem uygulamıştır. Bu merhem; sigillata ve ceviz yağı içeren yanmış metalik bir karışımdan oluşuyordu. Burun malignitelerine karşı Myrepsos, yumurta kabuğu, yanmış fındık ezmesi ve palmye ağacından oluşan bir karışım uygulamıştır.¹¹⁸ Aetios, hakkında çok fazla ayrıntı vermediği, başka bir iyi bilinen bitkisel ilaç olan drakontion'u önermiştir. Başka kaynaklarda bu ilaçtan, yılan kovucu olarak bahsedilmektedir. Gözdeki maligniteler için ilaçlar, damlalar, çaylar, lapalar, diyet ve fizyoterapi önerilmiştir. Aetius, sığla ağacı tütsüsünün göz iltihapları üzerinde rahatlatıcı etkisinin olduğunu ve karsinomayı da iyileştirdiğini ileri sürmüştür. Paul Aeginitis, şunlardan oluşan bir diyet önermiştir: süt, tahıllar ve sulu yiyecekler. Paul kanser durumunda ayrıca; vücudun fit kalması gerektiğini de belirtmiştir. Nonnos'un terapötik yaklaşımı; zambak kökü, bal, unlu lapalar ve tütsülemidir. Nonnos ayrıca mercimek veya haşlanmış zeytin yaprağı veya pişmiş şarapta nane gibi maddeleri ve göze süt damlatmak gibi işlemleri de uygulamıştır. Nickolaos Myrepsos, yanmış bakır, kediotu ve karbon kurşundan oluşan bir karışım önermiştir.¹¹⁹

Sonuç olarak, Doğu Roma dönemi hekimlerinin kanserle mücadelede çeşitli tedavi yöntemleri kullandığı ve bu tedavilerin bazılarının modern tıbbın temelini oluşturduğu görülmektedir.

12.6. Böbrek Hastalıkları

Böbrek hastalıklarına yönelik olarak Doğu Roma döneminin önde gelen hekimleri olan Oribasius, Amidalı Aetius, Trallesli Aleksandr, Symeon Seth, Nikolaos Myrespos

¹¹⁸Ramoutsaki Ioanna-Helen Dimitriu-Maria Kalmanti, "Aspects of Childhood Cancer During The Byzantine Period", p. 161.

¹¹⁹ Ramoutsaki Ioanna-Helen Dimitriu-Maria Kalmanti, "Aspects of Childhood Cancer During The Byzantine Period", s. 161.

gibi isimler çeşitli bitkisel tedavi reçeteleri sunarak bilgilerini paylaşmışlardır. Oribasius, böbrek taşı hastalığı için farklı tarifler önermiştir. Bunlardan biri, çiğdem, mür, deve otu, çin tarçını, hint sümbülü, costus bitkisi gibi bitkilerin karışımını içermektedir. Diğer bir tarif ise salatalık, kereviz, havuç veya yaban havucuna ilaveten balsam ağacı meyvesi, yarpuz, hatmi gibi bitkileri veya sadece Paul's betony (*Veronica officinalis*) içermektedir.¹²⁰ Oribasius, mesane enfeksiyonuna bağlı dizüri için oksimel (sirkeli bal şerbeti) veya zeytinyağını önermiştir. Strangüri için ise biraz kılota eklenmiş ağustos böceği ve tiryakdan (bir tür macun) oluşan aromatik bir karışım önermiştir. Yazdığı metnin bir bölümünde, strangüri tedavisi için korunga yapraklarının şarapla birlikte tüketilmesini önerirken, başka bir bölümünde taşkıran otu, Paul's betony (*Veronica officinalis*), maydanoz, hint sümbülü, yer fesleğeni, ılgın otu, bülbül otu, biber, bal ve şarap içeren karmaşık bir ilaç tavsiyesinde bulunmuştur. Aynı metnin bir başka bölümünde ise kaynatma yöntemiyle hazırlanmış rezene otuyla tedavi etmeyi tercih etmiştir. Amidalı Aetius, böbrek hastalığının tedavisi için genellikle semizotu ve tavus otunu önermektedir ayrıca; çeşitli tarifler de sunmaktadır. Baharatlı bir Doğu Roma şarabı türü, bazılarında temel bileşenler balmumu, diğerlerinde oksimel ve diğerlerinde ise şu şifalı bitkiler bulunmaktadır. Gelin düğmesi, küre çiçeği, sedef otu, pırasa, çayır mantarı, çin tarçını, iris, mercanköşkotu, yarpuz ve adaçayı. Litotripsi için ise çoğunlukla taşkıranotu, dağ çayı, maydanoz, kıl otu, bülbül otu yaprağı ve biber kullanımını önermektedir. Aetius, bu bileşenlerin böbrek hastalığı ve litotripsi için en uygun olduğunu belirtmektedir. Taş hastalığı için bir tarifinde aspir tüketilmesini önerirken, diğer tariflerinde çemen otu, ebegümece, keten veya yavşan otu veya biberiye, maydanoz ve kıl otunun kaynatılmasını tavsiye etmektedir. Aetius ayrıca strangüriyi ve semptomlarını not etmiş ve hamilelik sırasındaki tedavi yöntemlerini de açıklamıştır. Üzüm ballı teriyakların, idrar söktürücü veya kaynatılarak hazırlanmış aromatik yiyeceklerle alınmasını önermektedir. Diğer tedavi önerileri: Kurutulmuş kirpi sakatatının şarapla birlikte tüketilmesi. Kaynatılmış mercanköşk veya sedef otundan oluşan bir içecek veya başka bir tarifte sarımsak, yağ, potasyum nitrat, menengiç, sedir veya günlük otu ve kuzukulağından oluşan bir karışım.¹²¹ Dizüri için önerilen tedaviler arasında sedef otu

¹²⁰Elias Valiakos, "Herbal Prescriptions for the Treatment of Kidney Diseases in The Byzantine Era", *Archives of Hellenic Medicine*, No 37, (2020), p. 139-142.

¹²¹Elias Valiakos, "Herbal Prescriptions for the Treatment of Kidney Diseases in The Byzantine Era", p.

yağı ile maydanoz yemek veya sadece amber içmek, yaz kabağı, bambu, meyan kökü ve haşhaş karışımı eşliğinde biber veya mercimek veya başka bir karışımda haşhaş, nişasta, yumurta ve semizotu bulunmaktadır. Aetius, Doğu Roma döneminde dizürüyü bildiren tek doktor olup, önerilerini antik hekim Andromachos'un reçetelerinden yola çıkarak bildirmiştir. Aeginalı Paul, acı kök içermesine rağmen yarpuz veya alkanet kullanılmasını tavsiye etmiştir bunun böbreklere çok faydalı olduğunu bildirmiştir ayrıca; salatalık, anason, dişotu, gülhatmi, ayı rezenesi, beyaz biber ve başka türlerinde bulunduğu 19 bitkiden oluşan kapsamlı bir reçete sunmuştur. Reçeteye ağustos böceği, balık yemi gibi hayvansal içerikler de eklemiştir. Bunları bal ile harmanlayıp uygun bir ilaç haline getirmiştir. Böbrekle ilgili başka bir raporunda, demir diken, taşkıran, sinon, kuşkonmaz ve pentaphyllum gibi bitkilerin kullanılmasını tavsiye etmiştir. Strangüri için semizotu yenilmesini önermiştir. Strangüriyi tedavi eden diğer şifalı bitkiler olarak da korunga ve yalancı soğanı bildirmiştir. Taş hastalığı için ise, taşkıran, dağ çayı, tavus otu, venüs çayı, hintsümbülü gibi bitkilerin eklendiği oksimel bir karışımı veya kuzeyotunun alınmasını önermiştir. Symeon Seth, taş hastalığını tedavi etmek için çeşitli bitki karışımları kullanmıştır. Bunlar arasında, en uygun olanın ırmık olduğunu belirtmiştir. Dizüri için ise kerevizi önermiştir. Nikolaos Myrepsos, böbrek hastalıkları için birçok şifalı bitki önermiştir. Bunlar arasında en yaygın olanları; kabak çekirdeği, acı rezene, ardıç meyvesi, selâmotu kökü, zeytin yaprağı, çayır otu, frenk üzümü, ısırgan otu ve hayıt meyvesidir.¹²² Aleksandr'ın böbreklerle ilgili teorisi, koyu humorların böbreklerde birikmesinin, böbrek taşlarının oluşumunu tetikleyebileceğini öne sürer. Aleksandr'a göre, koyu humorların birikmesi, böbreklerde taş oluşumunu başlatabilir. Bu teoriye göre, semptomların ortaya çıkması için iki ana faktör gereklidir:

a) Koyu maddelerin böbreklerden geçmesi.

b) Ateşin yükselmesi.

Aleksandr, taşları eritmek için nohut, karabiber ve tarçın gibi çeşitli bitkilerin kullanılmasını önermiştir. Aleksandr, kolik ve taş hareketini, "*erkek keçi kanı*" ile tedavi etmiştir. Yine hipertansiyonu, kan miktarının fazlalığı olarak tanımlamıştır.

139-142.

¹²² Elias Valiakos, "*Herbal Prescriptions for the Treatment of Kidney Diseases in The Byzantine Era*", p. 139-142.

Hipertansiyonu olan kişilerin tuz tüketiminden kaçınması gerektiğini önermiştir. Aleksandr, pyelonefritin semptomlarını, idrarda iltihap ve tanecikli veya beyaz camsı sediment olarak tanımlamıştır. Bu durumda, iltihaplı materyalin üreterler boyunca mesaneye taşındığını ve mesaneden dışarı atıldığını açıklamaktadır. Aleksandr, barsak ve böbrek koliklerini ayırt etmek için idrar incelemesini önermiştir. Bu, hastalığın kökenini belirlemek ve doğru tedaviyi başlatmak için önemli bir adımdır. İdrarın makroskopik olarak incelenmesi olarak üroskopiye kullanmıştır. Bu yöntem, idrarın rengi, berraklığı, yoğunluğu ve içeriğinin gözle muayenesini içerir. Hippokrates ve Galen gibi eski hekimlerden beri kullanılan bir yöntemdir. Diyabet, böbrekleri etkileyen ve renal komplikasyonlara yol açabilen bir hastalık olduğu için Aleksandr da diğer hekimler gibi diyabeti renal hastalıklar arasında sınıflandırmıştır.¹²³

12.7. Psikolojik Hastalıklar

Doğu Roma'da psikiyatri hastaları, hekimler tarafından tedavi edilirken, sosyal, hukuki ve kişisel problemleri nedeniyle devlet ve kilise tarafından dikkatle korunmaktaydılar. Corpus Juris Civilis Justiniani ve Altıncı Leon'un Vasilica'sına göre, psikiyatri hastalarına; "*manyak*", "*depresif*", "*melankolik*", "*dengeşiz*", "*deli*", "*kötü ruh ya da şeytan tarafından ele geçirildiği düşünülen kimse*" gibi isimler verilmekteydi. Manyak terimi sadece mani, depresif ve melankoli anlamına gelmemekte aynı zamanda saçmalık, dengeşizlik, paranoya ve hatta epilepsi gibi durumları da ifade ediyordu. Sarı safranın siyaha dönüşmesi, vücuttaki dengeşizliklerin bir işareti olarak algılanıyordu.¹²⁴ Paulus Aegineta'ya göre, bu durum kontrol edilemeyen delilik olarak adlandırılan mani hastalığına yol açıyordu. Melankoli, akli ele geçiren, bunalımlı bir ruh halinin neden olduğu ateşsiz bir zihinsel bozukluktur. Nonnus'a göre çılgınlık, kandaki fazlalıktan veya sarı safranın siyaha dönüşmesinden kaynaklanan bir beyin ve beyin zarı iltihabıdır ve deliliğe sebep olmaktadır. Hüzünlerin sebebi, karından beynin özüne yayılan melankolik bir ruh halidir. Bundan dolayı melankoliye hipokondriyal tutku denilmektedir. Joannes Actuarius Meclisi, manyaklığın, bozuk kan ve kara safradan kaynaklandığını ifade etmektedir. Bozuk bir ruh hali, kahkahalarla çıldırmaya ve vahşi bir deliliğe neden olur.

¹²³Diamandopoulos Athanasios, "Uroscopy in Byzantium", *American Journal of Nephrology*, Vol 3, No 12, (1997), p. 222-227.

¹²⁴A. Eftychiadis-S. Marketos, "The Legislation Concerning Psychiatric Patients and Their Treatment During the Byzantine Period", *Histoire des Sciences Medicales*, No 17, (1982), p. 282-286.

Epilepsiye, zayıf bir ruh hali sebep olmaktadır. Maximus Planudes, deliliğe, safranın beyinde yayılmasının neden olduğunu söylemektedir. Aleksandr'a göre epilepsi, beynin gücünden veya hastalığın yoğunluğundan kaynaklanan bir durum olarak kabul edilmiş ve bazen "*hiera*" veya kutsal hastalık olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırma, epilepsinin bu dönemde nasıl algılandığını ve tanımlandığını göstermektedir. Theophilus'un beyindeki sarı safranın yol açtığı ateşin ve renksiz idrarın delilik anlamına geldiği belirtmesi, o dönemdeki tıp anlayışının bir yansımasıdır. Sarı safranın beyinde yarattığı ateşin, akıl sağlığını etkilediği düşünülmüştür.¹²⁵ Aetius'un melankoli, delilik ve paranoya gibi durumlarda idrar testi yapılmasından bahsetmesi, bu dönem tıbbının tanı yöntemlerine ilişkin bir örnektir. O dönemde idrarın rengi ve konsistansı gibi faktörler, kişinin sağlık durumu hakkında bilgi sağlamak için önemli kabul edilirdi. Ruh halinin bunalımlı olduğu durumlarda idrarın siyah ve yoğun olduğunun belirtilmesi, melankoli veya depresyon gibi ruh hali bozukluklarının semptomlarını açıklamaya yönelik bir gözlemdir. Bu gözlem, Doğu Roma döneminin psikiyatri alanındaki anlayışını yansıtır ve ruh hali ile vücut arasındaki ilişkiye dair eski teorilerden biridir. Bu dönemde, psikiyatrik rahatsızlıkları tedavi etme yöntemleri; kan alma, bağırsakları müshille boşaltma, hijyen, beslenme önlemleri ve tedavilerini içermektedir. Actuarius, bu arzuların kanamayla bastırıldığını düşünmüştür. Nonnus, mani durumunda alın damarından kan alınmasını önermiştir. Oribasius, epilepsi, mani ve özellikle epileptik krizde kan alınması işlemini kullanmıştır. Bağırsakları müshille boşaltma işleminde; hiera adı verilen acı panzehirin yanı sıra peygamber çiçeği, yılan otu, siyah karacaotu, ödağacı ve mahmude otu lavmanı da kullanılmıştır. Nicolaus Myrepsus, melankolilere "*hiera müshil*" preparatı vermiştir. Hijyen ve diyet önlemleri ise, uygun beslenme, jimnastik, kese, hacamat, hardal yakısı, banyodan oluşur. Diyet, sindirilebilir olmalıdır. Actuarius'a göre diyet; özel ekmek, kuşkonmaz, idrar söktürücü maddeler, açık deniz balıkları, kümes hayvanları, sülün, ördek ve kaz içermelidir. Tedaviler; panzehir, kaynatılarak hazırlanan maddeler, özsular, merhemler, flasterler, kokulu uyarıcılar, tütsülemeler, hipnotik ve idrar söktürücü içecekler gibi kimyasal ve bitkisel maddeler ile uygulanmıştır. Kimyasal bir madde olan Ermeni taşı Nonnus ve Aleksandr tarafından kullanılmıştır. Actuarius, '*scylliticum*

¹²⁵A. Eftychiadis-S. Marketos, "*The Legislation Concerning Psychiatric Patients and Their Treatment*", p. 282-286.

acetum' (bitki *scillasından elde edilen asit*) önermiştir¹²⁶. Oribasius, epileptik krizde, asfalt buharı, taşla tütsüleme ve kokulu uyarıcı kullanılmasını önermiştir. Yine Oribasius, mâni ve epilepside, *chironia* asmasını kullanmıştır. Aleksandr tarafından epilepsi için burun ilacı olarak kekik verilmiştir. Maximus Planudes, delilik için hurma ağacının özsuyu ve bir çeşit şekerli tohumun ağızdan alınmasını önermiştir. Aegineta'ya göre, deliler suyla birlikte “*bryony*” kökünden her gün bir miktar almalıdırlar.¹²⁷ Melankolik biri uyumadan önce en asitli sirkeden içmelidir. Aetius, epilepsi için lohusa otunu, delilik için ise yabani fesleğeni önermiştir. Aetius, anason, havuç ve pelinotu karışımından kaynatılarak yapılan bir idrar söktürücü içecek de tavsiye etmiştir. Paulus Nicaeus, mâni ve melankoli durumlarında, diüretik ilaçları tavsiye etmiştir. Sakinleşmeye ve uykuya neden olan kodein gibi hipnotik ve narkotik ilaçlar da kullanılmıştır. Bu tedavi genellikle hastalara daha fazla yarar sağlar. Nonnus'un, Codex Justinianus'un ve Vasilica'nın belirttiği gibi, bazı hastalıkların belirli uyanık aralıkları vardır. Bu aralıklarda, hastaların zihinsel durumları normalleşebilir ve davranışları kontrol altına alınabilir hale gelebilir.¹²⁸

12.8. Varis

Doğu Roma döneminde özellikle Oribasius, varisle mücadelede bir dizi cerrahi yöntemi uygulamış ve rapor etmiştir. Oribasius öncelikle varisleri tanımlamıştır. Tanımında; varisleri damarların genişlemesi olarak ifade etmiştir ve varislerin kafada, karında ve testislerde oluştuğunu belirtmiştir ancak; en yoğun görüldüğü yerin bacaklar olduğunu rapor etmiştir. Oribasius tarafından varis tedavisinde cerrahi müdahaleler, genellikle damarların bağlanması, çıkarılması gibiyöntemlerle gerçekleştirilmiştir (Resim 3).¹²⁹

¹²⁶A. Eftychiadis-S. Marketos, “*The Legislation Concerning Psychiatric Patients and Their Treatment During the Byzantine Period*”, p. 282-286.

¹²⁷ A. Eftychiadis-S. Marketos, “*The Legislation Concerning Psychiatric Patients and Their Treatment During the Byzantine Period*”, p. 282.

¹²⁸A. Eftychiadis-S. Marketos, “*The Legislation Concerning Psychiatric Patients and Their Treatment During the Byzantine Period*”, **Histoire des Sciences Medicales**, No17, (1982), p. 282-286.

¹²⁹John Lascaratos-Christos Liapis-Maria Kouvaraki, “*Surgery on Varices in Byzantine Times*”, **Journal of Vascular Surgery**, No 33, Vol 1, (2001), p. 197-203.

12.9. Demans

Demansın çağlar boyunca birçok kişiliği etkilediği ve siyasi sınıfları esirgemediği, bu nedenle bazı tarihi olayları etkilemekten sorumlu olduğu söylenmektedir. Gerontoloji, Doğu Roma tıbbının iyi gelişmiş bir dalı gibi görünmektedir ve yaşlıların bakımı ile ilgili olarak büyük önem taşımaktadır. Yaşlılığın sık görülen bir tezahürü, her zaman, fiziksel ve zihinsel işlevi dejenerasyonu hakkında teoriler içeren, dönemin tıbbi incelemelerinde kolayca teşhis edilen ve tanımlanan demans olmuştur. Bergamalı Oribasius, nörolojik ve psikiyatrik hastalıklarla ilgilenen ilk kişiydi ve bunlar arasında hafıza bozukluklarından bahsetmiştir. Amida'lı Aetius, Galen ve Rufus'un metinlerine dayanarak, rasyonel düşünce eksikliği ile birlikte uzun süreli hafıza kaybı olarak tanımlanan demansa benzer bir durum olan *morosis'e* atıfta bulunmuştur.¹³⁰ Hafıza bozukluklarını beyin arka oksipital kısmının hasarına bağlamıştır ayrıca; Aetius, uyuşukluk, enfeksiyonlar ve yaşlılıktan, zihinsel dengeyi etkileyen nedensel ajanlar olarak bahsetmiş ve tarihçi Thucydides tarafından anlatıldığı gibi, Peloponez Savaşı sırasında Atina vebası, hastaları arasında bazı bunama vakalarının fark edildiğini eklemiştir. Hem doktor Aleksandr hem de tarihçi Procopius, başka bir veba olan Justinianus vebasının kurbanları arasında uyuşukluk ve hafıza kaybı gösteren hastalardan bahsetmiştir. Aegina'lı Paul, Hipokrat teorisine göre, zararlı salgı birikiminin beyin maddeleri üzerindeki etkisinin bir sonucu olarak hafıza kaybını düşünmüştür ayrıca; bu semptomun kan damarlarındaki bir kusurdan kaynaklanabileceğine dair kayda değer görüşünü dile getirmiştir. Keşiş ve hekim olan Iatrosophist Leo, yaşlıların hafıza kaybını beyin arka ventrikülünün aşırı soğukluğuna ve kuruluğuna bağlamıştır.¹³¹ Son olarak, Doğu Roma 'ın son ünlü hekimi Ioannes Actuarius, mantıksal düşüncenin en önemli zihinsel işlev olduğunu ve etkilenmesinin hafıza ve hayal gücü kaybı anlamına geldiğini vurgulayan antik Yunan hekimi Posidonius'tan etkilenerek Aetius'unkine benzer bir teoriden bahsetmiştir. Demans hastalığında, terapötik yöntemlerin sonuçları çok kötüydü. İmparatorlar dahi hastalıklarında beyin fonksiyonlarını tamamen restore etmeyi değil en azından korumayı amaçlamışlardır. Doktorlar belirli bir diyet önererek, fiziksel aktiviteyi teşvik ederek ve

¹³⁰Poulakou Effie-George Kalantzis-Kostas Tsiamis-Dimitri Ploumpidis, “*Dementia on The ByzantineThrone (ad 330-1453)*”, **Geriatrics Gerontology International**, No 12, Vol 3, (2012), p. 405-412.

¹³¹Poulakou Effie-George Kalantzis-Kostas Tsiamis-Dimitri Ploumpidis, “*Dementia on The ByzantineThrone (ad 330-1453)*”, p. 405

bütüncül iyileşme kavramına odaklanarak, önyargılardan ve büyümlü etkilerden uzaklaşarak çeşitli ilaçlar reçete etmişlerdir. Demans hastaları, ksenon adı verilen Doğu Roma hastanelerinde değil, "Morotropheia" adı verilen özel kurumlarda yatırılmışlardır. Bu kurumlar, Kudüs ve Konstantinopolis'te kurulmuştur.¹³²

12.10. Diyabet

Diyabet konusunda farklı Doğu Roma hekimlerin yaklaşımları oldukça ilginçtir. Oribasius, diyabeti böbreklerin bir hastalığı olarak görmüş ve idrarın tutulmamasına odaklanmıştır. İskenderiyeli Stephanus, diyabeti seyrek ve beyaz idrarın aşırı atılımı olarak tanımlamış ve böbreklerin kötü durumundan kaynaklandığını belirtmiştir. Amidalı Aetius da diyabeti aşırı susuzluk, oturak dropsisi gibi isimlerle tanımlamıştır. Sirkeli ve güllü arpa suyu, hacamat, asma yaprağı ile karın bölgesine lapa sürmeyi, göbek otu, semizotu, hindiba, çiğ yumurta ve en iyi buğday unu gibi ilaçları tavsiye etmiştir ayrıca; domuz eti ve kırmızı şarap da tavsiye etmiştir.¹³³ Tralles'li Aleksandr'ın diyabet için kullandığı terimler '*diyabet*', '*idrar ishali*' ve '*dipsacus'tur*'. Önerdiği tedaviler; sürekli idrara çıkma nedeniyle vücut nemini kaybettiği için vücudu soğutmayı ve hidrasyonu geri kazanmayı amaçlayan uygulamalardır. Tedavileri arasında ormangülü, hidromel, kaya balığı, kabuğu çıkarılmış buğday tanesi, altın Attika şarabı, marul veya hindiba gibi çiğ sebzeler bulunmaktadır. Tatlı yiyeceklere ve meyvelere izin verilmiş ancak; hastalara kestane dışındaki tuzlu yiyeceklerden (örneğin yer fıstığı, badem), baharatlardan ve kuru meyvelerden kaçınmaları tavsiye edilmiştir. Aeginalı da diyabetin içeceğin vücuttan hızlı bir şekilde geçmesi olduğunu bildirmiş ve böbreklerin tutucu yeteneğinin zayıflığından kaynaklanan aşırı susuzlukla birlikte geldiğini bu nedenle dipsacus olarak adlandırıldığını söylemiştir. Aşırı ısı nedeniyle tüm vücudun nemini aldığını belirtmiştir.¹³⁴

Paulus, tedavi olarak daha fazla kuru gıda tüketimini önermektedir ayrıca; şunların kullanılabileceğini de önermektedir, gül şarabı, hidromel, biraz taze şarap veya bazı 'sıcak'

¹³²Poulakou Effie-George Kalantzis-Kostas Tsiamis-Dimitri Ploumpidis, "*Dementia on The ByzantineThrone (ad 330-1453)*", p. 405-412.

¹³³Helen Christopoulou-Niki Papavramidou, "*Diabetes' as Described by Byzantine Writers From 892-896. The Fourth to The Ninth Century AD: The Graeco- Roman Influenced*", **Diabetologia**, No 51, Vol 5, (2008), p. 123.

¹³⁴Helen Christopoulou-Niki Papavramidou, "*Diabetes as Described by Byzantine Writers From 892-896. The Fourth to The Ninth Century AD: The Graeco- Roman Influenced*", **Diabetologia**, No 51, Vol 5, (2008), p. 123.

şaraplar, çömlek otları, hindiba veya marul. Balıklardan kayaların arasında yaşayanları tavsiye etmiştir. Diğer öneriler arasında domuzayaklarını ve rahmini yemek, armut, elma, nar ve soğuk yer alır. Hastaların, ilaç olarak koyu renkli şaraptaki çayırotu ve andız otu suyundan, hurma ve sarıkız kaynatmasından içmesini tavsiye etmiştir. Mısır unundan, sirke ve gül yağından veya asma ve göbek otunun yapraklarından, civanperçeminden ve semizotundan yapılmış lapanın bel ve karın bölgesine uygulanmasını önermiştir. Bunlar dışında Paulus, sıcak terleme, kusma, soğuk su ve idrar söktürücülerden kaçınmak gerektiğini yazmıştır. Diğer taraftan, diyabetin henüz başlangıç aşamasındayken de hacamat önermiştir.¹³⁵

12.11. Cerrahi Girişimler

Doğu Roma döneminde cerrahi o kadar gelişmişti ki, yetenekli cerrahlar tarafından mesanede litotripsi, siyam ikizlerinin ayrılması, yüzde plastik ve rekonstrüktif için özel tekniklerin uygulanması gibi bir dizi karmaşık operasyonlar gerçekleştirilmiştir. Doğu Roma döneminde tıbbi uygulamalar, zaman zaman cesur ve şaşırtıcı operasyonlara tanıklık etmiştir. Bu operasyonlardan biri, 745 yılında, İstanbul'a gelen siyam ikizlerinin ayrılması ameliyatıdır. Hikâye, hekimlerin kahramanca bir çaba gösterdiği ve sonucunda üzücü bir sonla karşılaşıldığı bir durumu anlatır. Hekimler, bu operasyonu, halkın gözü önünde gerçekleştirmiş, maalesef her şeyin başarısız olduğu bir sonuca ulaşılmıştır. Operasyon sonrasında, ölü olan bedeni canlı bedenden ayırmak mümkün olmamış ve bu nedenle diğer ikiz de üç gün sonra vefat etmiştir. Bu trajik olay, Doğu Roma tıbbının sınırlarını ve cesur hekimlerin çabalarını gösteren bir örnektir. Bununla birlikte, bu tür cesur girişimler, Doğu Roma tıbbının ilerlemesine katkıda bulunmuş ve deneyimlerden dersler çıkarılmasını sağlamıştır. Günümüzde, Madrid Skylitzes el yazmasında bu operasyonun resmedilmiş olması, Doğu Roma döneminin tıbbi uygulamalarına dair bir görsel kanıt sunmaktadır (Resim 4).¹³⁶

Doğu Roma İmparatorluğu döneminde, ağız, çene, yüz ve genel baş- boyun cerrahisi gibi alanlarda uzmanlaşmış ayrı bir disiplin olan Ağız ve Kranyo-

¹³⁵ Helen Christopoulou-Niki Papavramidou, "Diabetes as Described by Byzantine Writers From 892-896. The Fourth to The Ninth Century AD: The Graeco- Roman Influenced", p. 123.

¹³⁶ Prioreshi, A History of Medicine, Byzantine and İslamic Medicine, Horatius Press, 1996, p. 160.

maksillofasiyal cerrahinin XX. yy'ın ortalarına kadar gelişmediği bilinmektedir ancak; Doğu Roma hekimlerin genel cerrahi pratiği çerçevesinde bu alanlara özel ilgi gösterdikleri görülmektedir. Doğu Roma "*Xenons*" adı verilen hastanelerde, baş ve boyun bölgesindeki yaralanmaları ve patolojik durumları tedavi etmek için hem konservatif hem de cerrahi yöntemlerin kullanıldığına dair belirtiler bulunmaktadır.

Doğu Roma döneminde cerrahi uygulamalar oldukça gelişmişti ve yetenekli cerrahlar tarafından çeşitli karmaşık işlemler gerçekleştirilmiştir. Oribasius Pergamenus, Aëtius Amidenus, Alexander Trallianus, Theophilus Protospatharius, Paulus Aeginetadır. Meletius Monachos ve Leo Medicus gibi önemli isimler, eserlerinde baş ve boyun anatomisi, dentoalveolar cerrahi, oral ve servikofasiyal enfeksiyonlar gibi konuları ele almışlardır ayrıca; mandibular çıkığın neden olduğu temporomandibular eklem disfonksiyonu, cerrahi onkoloji, rekonstrüktif baş ve boyun cerrahisi, ağız patolojisi, tükürük bezlerinin cerrahi patolojisi gibi konuları da incelemişlerdir. Bu Doğu Romalı hekimler, geniş bir konu yelpazesine odaklanarak, kraniofasiyal cerrahi, antropolojik ve kraniyometrik gözlemler, yüz iskeleti deformiteleri ve travmatik beyin yaralanmalarının biyomekaniği gibi konuları da araştırmışlardır. Bu çalışmalar, Doğu Roma döneminde cerrahi alanında önemli bir ilerlemenin olduğunu ve bu alanda derinlemesine bilgi birikimi olduğunu göstermektedir.¹³⁷

Doğu Roma döneminde cerrahi operasyonlar, çeşitli tıbbi metinlerde detaylı bir şekilde tanımlanmıştır. Bu metinler, apse drenajı gibi basit cerrahi işlemlerin yanı sıra, oldukça karmaşık ve zor operasyonları da içermektedir.

Doğu Roma hekimlerinin, genel cerrahi, beyin cerrahisi, oftalmoloji, anjiyoloji, kulak burun boğaz, meme ameliyatı, göğüs cerrahisi, jinekoloji, kadın doğum, üroloji, travmatoloji gibi çeşitli alanlarda cerrahi müdahaleler gerçekleştirdiği bilinmektedir. Özellikle beyin cerrahisi alanında, tarih boyunca varlığını sürdüren trepanasyon işlemi Doğu Roma hekimler tarafından da uygulanmıştır. Bu işlem, kafatasının delinmesiyle gerçekleştirilir ve genellikle başta baş ağrısı olmak üzere çeşitli nörolojik semptomların tedavisinde kullanılırdı. Doğu Roma döneminde cerrahi müdahalelerin detaylarına ilişkin

¹³⁷A. Mylonas, E. F. Poulakou-Rebelakou-G. I. Androutsos-I. Seggas, C. A. Skouteris, E. C. Papadopoulou, "*Oral and Cranio-Maxillofacial Surgery in Byzantium*", **Journal of Cranio Maxillo-Facial Surgery Official Publication of the European Association for Cranio-Maxillo-Facial Surgery**, No 42, Vol 2, (2014), p. 159-168.

bilgiler, çeşitli tıbbi metinlerde yer almaktadır. Örneğin, X. yüzyıl hekimlerinden Leo, cerrahi ameliyatların sayısını ve kullanılan cerrahi aletleri anlatmıştır ayrıca; X. yüzyıla tarihlenen Niketas codexi gibi metinler, cerrahi operasyonların ayrıntılı bir şekilde nasıl gerçekleştirildiğini gösteren güzel örnekler sunmaktadır (Resim 5). Bu metinler, Doğu Roma dönemindeki cerrahi uygulamaların önemli bir kaynağını oluşturur ve geçmişteki cerrahi tekniklerin anlaşılmasına yardımcı olur.¹³⁸

Yine cerrahi operasyonlarla ilgili önemli bir kaynak olan Paulus'un Pragmateia'sı, özellikle böbrek taşı tedavisine dair detaylı bilgiler içermektedir. Paulus, bu eserde böbrek taşlarının cerrahi müdahale ile nasıl alınabileceğine dair kapsamlı bir açıklama sunmaktadır.¹³⁹

12.12. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları

Doğu Roma İmparatorluğu döneminde, pediatriye ilişkin bilgiler sınırlıdır ve genellikle tıp yazılarında pediatrik tıp hakkında özel bir bölüm bulunmaz ancak; dönemin tıbbi metinlerinde çocuk sağlığı ve hastalıklarıyla ilgili bazı bilgiler bulunabilir.

Doğu Roma hekimler, çocukların sağlığını korumak ve tedavi etmek için çeşitli yöntemler önermişlerdir. Örneğin, çocukların beslenmesi, hijyen ve hastalıkların önlenmesi gibi konular üzerinde durmuşlardır ayrıca; çocuklarda sıkça görülen hastalıkların teşhis ve tedavisiyle ilgili bilgiler de bulunabilir. Oribasius, vücuttaki salgı dengesinin bozulmasıyla ilişkilendirerek döküntülerin psora (*sedef hastalığı*) ve Cüzâma ilerleyebileceğini belirtmiştir. Ona göre, çocukların döküntülü hastalıkları, aldıkları sütün kalitesinin kötü olmasına bağlıdır ve hastalıktan muzdarip çocuklara sindirebileceklerinden fazla besin verilmesi de bu duruma neden olabilirdi. Aetius, döküntülerin nedeni konusunda Oribasius ile aynı fikirde olup çocuklarda görülen veziküller ve açık ülserlerle karakterize vouvastika denilen durumda idrarın tuzlu ve asit olduğunu belirtmiştir. Bu durumda, gül veya mercimekli banyolar önerilirken, yara yerinde daha fazla asidite sağlanmak istenirse mürdüsenk (*mersin, Myrtus communis*)

¹³⁸D. Bennett, "Medical Practice and Manuscripts in Byzantium", *The Society for The Social History of Medicine*, Vol 2, No 13, (2000), p. 279-291.

¹³⁹ Banu Akagündüz, *Bizans Döneminde Tıp*, (basılmamış yüksek lisans tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale 2023, s. 152.

veya sidion (*nar kabuğu*) ile banyo tavsiye edilmiştir.¹⁴⁰

Çok yaygın olan döküntülü hastalıklar için, az miktarda "myrhini", "shinoz", "medeas" veya gül katılmış su ile banyoların faydalı olabileceği belirtilmiştir. Başka bir yöntem ise psimmithion (*kurşun karbonat*) veya bir damla güherçile katılmış su ile yapılan banyolardır. Aydınli İskender diğer adıyla Alexander Trallianus, hekim olan Stefan'ın oğlu olarak Aydın'da (*Tralles*) doğdu. Roma, Fransa, İtalya, İspanya ve Yunanistan birçok yerde hekimlik yapmıştır.¹⁴¹ Önerileri arasında başta olan yaralarda sedefotu ve şapın bal ile karıştırılarak sürülmesini, kafa derisinin kuru olduğu durumlarda ise zeytin yaprakları ve bal karışımının kullanılmasını önerir. Kalın ve kırmızı döküntülerde ise saçların kazınmasını ve güherçile, kükürt, insan idrarı ve su karışımının sürülmesini tavsiye etmiştir. Pavlus, döküntülerin tedavisinde oldukça ilginç bir karışım önermiştir. Ona göre, nohut, çöpleme (*helloborus*), kaya dikenleri, mum ve timsah gübresinin bir karışımı kullanılabilir.¹⁴² Oribasius'a göre, hidrosefali genellikle doğum sırasında bebeğin başının baskı altında kalmasına bağlı olarak ortaya çıkar. Başta su birikimi, deri ve perikranium arasında (*kaput suksadenum*), perikranium ile kemik arasında (*sefal hematoma veya subgaleal hematoma*) veya kemik ile meninksler arasında (*epidural hematoma veya subdural birikme*) şeklinde olabilir. Eğer sıvı perikranium ile kemik arasında birikmişse, şişlik oldukça ağrılı olacaktır.¹⁴³

Oribasius, hidrosefalinin tedavisinde, eski zeytinyağı, tuz, balmumu, arpa lapası (*pitini*), kebere kökü ve kabukları, aristolochia bitkisi, galbanum (*halvani*) ve tereden oluşan bir karışımın yara bölgesine sürülmesini önermiştir. Pavlus, ancak; meninkslerle kemik arasında bir birikme varsa, şişlik daha sert olacak ve genellikle ağrısız olacaktır. Hidrosefali durumunda cerrahi müdahaleden kaçınılmasını önerir ancak; deri ile perikranium arasında birikmiş sıvı azsa küçük bir kesinin yapılmasının mümkün olabileceğini belirtir.¹⁴⁴

Oribasius'a göre, çocukların göz hastalıklarında tedavi için gül yaprağı, kadmia

¹⁴⁰ Ioanna Ramoutsaki-Dimitriou Helen-Maria Kalmanti, "Management of Childhood Diseases in The Byzantine Period: II", **Exanthematic Diseases**, No 44, (2002), p. 338-340.

¹⁴¹ Murat Yurdakök, "Bizanslılarda Pediatri", **Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi**, Cilt 48, Sayı 1, (2005), s. 96.

¹⁴² Ramoutsaki, Management of Childhood Diseases in The Byzantine Period, p. 339.

¹⁴³ Ramoutsaki, Management of Childhood Diseases in The Byzantine Period, p. 463-464.

¹⁴⁴ Lascaratos JG-Panourias I G-Sakas DE, "Hydrocephalus According to Byzantine Writers", **Neurosurgery**, No 55, (2004), p. 214-221.

(*çinko oksit*), safran (*Crocus sativus*), afyon, bakır, Hint nardo, smyrna (*Smyrnum olusatrum*), sakız, yağmur suyu, tragacanthi, yumurta beyazı ve pompholyx (*bronzdan yapılan bir madde*) kullanılmalıdır. Aetius, göz hastalıklarının tedavisinde indicon bitkisi ile süt karışımı, gül suyu, şarap, bal gibi maddelerin sürülmesini önerir. Melantiria adını verdiği eski zeytinyağı, tereyağı ve kadın sütü karışımının da faydalı olduğunu belirtir. Gözde iltihaplanma ve kuruma mevcutsa, aloe (*sarısabır*) kullanılması tavsiye edilir.¹⁴⁵

Doğu Roma hekimleri, çocuklarda görülen Diyabetes mellitus'un, tıpkı yetişkenlerdeki gibi böbreklerden kaynaklı kronik bir hastalık olduğunu ileri sürmüşlerdir. Pavlus, diyabetli bir çocuğun ateşinin de olabileceğini belirtmiştir.¹⁴⁶

Oribasius'a göre, epilepsi bebeğin aldığı sütün kalitesinin kötü olmasından kaynaklanabilir. Epilepsi tedavisinde, çeşitli bitkiler (*temos, thimpra*), beyaz şarap, balık, yosun, tavukyağı, sirke karışımının yararlı olduğu belirtilmiştir. Aetius, çocuklardaki epilepsinin tedavisinin zor olduğunu ifade eder ve sıcak yiyecek ve içecekler önerirken, sütün kalitesinin önemine dikkat çeker. Hasta bebeğin başına anason yağı veya diğer bitkisel yağlardan (*irino, amarakino*) sürülmesini tavsiye eder. Aydınli İskender, epilepsinin mideden veya baştan kaynaklanabileceğini ileri sürer. Mideden kaynaklanan vakalarda, hastada epilepsi nöbetinden önce midede rahatsızlık ve ezilme hissi olabileceğini belirtir; hasta nöbetin yaklaştığını hisseder (*aura*). Mideden kaynaklanan vakalarda, çocuğun ağır ve az yemesini önerir. Baştan kaynaklanan vakalarda ise, görme bozukluğunun (*aura*) olduğunu ifade eder, başın darbelenmemesi gerektiğini vurgular ayrıca; yıkanırken bebeğin başının kuru tutulması ve bir bezle sarılmasını önerir. Bebeğin yaşı küçük ve verilebilen tek besin süt ise, sütün kalitesinin iyi olması gerektiğini belirtir; sıvı besinler almasını, sütün yağsızsa biraz yağ katılabileceğini, çok yağlıysa sulandırılmasını önerir. Daha büyük çocuklarda ise, banyodan sonra anason, "*marathon*", "*piganon*" veya pırasa ile şarap içmeyi tavsiye eder.¹⁴⁷ Pavlus, epilepsi tedavisinde tavşan beyninin pişirilip lapa halinde verilmesini önerir. Bu tedavinin özellikle bebeğin dişlerinin çıktığı dönemde çok yararlı olduğunu ifade eder ayrıca; horoz beyni ile şarabın karıştırılmasıyla elde edilen ilacın da faydalı olduğunu önerir. Bununla birlikte, erkek

¹⁴⁵ Ramoutsaki, Management of Childhood Diseases in The Byzantine Period, p. 549, 550.

¹⁴⁶ Ramoutsaki, Management of Childhood Diseases in The Byzantine Period, p. 463, 464.

¹⁴⁷ Ramoutsaki, Management of Childhood Diseases in The Byzantine Period, p. 551, 552.

çocukların tedavisi için kastre edilmesini önermiştir. Bu işlem için sıcak bir banyoya sokulup testislerinin parmakla ezilmesini tavsiye etmiştir.¹⁴⁸

Doğu Roma hekimleri, akut otitis tedavisinde çeşitli maddelere emdirilmiş prob veya yün parçacığı kullanarak kulağa uygulamalar yapmıştır. İlaçların damlatılması için "milotis" veya "otenhytis" gibi araçlar kullanılmıştır.¹⁴⁹ Bebeklerdeki otitis durumunda Aetius, anne sütü ile yumurtanın beyazını karıştırarak hazırlanan bir sıvının damlatılmasını önerir ayrıca; yağ ve bakır karışımının, "smyrna" ve "livanon terra" gibi maddelerin, sirke veya kükürt karışımının faydalı olduğunu belirtir. "Philagrios" adını verdiği bir formülde, livanon, sarısabır (*Aloe socotrina*, *aloexylon agallocom*), şarap ve rodinon bulunmaktadır; başka bir formülde ise sarısabır ile çeşitli bitkilerin kökleri ve taze salyangoz karışımı bulunmaktadır.¹⁵⁰

Kulakta killi balçıkla doldurulup kurumaya bırakılması ve ardından "strychnos" bitkisi ile üstübeç (*kurşun alkali karbonat*) uygulanması gibi diğer tedavi yöntemleri de önerilmiştir. Kulak dışındaki yaralarda ise tereyağı veya kaz/piliç yağı, "psimmithion", "strychnos" gibi maddeler kullanılmıştır. Aydınlı İskender ise akut tonsillitte, tedavi için; köpek dışkısı, blueberry, bal, smyrna, güherçile ve kükürt gibi bileşenleri içeren bir karışım önermiştir. İskender, bağırsak parazitlerinde ise kıl kurtlarına karşı etkili bir çözüm olarak ether yağının kullanılabileceğini, yuvarlak kurtlar içinse Artemissa maritima, kekik ve kişniş otu gibi bitkilerin karışımının işe yarayabileceğini ifade etmiştir. Yassı kurtlarla mücadelede ise hint yağını ve nar çekirdeğini önermiştir.¹⁵¹ Pavlus'a göre, konuşmada gecikmeye neden olan ankiloglossus durumunda, bebeğin uygun şekilde oturtulduktan sonra dilin damak doğru kaldırılmalı ve membranöz frenulum transvers olarak kesilmelidir ancak; bu işlem sırasında dikkatli olunmalı ve fazla derin kesilmemelidir çünkü durdurulması güç kanamalara neden olabilir. Pavlus'a göre, yenidoğan bebeklerde görülen imperfore anüs durumunda, anüs bir zarla kapalı olabilir. Bu durumda, mümkünse parmakla bu zar açılmaya çalışılmalıdır. Eğer bu mümkün olmazsa bir bıçak kullanılarak kesilmeli ve yara yeri şarapla tedavi edilmelidir. Pavlus,

¹⁴⁸A.R. Colon, **Nurturing Children: A History of Pediatrics**, Westport, Connecticut: Greenwood Press 1999, p. 61-66.

¹⁴⁹Ramoutsaki, Management of Childhood Diseases in The Byzantine Period, p. 460-462.

¹⁵⁰Ramoutsaki IA-Papadakis CE-Ramoutsakis JA-Helidonis ES, "Otolaryngologic Diseases and Medical Treatment During The Byzantine Period", **Otolaryngol**, No 29, (2000), p. 382-385.

¹⁵¹ Murat Yurdakök, "Bizanslılarda Pediatr", s. 96.

çocukların kabız olması durumunda, yemeğine az miktarda bal katılmasını önermiştir ancak; bu yeterli gelmezse, nohut büyüklüğünde terebentin (neft yağı) kullanılabileceğini belirtmiştir. İshal durumunda ise akdarının (*Panicum miliaceum*) faydalı olabileceğini, ancak; dizanteri durumunda bu tedavinin yeterli olmayacağını söylemiştir. Eğer bebek bol miktarda sulu dışkı yapıyorsa, ağzının kuruyacağını, derisinin buruşacağını, gözlerinin çökeceğini (*dehidratasyon*) ve solunumunun zorlaşacağını (*metabolik asidoz*) ifade etmiştir. Sonuç olarak da bu durumların ciddi sağlık riskleri oluşturabileceğini hatta ölümcül olabileceğini kaydetmiştir.¹⁵² Doğu Romalılar, öncülerinden esinlenerek en yaygın olarak afyon (*opium*) kullanmışlardır. Afyona benzer bir etkiye sahip ancak; daha hafif etkili olan mekonion, haşhaş bitkisinin taç yapraklarından elde edilir. Aetius, afyonun vücuttaki salgıları önemli ölçüde değiştirebileceği için çocuklara verilmemesi gerektiğini önerirken, Aydınlı İskender, çocuklarda şiddetli ağrı ve uykusuzluk durumlarında haşhaş kapsüllerinin kullanılabileceğini belirtmiştir. Doğu Roma metinlerinde, mekonion ve opiumun özellikle çocuklarda göz iltihaplarında lapa gibi kullanılabileceği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra, ağrı kesici olarak banotu (*henbane*, *hyoscyamus niger*), zeytinyağında pişirilmiş kuru dereotu ve sıcak banyo önerilmiştir. Çocuklarda ağrı için önerilen bir formül olan "*Philonos*" antidotu, beyaz karabiber, banotu, mekon suyu, safran bitkisi, Atina balı, ceviz ve nohut içermektedir. Doğu Roma hekimler de kanserin nedeni bilinmeyen ve tedavi edilemeyen bir hastalık olduğunu kabul etmişlerdir ancak; çocuklarda kansere dair bir bilgiye ulaşılmamıştır.¹⁵³

12.13. Diseksiyon İşlemleri

Doğu Roma döneminde cerrahi uygulamalar gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, Doğu Roma insan diseksiyonu yapmadıkları yönünde yaygın bir inanç bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar, diseksiyonun dini nedenlerle uygun görülmediği ve bu nedenle tıbbi metinlerde de yer almadığı görüşünü savunmuşlardır ancak; bu konuda, Owsei Temkin gibi bazı araştırmacılar, durumun böyle olmayabileceği fikrine ilgi göstermişlerdir. Laurence J. Bliquez ve Alexander Kazhdan'ın yaptığı çalışma ise Doğu Roma döneminde insan diseksiyonunun dört farklı döneme ait olduğunu ortaya koymuştur. Bliquez ve Kazhdan'ın çalışmasına göre, Theophanes'e ait bir kaynak, disekse edilen belirli

¹⁵² Murat Yurdakök, "*Bizanslılarda Pediatri*", s. 96.

¹⁵³ Murat Yurdakök, "*Bizanslılarda Pediatri*", s. 96.

alanlardan, özellikle karın ve göğüsten bahsetmektedir. Bu, Doğu Roma tıbbi uygulamaları sırasında insan diseksiyonunu gerçekleştirdiklerini düşündüren önemli kanıtlardan biridir. Bahsi geçen kaynakta, diseksiyon işleminden şu şekilde bahsedilmektedir “*Ve ayrıca (bu yıl) Hristiyan inancından mürted Christianus yakalandı. Konstantinopolis’te Aziz Thomas’ın köstebeğinde ellerini ve ayaklarını kestiler, doktorlar getirdiler ve bu insanın yapısını anlamak için onu daha hayattayken kasık bölgesinden göğsüne kadar teşrih ettiler*”.¹⁵⁴

Orta Çağda tıp alanında, hastalıkların doğasını anlamak ve etkili tedavi yöntemleri geliştirmek için cesetlerin incelenmesi büyük önem taşıyordu. 542 yılında Konstantinopolis’t çıkan Hıyarcık vebası, o dönemin büyük bir salgın hastalığıydı. Tarihçi Prokopios’un aktarımına göre, hastalığın belirtileri arasında koltuk altlarında ve kasık bölgelerinde şişkin hıyarcıklar yer alıyordu. Bazı hekimler, hastalığın kökenini anlamak için cesetleri incelemeye karar verdiler.¹⁵⁵

XI. ve XII. Yüzyıl ait metinler, Orta Çağda cesetlerin incelenmesi ve hastalık araştırmalarına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Symeon Neos Theologos’un çilecilik hakkında yazdığı derleme ve batılı bir kaynak, Konstantinopolis’te cesetlerin kesilip incelenmesiyle ilgili bilgiler içermektedir ayrıca; 1111 yılında Norveç kralı Sigurd, Konstantinopolis’i ziyaret etmiş ve burada askerlerini tuhaf bir hastalık yüzünden kaybetmiştir. Sigurd, hastalığın sebebini öğrenmek için olasılıkla Doğu Roma hekimlerden cesetleri incelemelerini istemiştir.¹⁵⁶ Doğu Roma cerrahisinin önemi, özellikle Arap dünyası tarafından erken fark edilmiştir. XI. yüzyıl sonlarına kadar, Sicilya ve Güney İtalya’da, Doğu Roma hekimlerinin deneyimleri biliniyordu ancak; batıda çoğu hekimin Yunanca yerine Latince konuşması nedeniyle bu bilgi birikimi zamanla kaybolmuştur. İnsan vücudunun parçalanarak incelenmesi, tıp alanında devrim niteliğinde bir adım olmuştur. Yapılan otopsiler, gelecekteki hastaların çekeceği acıları hafifletmek için önemli bilgiler sağlamıştır. Hastalıkların nedenleri ve etkileri üzerine

¹⁵⁴L. Bliquez, J. A.-Kazhdan, “Four Testimonia to Human Dissection in Byzantine Times”, **Bulletin of the History of Medicine**, Vol 4, No 58, (1984), p. 554–557.

¹⁵⁵S. Miller, “Tıbbi Düşünce ve Uygulama”, (çev. Ercan Ertürk), **Bizans’ın Entelektüel Tarihi Seçme Makaleler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 37

¹⁵⁶S. Miller, “Tıbbi Düşünce ve Uygulama”, s. 37.

yapılan araştırmalar, tedavi yöntemlerinin geliştirilmesine ve hastalıkların daha etkin bir şekilde kontrol altına alınmasına olanak tanımıştır.¹⁵⁷

13. Doğu Roma Dönemi Diğer Tedavi Pratikleri ve İlginç Yöntemler

Doğu Roma döneminde, tedavi yöntemleri sadece tıbbi bilgiye dayanmıyordu; aynı zamanda mitolojik ve dini inançlar da tedavi süreçlerini şekillendiriyordu. Hekimler, bitkisel ilaçlar ve cerrahi müdahalelerin yanı sıra, Babil, Mısır ve İbrani kültürlerinden gelen unsurları da tedavi protokollerine dahil ediyordu. Bu kültürel etkileşimde, hastalıkların kökeninin iblislerden geldiği inancı büyük rol oynuyordu. Hastalara, iblislerin zararlı etkilerinden korunmak için muska, tılsım, büyü, dua gibi manevi araçlar öneriliyordu. Bu, Doğu Roma toplumunda sağlık arayışının sadece bedensel değil, aynı zamanda ruhsal ve manevi boyutlarını da içeren karmaşık bir deneyimin yansımasıydı.¹⁵⁸

13.1. Spiritüel İyileşme Yöntemleri: Büyü, Dua ve Sihirin Hastalıklarla Mücadeledeki Rolü

Doğu Roma döneminde, pagan kültürlerin etkileri hala varlığını sürdürmekteydi. Pagan şifa merkezlerinde, hastaların iyileşme umuduyla çeşitli ritüeller gerçekleştirilirdi. Bu ritüeller arasında inkübasyon (*tapınaklarda rüya yoluyla tanrısal iletişim kurma*) ve vücut parçalarından adak sunuları gibi uygulamalar bulunmaktaydı. İnkübasyon sürecinde, hasta tapınakta uyur ve bir tanrı ya da tanrıça tarafından iyileştirici bir rüya görmesi beklenirdi ayrıca; hastaların sağlıklarını geri kazanmaları için bazı tapınaklarda vücut parçaları veya değerli hediyeler sunulurdu.¹⁵⁹

Medusa figürü, kadın hastalıklarıyla ilişkilendirilen tılsımlı nesnelerde sıkça görülen ve derin anlamlar taşıyan bir sembol olarak karşımıza çıkar. Medusa'nın saçları yılanlardan oluşur ve efsaneye göre, yüzüne bakan herkesi taşla çevirebilecek bir güce sahiptir. Bu özelliğiyle, Medusa genellikle korku, dehşet ve kötücüllük sembolü olarak algılanır ancak; kadın hastalıklarıyla ilişkilendirildiğinde Medusa'nın sembolizmi değişir ve daha derin bir anlam kazanır. Özellikle tılsımlı muskalarda veya koruyucu nesnelerde, Medusa figürü, kadınların sağlığı ve doğurganlığıyla yakından ilişkilendirilir. Medusa'nın kafasından çıkan yılanlar, kadın bedenindeki içsel güçleri ve potansiyeli temsil edebilir.

¹⁵⁷ Umberto Eco, Orta Çağ (Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar), s. 501.

¹⁵⁸ Banu Akagündüz, Bizans Döneminde Tıp, s. 144.

¹⁵⁹ Banu Akagündüz, Bizans Döneminde Tıp, s. 145.

Aynı zamanda, yılanlar kadınların üreme organları ve doğurganlık ile bağlantılıdır, dolayısıyla Medusa figürü kadın hastalıkları ve üreme sağlığıyla özdeşleştirilir. Tılsımlardaki Medusa'nın sembolizmi, kadınların bedensel ve ruhsal sağlığına yönelik endişeleri ve koruyucu önlemleri yansıtır. Bu tılsımlar, kadınların doğurganlık, hamilelik ve doğum gibi hassas süreçlerde korunmasına ve iyileştirilmesine yardımcı olmak için kullanılmış olabilir. Medusa figürü, kadınların bedenlerindeki gücü ve doğal iyileştirme süreçlerini temsil ederek, kadınların sağlık ve iyilik haliyle ilgili derin inançları yansıtır.¹⁶⁰

Doğu Roma döneminde, azizlerin şifa merkezlerinde tanrı adına hizmet ettiğine inanılıyordu. Bu inanişaya göre, azizlerin hastaların rüyalarına girmesi, hastalıklarının şifalanacağına dair bir işaretti. Pagan geleneğinde şifa deneyimi bireysel iken, Hristiyanlıkta hastane ortamında, toplu ve temel bir unsurdur. Azizlerin sağlık alanındaki etkileri ve inanılan mucizeleri, Hristiyan toplumlarında önemli bir yer işgal etmiştir. Özellikle mucizelerin anlatıldığı hikayelerde azizlerin doktorların uyguladığı tedavilere göre daha etkili bir şifa sundukları vurgulanır. Bu durum, inananlar için bir nevi ilahi müdahale olarak kabul edilir ve azizlere olan inancı güçlendirir. Gregorios Palamas gibi şifacı azizlerin mucizeleri, inananlar arasında derin bir etki bırakmıştır. Palamas'ın yaşamı boyunca ve ölümünden sonra gerçekleşen çeşitli hastalıkların iyileşmesine dair mucizevi olaylar, azizlerin şifa verme gücüne olan inancı pekiştirir. Özellikle felç, körlük, sağırlık gibi çeşitli hastalıkların iyileştirildiğine dair rivayetler, Palamas'ın etkisinin derinliğini gösterir. Palamas'ın kullandığı tedavi yöntemleri arasında, hasta insanların üzerine haç işareti yaparak vücudun mucizevi bir şekilde iyileşmesini beklemek önemli bir yer tutar. Palamas'ın ölümünden sonra da, onun mezarı etrafında gerçekleşen şifa mucizeleri, inananlar arasında yaygın bir inanıştır. Palamas'ın hasta kişilere rüya görünümleriyle şifa verdiği veya mezarının ziyaret edilerek şifa arandığına dair rivayetler, azizlere olan inancı pekiştirir.¹⁶¹ Palamas'ın giysileri, özellikle onun metropolit olarak ilk atandığında giydiği şal gibi, Doğu Roma sanatında önemli figürler olarak karşımıza çıkan inançları ile güç kazanmış ve Tanrı'nın yardımı ile mucizeler gerçekleştirmiş şifacı azizlerin sembolik bir ögesi haline gelmiştir. Bu giysilerin veya

¹⁶⁰ Gülgün Köroğlu, “*Rezan Has Müzesindeki Örnekleri Işığında Geç-Roma-Bizans Döneminde Tılsımlar*”, **Akdeniz Sanat Dergisi**, Cilt 13, (2019), s. 407.

¹⁶¹ Banu Akagündüz, *Bizans Döneminde Tıp*, s. 146.

eşyaların dokunulması veya giyilmesi, inananlar arasında bir tür kutsal ritüel olarak kabul edilirdi ve şifa arayışında bir umut kaynağı olurdu.¹⁶²

Myralı Aziz Nikolaos, Hristiyanlık tarihinde önemli bir figürdür. Aziz Nikolaos, pek çok mucizevi olaya tanıklık etmiş ve inananlar arasında derin bir saygıyla anılmıştır. Ona atfedilen iyileştirici güçler ve gerçekleştirdiği mucizeler, insanların inançlarını pekiştirmiş ve onun kültürünün yayılmasını sağlamıştır.¹⁶³ Aziz Nikolaos'un kemiklerinden süzülen kutsal yağ (*mür*), inananlar arasında büyük bir değer taşır ve şifa arayışında sıklıkla kullanılmıştır. Bu kutsal yağın, Aziz'in şifa verici güçlerinden kaynaklandığına inanılır ve onun mucizelerine olan inancı pekiştirir. Myra Aziz Nikolaos Kilisesi'nin kuzeydoğu köşe odasında bulunan mekân Aziz Nikolaos'un gömüldüğü yer olarak kabul edilir. Bu mekân Hristiyan hacılar ve inananlar için kutsal bir ziyaret noktasıdır. Yanında bulunan şifahane ise, Aziz Nikolaos'un şifa verici güçlerine olan inancı yansıtır ve burada Aziz'in mucizelerine şahit olanlar şifa aramışlardır.¹⁶⁴

Trallesli Alexandros ve Theophanes gibi bazı hekimler, tıbbi tedavilerinde geleneksel yöntemlerin yanı sıra büyü, sihirli kolyeler ve büyülü medikal muskalar gibi unsurları da kullanmışlardır. Mesela, Theophanes'in epilepsi hastaları için kaleme aldığı bir muskada şu ifadeler bulunuyordu; *“Kırlangıçların yavrularında biri kahverengimsi diğeri beyaz iki çakıl taşı bulunacaktır. Kırlangıçların bu çakılları ilk doğanlarına verdiği söylenir. Nöbet geçiren epilepsi hastasının üzerine beyaz olanı koy, onu ayağa kaldıracaksın. Aynı zamanda kahverengimsi olanı alın ve derisine sabitleyin”*.¹⁶⁵

Bu gibi muskaların kullanımı, o dönemde tıbbi tedavilerin ayrılmaz bir parçasıydı ve toplumda geniş kabul görmekteydi. Bu uygulamalar, pagan geleneğinin Doğu Romalıların tarafından benimsenmesinin bir sonucuydu ve antik dönemden beri Anadolu topraklarında yaygın olarak kullanılmaktaydı. Günümüzde, Anadolu topraklarında hala bu tür alternatif tıp uygulamalarının devam ettiği bilinmektedir. Bazı insanlar, hala

¹⁶² Esra Torun, Bizans Sanatında Doktor Azizler ve Şifa, s. 3.

¹⁶³ Nazlı Ece Göymen, **Kappadokia Bölgesi Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde Anargyroi Hekim Aziz Tasvirleri**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s. 103.

¹⁶⁴ Özgü Çömezoğlu, *“Demre (Myra) Aziz Nikolaos Kilisesi'nde Bulunan Cam Hacı Şişeleri”*, Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı, Akmed Yayınları, İstanbul 2008, s. 351-358.

¹⁶⁵ D. Bennett, *“Medical Practice and Manuscripts in Byzantium”*, p. 283.

muska, büyü veya sihirli nesnelerin şifa getireceğine inanmakta ve bunları tıbbi tedavilerin bir parçası olarak kullanmaktadır.

13.2. Tedavide Su Kullanımı

Su, insanlık tarihi boyunca şifa verici ve arındırıcı bir güç olarak kabul edilmiştir. Bu anlayış, Doğu Roma döneminde de önemini korumuş ve su ile tedavi yöntemleri sıklıkla tercih edilmiştir. Doğu Roma hekimler, vücudun temizliğine ve bakımına büyük önem vermişlerdir, bundan dolayı su, tedavilerde merkezi bir rol oynamıştır. Doğu Roma İmparatorluğu döneminde; termal hamamlar su ile tedavilerin gerçekleştiği yapılar arasında öne çıkmıştır. Başkent Konstantinopolis'ten Anadolu'ya kadar birçok bölgede, termal hamamların varlığı bilinmektedir. Bu hamamlar, sadece bedeni temizlemekle kalmamış, aynı zamanda insanların ruhsal ve zihinsel dengeyi bulmalarına da yardımcı olmuştur.¹⁶⁶

14. Doğu Roma Döneminde Kullanılan Cerrahi Aletler ve Donanımlar

Doğu Roma dönemi tıbbi aletleri, arkeolojik buluntular ve sanatsal eserler aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Bu buluntular, Doğu Roma çeşitliliğini, tekniklerini ve uygulamalarını anlamamıza yardımcı olmaktadır ayrıca; tıbbi aletlerin resim sanatına yansımaları, o dönemdeki tıbbi pratiğin toplumun genel kültürüne ne kadar entegre olduğunu göstermektedir. Anadolu ve diğer bölgelerde yapılan arkeolojik kazılarda, Doğu Roma dönemine ait birçok tıbbi alet ele geçirilmiştir. Forsepsler, sondalar, diş ve kemik cerrahisi aletleri, kan alma kapları, iğneler, strigil, ölçü kaşığı ve spatül gibi çeşitli aletler, günümüzde müze ve koleksiyonlarda sergilenmektedir.¹⁶⁷ Doğu Roma resim sanatında, tıbbi aletlerin kullanımı sıkça tasvir edilmiştir. Özellikle sağlıkla ilgili sahnelerde, cerrahi aletlerin, hekimlerin ellerinde veya tedavi gören hastaların çevresinde görüldüğü resimler bulunmaktadır (Resim 8).¹⁶⁸

Doğu Roma İmparatorluğu dönemindeki tıp aletleri, o dönemin tıbbi uygulamalarına ışık tutan önemli arkeolojik buluntular arasında yer almaktadır. Bu aletler, çeşitli tıbbi prosedürlerde kullanılmıştır ve arkeolojik kazılar vasıtasıyla

¹⁶⁶ Oğuz Koçyiğit, **Bizans Anadolu'sunda Hamamlar ve Yıkınma Alışkanlıkları**, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2023, s. 156.

¹⁶⁷ Banu Akagündüz, **Bizans Döneminde Tıp**, s. 155.

¹⁶⁸ Nazlı Ece Göymen, **Kappadokia Bölgesi Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde Anargyroi Hekim Aziz Tasvirleri**, s. 78.

keşfedilmiştir. Malzeme olarak kullanılan çeşitli maddeler o dönemin teknolojik ve coğrafi koşullarına bağlı olarak çeşitlilik göstermiştir. Örneğin, bronz, demir, çelik gibi metaller sıklıkla kullanılmıştır. Bronz, özellikle dayanıklılığı ve işlenebilirliği nedeniyle tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra kemik ve fildişi gibi doğal malzemeler de bazı tıbbi aletlerin yapımında kullanılmıştır. Tıbbi aletlerin tasarımı ve işçiliği de dönemin sanat ve zanaat anlayışından etkilenmiştir. Genellikle orta işçilikle hazırlanmış olan bu aletler, üzerlerinde çeşitli süslemeler veya işaretlemeler bulunabilir. Özellikle Doğu Roma dönemi için tipik olan çapraz çizgi, dairesel oymalar gibi süslemeler, tıbbi aletlerin dönemlerine ait olduğunu gösteren belirtilerden biridir. Tıbbi aletlerin kullanım amacına göre farklı malzemelerden üretilmiş olması da dikkat çekicidir. Örneğin, kanı durdurmak için kullanılan koterler genellikle demirden yapılmıştır çünkü; demir ateşe daha dayanıklıdır ve bu tür işlemlerde kullanılmak üzere özel olarak tasarlanmıştır ancak; buluntu yerinin belirsiz olması tıbbi aletlerin tarihlerini belirlemede bazı zorluklar yaratabilir. Bununla birlikte, arkeologlar, bulunan aletlerin tasarımı, malzemesi ve diğer faktörler göz önüne alınarak genel bir zaman aralığı belirleyebilirler. Doğu Roma dönemi tıbbi aletleri genellikle MS V. ila XI. Yy'lar arasında tarihlenmektedir.¹⁶⁹ Gösterilen tıbbi aletler, Doğu Roma dönemine ait oldukları düşünülen ve çeşitli sağlık uygulamalarında kullanılan çeşitli işlevlere sahip aletlerdir (Resim 9).¹⁷⁰

14.1. Kazılarda Ele Geçirilen Tıbbi Aletler

Günümüzde çeşitli müze ve koleksiyonlarda sergilenmekte olan, aynı zamanda son yıllarda yapılan kazılarda ele geçirilen tıbbi aletler şunlardır:

14.1.1. Forsepsler

Forsepsler, genel olarak bir tür cımbız benzeri cerrahi aletler olarak tanımlanır ve operasyon sırasında doktorun cilt veya dokuyu kavramasına yardımcı olur, böylece iç kısımlara daha iyi erişim sağlanır. Anadolu'da çeşitli müzelerde ve son kazılarda bulunan farklı işlevlere sahip Doğu Roma dönemine ait forsepsler, bu döneme ait tıbbi uygulamalar hakkında önemli ipuçları sunar. Örneğin; Nidai Ergün Koleksiyonu'nda sergilenen bronz forsepsler, bu tıbbi aletlerin çeşitliliğini ve işlevselliğini göstermektedir.

¹⁶⁹ Erdoğan Yalav, **Tanrısal Gücün Elçileri Antik Çağda Tıp Aletleri**, Amerikan Hastanesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 201.

¹⁷⁰ Banu Akagündüz, *Bizans Döneminde Tıp*, s. 158.

Forsepslerin boyutları, 9 ila 9.5 cm arasında değişmektedir ve kol uçları düz veya kıvrık olarak işlenmiştir. Bu özellikler, farklı cerrahi işlemler için kullanılabilecek farklı forseps tiplerini yansıtabilir. Örneğin, kıvrık uçlu forsepsler, zor ulaşılabilir bölgelere daha iyi erişim sağlamak için tasarlanmış olabilir ayrıca; bu forsepslerin Geç Doğu Roma Dönemine ait olduğu tarihlendirilmiştir (Resim 10).¹⁷¹

Epilasyon forsepslerinin bulunduğu müze ve özel koleksiyonlar şu şekildedir: Anadolu Medeniyetleri Müzesi: Dört adet epilasyon forsepsi bulunmaktadır. Ankara Tıp Fakültesi Deontoloji ABD KoleksZ Harput İç Kale Kazısı: Son yapılan arkeolojik kazılardan üç adet epilasyon forsepsi elde edilmiştir. Epilasyon forsepslerinin malzemesi genellikle bronz ve bakır olmakla birlikte, genelde bronz kullanılmıştır. Uzunlukları 4 cm ile 16.5 cm arasında değişmektedir ve üzerlerinde çeşitli işlemler yer almaktadır (Resim 11).¹⁷²

14.1.2. Sondalar

Antik Yunan ve Roma dönemlerinden Doğu Roma İmparatorluğu'na kadar, sondalar sağlık muayeneleri ve cerrahi işlemler için önemli araçlar olarak kullanılmıştır. Bu dönemler boyunca, farklı ihtiyaçlara yönelik çeşitli tiplerde sondalar geliştirilmiştir. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu'nda, bronz malzemeden yapılmış ve 11 cm uzunluğunda bir sonda bulunmaktadır. Bu sonda, antik dönemlerden günümüze kadar uzanan tıbbi mirasın bir parçasıdır. Özellikle Doğu Roma döneminde kullanılan bu tıbbi alet, yara muayeneleri ve cerrahi müdahalelerde kullanılmıştır (Resim 12).¹⁷³

Spatül sondaların gövdesinin bir ucunda sonda, diğer ucunda ise spatül bulunmaktadır. Bu alet, daha çok bir farmasötik alettir ve ilaç karıştırmak için spatül, ilacı yaymak için ise zeytin biçimli sonda olarak kullanılır. Bu aletler sadece cerrahi amaçlarla değil, eczacılar, ressamlar ve boyacılar gibi farklı meslek grupları tarafından da kullanılmıştır. Bu aletlerin örneklerine farklı yerlerde rastlanmıştır: Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bir adet, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD

¹⁷¹ İlter Uzel, **Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 230.

¹⁷² İsmail Aytay, "2014-2019 Sezonu'nda Harput İç Kale Kazısı'nda Bulunan Antik Dönem Tıp Aletleri Hakkında Bir Ön Değerlendirme", **International Gevher Nesibe Health Sciences Conference**, No 16, (2021), s. 485-498.

¹⁷³ İlter Uzel, **Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri**, s. 192.

Koleksiyonu'nda iki adet, Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nde bir adet, Efes Müzesi'nde bir adet, Nidai Ergün Koleksiyonu'nda bir adet, Gaziantep Müzesi'nde iki adet, Kibrya Antik Kenti'nde yapılan arkeoloji, kazılar sonucunda bir adet spatül- sonda yer almaktadır. Bu spatül-sondaların malzemesi genellikle bronzdur ancak; nadiren de olsa bir tane demirden de yapılmış örneğine rastlanmıştır. Uzunlukları ise 6.5 cm ile 20.5 cm arasında değişmektedir (Resim 13).¹⁷⁴

Kaşık uçlu sondaların bir ucu uzun ve dar bir kaşık şeklindedir, bu şekil genellikle vücut boşluklarını veya yaraları incelemek için kullanılır. Diğer uç ise genellikle zeytin çekirdeği şeklinde sonlanır ve ilaçları dozlamak, karıştırmak veya uygulamak için kullanılır. Kaşık uçlu sondalar, tıbbi muayenelerde doktorların doku örneklerini almasına, yaraları temizlemesine ve tedavi etmesine yardımcı olur ayrıca; ilaçları hassas bir şekilde ölçmek ve uygulamak için de kullanılır. Bu nedenle hem tıbbi hem de eczacılık alanlarında sıkça görülürler. Bunun yanı sıra, resim ve kozmetik alanlarında da kaşık uçlu sondaların kullanımına rastlanır.¹⁷⁵ Günümüzde, kaşık uçlu sondaların birçok müze ve özel koleksiyonda bulunduğu bilinmektedir. Bu koleksiyonlardan bazıları şunlardır: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu: Bir adet, Efes Müzesi: Üç adet, Gaziantep Müzesi: İki adet, Kütahya Müzesi: İki adet, İstanbul Arkeoloji Müzeleri: İki adet, son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda: Kibrya Antik Kenti'nde iki adet, Amorium Antik Kenti'nde de iki adet olmak üzere toplam 14 adet kaşık uçlu sonda mevcuttur. Bu kaşık uçlu sondaların malzemesi genellikle bronzdur. Uzunlukları ise 6,2 cm ile 20,5 cm arasında olmaktadır (Resim 14).¹⁷⁶

Raspa sondaları, özellikle eski Yunan ve Roma dönemlerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Latince adı Specillum asperatum olan bu aletler, endemik göz iltihaplarının neden olduğu granüler yapışkanların temizlenmesinde özel olarak tasarlanmış çentikli bir specillum kullanılarak yapılan kazı işlemi için kullanılırdı. Ankara Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu'nda, Doğu Roma dönemine tarihlenen iki örneği bulunan bu aletlerin malzemesi bronzdur. Uzunlukları ise 13,6 cm ile 13,6 cm arasında

¹⁷⁴Ünal Demirel, **Kibrya Metal Buluntuları**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2013, s. 230.

¹⁷⁵Zeliha Demirel Gökalep, “*Kütahya Müzesindeki Bazı Maden Eserler*”, **Turizm Müdürlüğü Kütahya Müzesi 2015 Yıllığı 50. Yıl Anısına III**, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016, s. 241-272.

¹⁷⁶Berna Yıldırım, **Amorium Kazıları Büyük Mekân Maden Buluntuları**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2017, s. 34-35.

değişmektedir (Resim 15).¹⁷⁷

Çatallı sondaların temel kullanım amacı, burun boşluğundaki polipleri temizlemek ve tedavi etmektir. Bu tür sondalar, çentikli sonda olarak da bilinir. İsimlerini, uçlarının çatallı bir yapıya sahip olmasından alırlar. Amorium kazılarında bulunan çatallı sonda örneğinin malzemesi demirdir ve uzunluğu 17 cm'dir (Resim 16).¹⁷⁸

Zeytin sonda olarak adlandırılan sondalar, çubuklarının bir ucunun veya bazen her iki ucunun sivri olduğu ve uçlardan birinin veya her ikisinin zeytin çekirdeği şeklinde sonlandığı bir türdür. Anadolu'da, Doğu Roma dönemine tarihlenen zeytin sonda örneklerine Kibyra kazılarında rastlanmıştır. Bu örnekler bronz malzemeden yapılmıştır ve uzunlukları 9,35 cm ile 10,7 cm arasında değişmektedir (Resim 17).¹⁷⁹

14.2. Kemik ve Diş Cerrahisinde Kullanılan Araçlar

14.2.1. Keski

Yassı keski, geçmişte kafa kubbesi çökmelerinin düzeltilmesinde kullanılmış önemli cerrahi aletlerden biridir. Özellikle Celsus gibi tıp otoriteleri tarafından kafa kubbesi çökmelerini düzeltmede kullanılan bu alet, kemik cerrahisinde önemli bir role sahiptir. Keski, distorsiyonla kaynaşmış kemiklerin ayrılması ve düzeltilmesi işleminde de kullanılan bir alettir ve bu bağlamda "*osteotom*" olarak adlandırılır. Doğu Roma dönemine tarihlenen çeşitli müze ve koleksiyonlarda yassı keski örneklerine rastlanmaktadır. Bu koleksiyonlardan bazıları şunlardır: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonu'nda: 1 adet, Efes Müzesi'nde: 3 adet, Nidai Ergün Koleksiyonu'nda: 1 adet, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde ise 1 adet keski bulunmaktadır. Bu keskilerin malzemesi genellikle bronzdur ve uzunlukları 15,3 cm ile 9 cm arasında değişmektedir (Resim 18).¹⁸⁰

14.2.2. Diş Forsepsi

Eski çağlarda, diş çekimi, her yerde yapılmaması gereken bir işlem olarak görülüyordu ve bazı durumlarda ölümcül sonuçlara yol açabiliyordu. Bu nedenle,

¹⁷⁷ İlter Uzel, Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri, s. 195.

¹⁷⁸ Berna Yıldırım, Amorium Kazıları Büyük Mekân Maden Buluntuları, s. 121.

¹⁷⁹ Ünal Demirel, Kibyra Metal Buluntuları, s. 229.

¹⁸⁰ İlter Uzel, Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri, s. 195.

cerrahlara bu riskleri hatırlatmak ve dikkatli olmalarını sağlamak için çeşitli önlemler alınıyordu. Örneğin, Delphoi'deki Apollon tapınağında, kurşun forseps bulundurulması bu önlemlerden biriydi. Kurşun forsepsin kullanılması, diş çekimi sırasında çok az kuvvet uygulanması gerektiğini hatırlatmak amacıyla yapılmıştır. Bu, diş çekimi işlemi sırasında olası komplikasyonların önlenmesine ve hastanın güvenliğinin sağlanmasına yardımcı olur. Celsus'un anlatımına göre, diş çekimi sırasında forseps kullanılırken, forsepsin düz bir şekilde tutulup yukarı doğru çekilmesi önerilir. Diş çekimi işlemi sırasında diş eti altındaki kemik kırıldıysa, kalan parçanın daha küçük bir forseps yardımıyla nasıl çıkarılması gerektiği hakkında bilgi verilir. Buna ek olarak, Paul'un önerilerine göre, diş çekimi işlemi öncesinde alveolün yırtılması, dişin sarılarak bir diş çekici ile gevşetilmesi ve ardından çekilmesi önerilir. Dişler sallanmıyorsa, kesici bir alet kullanılarak törpülenir. Eğer diş sallanıyorsa, bir diş forsepsi kullanılarak çekilir. Bu yöntemler, geçmişte diş çekimi sırasında uygulanan farklı cerrahi teknikleri ve güvenlik önlemlerini yansıtır. Özellikle forseps kullanımı, diş çekimi işleminin daha kontrollü ve güvenli bir şekilde gerçekleştirilmesine olanak tanırken, diğer teknikler de çeşitli durumlara uygun alternatifler sunmaktadır. Günümüzde, Doğu Roma dönemine ait bir diş forsepsi örneği, Anadolu'dan bir örnek olarak Nidai Ergün Koleksiyonunda sergilenmektedir. Bu forsepsin malzemesi demirden yapılmış olup uzunluğu da 15.2 cm'dir (Resim 19).¹⁸¹

14.2.3. Diğer Tıbbi Araçlar

14.2.4. Kan Alma Kapları

Yüzyıllardır kullanılan kan alma işlemi, özellikle antik çağlardan itibaren çeşitli kaplar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu kan alma kaplarının belirgin bir şekli vardır: genellikle dar boyunlu ve yuvarlak gövdeli bir yapıya sahiptirler. Antik çağlardan günümüze kadar, kan alma kapları çeşitli malzemelerden yapılmıştır. Cam, boynuz ve bronz gibi materyaller sıkça kullanılmıştır. Bu çeşitli malzemeler, kapların dayanıklılığını sağlamanın yanı sıra farklı estetik ve işlevsel özellikler de sunmuştur. Örneğin, cam kaplar şeffaflığıyla kanın akışını gözlemlemeye izin verirken, boynuz veya bronz kaplar sağlam ve dayanıklı bir yapı sunarak uzun ömürlü bir kullanım sağlamış olabilirler. Kütahya Müzesi'nde sergilenen bir adet kan alma kabı, Doğu Roma dönemine

¹⁸¹ İlter Uzel, Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri, s. 117.

tarihlenmektedir. Bu kan alma kabının malzemesi bronz ve uzunluğu 12 cm olarak belirlenmiştir (Resim 20).¹⁸²

14.2.5. İğne

İlgili tıbbi aletler genellikle iki farklı amaç için kullanılmaktadır: bir uç koterizasyon için, diğer uç ise yaranın iyileşmesine yardımcı olmak için merhem sürme işlevi görmüştür. Koterizasyon, yara yüzeyini yakarak sterilize etme işlemidir. Bu, enfeksiyon riskini azaltmaya ve kanamayı durdurmaya yardımcı olabilir. Diğer uç ise yaranın iyileşmesini hızlandırmak ve enfeksiyon riskini azaltmak için merhem uygulamak için kullanılabilir. Bu tür aletlerin çoğunda, uçlar bir tarafta korkuluk şeklinde verilmiştir. Bu tasarım, kullanıcının aleti daha iyi kontrol etmesine ve işlem sırasında istikrarlı bir şekilde hareket etmesine olanak tanır. Korkuluklar ayrıca kullanıcının aleti doğru yönde yönlendirmesine ve istenen sonuca ulaşmasına yardımcı olabilir ayrıca; literatürde bilinen iki farklı iğne türü bulunmaktadır. Gözlü iğneler genellikle yara dikmek için kullanılırken, saplı iğneler cildi ve gözenekleri delmek için kullanılabilir. Doğu Roma dönemine ait iğne örnekleri: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonunda: 2 adet ve Nidai Ergün Koleksiyonunda: 1 adet. Bu iğnelerin malzemesi bronzdur ve uzunlukları 17,5 cm ile 9,7 cm arasındadır (Resim 21).¹⁸³

14.2.6. Strigil

Strigilisler, antik dönemde kullanılan ve genellikle çengel benzeri veya orak formda olan aletlerdir. Başlangıçta atletlerin güneş ışınlarından korunmak için sürdükleri zeytinyağını temizlemek için ve kum havuzlarına girdikten sonra vücutlarına yapışan kumları temizlemek için kullanılmışlardır ancak; strigilislerin sadece hijyen amaçlı kullanılmadığına dair bazı kaynaklar bulunmaktadır. Strigilislerin tıbbi amaçlar için de kullanılabileceği belirtilmiştir. Bu aletler genellikle orak şeklinde bir forma sahipti ve kulak gibi vücut organlarına ilaç dökmek gibi tıbbi işlemlerde kullanılabilirler. Efes Müzesinde, Doğu Roma dönemine ait strigil örneği bulunmaktadır. Bu örnek bronzdan yapılmış olup uzunluğu 24,8 cm olarak kaydedilmiştir (Resim 22).¹⁸⁴

¹⁸² Zeliha Demirel Gökalp, Kütahya'da Bulunan Bazı Maden Eserler, s. 258.

¹⁸³ İlter Uzel, Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri, s. 234.

¹⁸⁴ İlter Uzel, Anadolu'da Bulunan Antik Eserler, s. 219.

14.2.7. Ölçü Kaşığı

Tıbbi amaçlar için kullanılan ilaç veya ölçü kaşıkları, antik dönemden günümüze kadar var olan önemli tıbbi araçlardan biridir. İlaç veya ölçü kaşıkları, antik tıp uygulamalarında ilaçları ölçmek, dozajlamak ve uygulamak için kullanılmıştır. Bunlar genellikle küçük boyutlarda ve hassas ölçümler için tasarlanmıştır.¹⁸⁵ Bu kaşıkların örneklerinden biri, Alanya Müzesi'nde sergilenmektedir, diğer örnek ise Amorium kazılarında bulunmuştur. Bu kaşıkların malzemeleri bronz olup, uzunlukları 2,7 cm ile 2,7 cm arasında değişmektedir (Resim 23).¹⁸⁶

14.2.8. Spatül

Cerrahi müdahalelerde kullanılan spatüller, tümör ve apselerin boşaltılması gibi işlemlerde kullanılmıştır. Günümüzde Doğu Roma dönemine ait spatül örnekleri, çeşitli müze ve koleksiyonlarda sergilenmektedir. Efes Müzesi'nde iki, Nidai Ergün Koleksiyonu'nda bir, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bir adet olmak üzere toplam beş adet spatül örneği bulunmaktadır ayrıca; son yapılan arkeolojik kazılarda Kibrya antik kentinde bir spatül bulunmuştur. Bu spatül örneklerinin malzemeleri bronz, bakır ve demir gibi çeşitli metallerden yapılmıştır. Uzunlukları ise 8,5 cm ile 16,8 cm arasında değişmektedir (Resim 24).¹⁸⁷

Doğu Rama döneminde kullanılan tıbbi aletlerin malzemesine genel bir bakış attığımızda, bu aletlerde en yaygın olarak bronzun tercih edildiğini görebiliriz. Onu sırasıyla, demir, kemik-fildişi ve bakır izlemektedir.¹⁸⁸

¹⁸⁵Berna Yıldırım, Amarium Kazıları Büyük Mekân Maden Buluntuları, s. 121.

¹⁸⁶İlter Uzel, Anadolu'da Bulunan Antik Eserler, s. 179.

¹⁸⁷Ünal Demirer, Kibyra Metal Buluntuları, s. 230.

¹⁸⁸Banu Akagündüz, Bizans Döneminde Tıp, s. 168.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER DÖNEMİNDE ANADOLU'DA HASTALIKLAR VE TEDAVİ

2. Türkiye Selçukluları ve Beylikler Hakkında Bilgi

2.1. Türkiye Selçuklu ve Beylikler Döneminde Toplum ve Hastalığa Bakış

1078 yılında İznik şehri Doğu Roma'daki taht mücadelelerini desteklemesi karşılığında Süleyman Şah'a bırakılmıştır. Süleyman Şah burayı merkez yaparak İstanbul'a kadar uzanan geniş bir bölgede hâkimiyet kurmuş ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin temelini atmıştır. Süleyman Şah 1079-1082 yılları arasında devletin sivil yapısını şekillendiren yeni bir yönetim modeli oluşturmuştur. Başlangıçta Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olan Süleyman Şah, Sultan Melikşah'a bağlıyken, daha sonra onunla rekabet eden bağımsız bir güç hâline gelmiştir.¹⁸⁹

2.2. Coğrafya

Anadolu; coğrafi konumu itibariyle İlkçağlardan bu yana Asya ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmüştür, bu özelliği sayesinde, Doğu-Batı ticaretinde çok önemli bir rol oynamıştır. Diğer taraftan, Selçuklu Türkleri, XI. Yy'dan itibaren bu topraklara yerleşmiş ve kurdukları siyasi yapı, Orta Çağ Anadolu'su'nda ticari alandaki popüleritenin daha da artmasını sağlamıştır.¹⁹⁰

Orta Çağ, Anadolu'da da bir geçiş ve değişim dönemini temsil etmektedir. Anadolu'da sırasıyla Doğu Roma, Türkiye Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı gibi çok değişik uygarlıklar hâkimiyet kurmuştur. Anadolu'da, tarihin en eski dönemlerinden başlayarak Orta Çağa kadar Anadolu coğrafyası kültürü; Helenistik, Roma, Doğu Roma ile Orta Asya Türk kültürünü n bir sentezini oluşturur. Bu sentez Türklerin Anadolu'ya geldiklerinde mevcut olan bir kent kültürü ile Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri yeni unsurlarla sağlanmıştır.¹⁹¹

¹⁸⁹ Hüseyin Kayhan, “Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Hakkında”, *Orta Çağ Araştırma Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, (2018), s. 18, 25.

¹⁹⁰ İsmail Çiftçioğlu, “Türkiye Selçuklu Devleti İktisadî Tarihine Genel Bir Bakış”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, (1998), s. 137.

¹⁹¹ Osman Eravşar, “Anadolu Selçuklularında İdari Mekân Olarak Devlethane”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, Cilt 1, (2001), s. 281-297.

2.3. Dini İnnçlar

Müslüman halkın itikadda; Maturidilik ve Eş'ariliği, amelde ise; Hanifiliği ve Şafililiği benimsedikleri görülmektedir. Yine diğer taraftan Hıristiyanlığın çeşitli mezheplerine mensup gayrimüslimler bulunmaktaydı. Vakıf kurucuları, bu vakıflara, kendi din ve mezheplerine sahip kişileri atamaktaydılar. XIII. yüzyıl Türkiye Selçuklu Anadolu'sunda, tasavvufun oldukça yoğun şekilde yaşandığı görülmektedir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Hacı Bektâş-ı Velî ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî bu dönemin önemli tasavvufçularındandır.¹⁹²

2.4. Toplum ve Hastalığa Bakış

İslam dünyasında, Kapadokya'daki Hacı Bektâş ve Konya'daki Celâleddîn-i Rûmî olmak üzere ikisi modern Türkiye topraklarında (*geri kalanı çoğunlukla Irak, İran, Afganistan, Orta Asya, Kuzey Afrika'da*) olmak üzere 12 Sufî tarikatı ortaya çıkmıştır. Bu tarikatların dini uygulamaları, isimlerini verenlerin ve takipçilerinin görüşleri farklı olsa da İlâhî hakikati arama ve anlama arzusudur. İlâhî gerçeğin üzerine çıkmayı başaran, "mükemmel bir insanın" eğitimi ve fitratının olumsuz özelliklerinin yanı sıra, "bu dünyanın" manevî hastalıklarından arınmaya da çağrıda bulunma noktasında birleşiyorlardı. Bektâşi ve Mevlevî tarikatlarının kuruluş ve gelişme dönemlerinde, Türk devletinin ve milli toplumunun oluşmasında büyük etkileri olmuştur.¹⁹³ İslam toplumu bu yapılar etrafında şekillenmiştir. Bu inanç ve düşüncelerin toplumu nasıl etkilediğine ve yön verdiğine gelince, İslamiyetin Türkler arasında yayılmaya başlamasıyla atalar kültü İslam dini içinde zamanla heteredoks bir yapıya bürünerek bugünkü velî, evliyâ, eren anlayışlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türkler yüzyıllardır çeşitli dinlerden veya inanç sistemlerinden etkilenmişler, Atalar Kültü, Tabiat Kültürleri ve Gök Tanrı Kültü Orta Asya'daki en eski Türk topluluklarının inanç sistemlerini oluşturmuştur. Atalar kültürünün boyut değiştirerek evliyâ kültürüne dönüştüğü söylenebilir.¹⁹⁴

Türkiye Selçuklular ve Beylikler döneminde atalar kültürüne dair birçok örnek

¹⁹²Faruk Sümer, "Selçuklular", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 36, İstanbul 2009, s. 384.

¹⁹³Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolanizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. I. İstila Devirlerin Kolonizatör, Türk Dervişleri ve Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 2, (1942), s. 279 vd.

¹⁹⁴Ülkü Kara Düzgün, "Giresun Adak Yerlerinde Tespit Edilen Çeşitli Uygulama, İnanış ve Efsaneler", **The Journal of International Social Research**, No 2, Vol 7, (2009), p. 133-153.

bulunmaktadır. Bunlar; halk tarafından kerametlerine inanılan Mevlânâ, Baba İlyas, Hacı Bektâş-ı Velî ve Karacaahmet gibi dinî şahsiyetler ile müridlerinin uygulamalarıdır. Atalar kültürüne örnek olarak Mevlânâ'nın uygulamalarına Eflakî'nin, “*Menâkıbü'l Ârifîn*” adlı eserinde rastlanır. Buna göre, sıtmalî kişi üç sarımsak yemelidir. Hastanın yiyememesi durumunda üç bademin üstüne “*ezan, izin, besin*” yazılıp yedirilmesi istenmiştir. Aktarılanlara göre Mevlânâ'nın yakın dostu Fahreddîn-i Sivâsî bu tedavi ile iyileşmiştir. Mevlânâ'nın tedavi olarak manevî uygulamalarına da rastlanır. Müridlerinden birinin göz ağrısını iki eline tükürüp gözlerine sürmesi ile geçirdiği rivayet edilmiştir.¹⁹⁵ İyileştirme kerametlerinin yanında menâkıbnâmelerde ölüyü diriltmeye dair hikâyelere de yer verilmektedir. Hacı Bektâş Velî'nin hayatı ve mucize hikâyeleri hakkında bilgi içeren Vilâyetnâme adlı eserde¹⁹⁶ Hacı Bektâş, Malya Ovası'nda iken bir çocuğun oyun sırasında taşla kazara öldürüldüğünü, ölen çocuğun ailesinin de taşı atını yakalamaya çalıştığını görmüştür. Hacı Bektâş aileden cesedi getirmelerini istemiştir. Ceset geldiği vakit kendi hırkasını üstüne örtüp elini sürmesi ile çocuk hayata yeniden dönmüştür.¹⁹⁷ Bu uygulamalar atalar kültürünün islam inancına adapte edilerek devam ettiğini gösterse de o döneme dair toplumun hastalığa ve tedaviye dair inançlarını açıklamak için yetersizdir. Türkiye Selçuklu ve Beylikler dönemi tedavi yöntemleri çok boyutlu ve kimi uygulamalarıyla çağı aşan bir noktadadır.

2.5. Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Görülen Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri

2.5.1. Cüzââm

Hastalığın insan bedeninde yaptığı dezenformasyon nedeniyle toplumdan soyutlanmak zorunda kalan kişiler, kendileri için ayrı olarak inşa edilen yerlerde karantinaya alınmışlardır. Türkiye Selçuklular döneminde “miskinhane” olarak adlandırılan Cüzââmhanelerin örneklerine Sivas, Tokat, Amasya, Kastamonu, Kayseri ve Konya gibi merkezlerde rastlamak mümkündür.¹⁹⁸

Miskinhanelerden başka bazı tekkeler de Cüzââmlıların tecrit edilmesi amacıyla

¹⁹⁵Ahmet Eflâki, *Âriflerin Menkıbeleri*, Cilt 1, (çev. Tahsin Yazıcı), Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s. 298.

¹⁹⁶ Hacı Bektâş Veli, *Vilâyet-Nâme*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1958, s. 67.

¹⁹⁷ Ülkü Kara Düzgün, “*Giresun Adak Yerlerinde*”, s. 8.

¹⁹⁸Zeki Palalı, “*Cüzââm*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul 1993, s. 150.

kullanılmışlardır. Bunlara örnek olarak; Afyonkarahisar Karaca Ahmed Tekkesi¹⁹⁹ ve Burdur Veli Dede Türbesi²⁰⁰ verilebilir. Alâeddin Keykubâd tarafından yaptırılan Konya’da bulunan Miskinler-Sırçalı Sultan Tekkesi yine tecrit yerlerinden biri olarak kullanılmıştır. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde, Cüzzâmlıların tedavi için başvurdukları yerlerden birisinin ılıcalar olduğundan ve Ilgın ile Yoncalı ılıcalarının Cüzzâm hastalarının en uğrak iki yeri olduğundan bahsetmiş, özellikle hastaların, "*kiraz mevsimi*"²⁰¹ olarak adlandırdığı mayıs ayında bu bölgelere yoğun olarak geldiklerini azmıştır.²⁰²

Ünver, Dulkadiroğulları tarafından Cüzzâmlılar için bir tedavi merkezi olarak kullanıldığı bilinen bu yerin tam olarak tespit edilemediğini belirtmiştir.²⁰³

2.5.2. Çıban (Şarbon, Sirpençe)

Şarbon, genellikle *bacillus anthracis* adlı bakteriden kaynaklanan ciddi bir hastalıktır. İnsanlara, enfekte hayvanlarla veya kirlenmiş hayvan ürünleriyle temasa geçerek bulaşabilir. Kişinin geçirdiği hastalık türü, şarbonun, vücuda deri, akciğerler veya gastrointestinal sistem yoluyla girdiğine bağlı olarak değişir. En sık görülen bölge baş, boyun ve üst ekstremitedir.²⁰⁴

Sultan I. Alâeddîn Keykubâd devrinde, Sultan, el-Melik el Âdil’in kızı Gaziye Hatun ile evlenmek üzere Malatya yolunda iken boynunda şişlikler olduğunu fark ederek ünlü doktorlara başvurmuş ancak; hastalığa bir çare bulunamamıştır. Alâeddîn Keykubâd, pansuman için Cerrah Vasil’i çağırmış, cerr Sultan’ın huzuruna çıktığı vakit çıbanı kontrol ediyormuş gibi yapıp bir neşter yardımı ile irini çıkarmış ve onu sağlığına kavuşturmuştur.²⁰⁵

¹⁹⁹Arslan Terzioğlu, **Türk İslam Hastaneleri**, Hipokrat Basım Yayınları, İstanbul 1992, s. 88-89.

²⁰⁰ Arslan Terzioğlu, **Türk İslam Hastaneleri**, s. 8.

²⁰¹ Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Cilt 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 82.

²⁰²Nagihan Baysal-Özer Küpeli-Eren Akçiçek, **Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Cüzzâm**, Gece Akademi Yayınları, Ankara 2018, s. 136.

²⁰³Süheyl Ünver, **Selçuklu Tababeti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1940, s. 46.

²⁰⁴Dilek Çetinkaya-Birgül Yelken-Yasemin Dilan-Gülnur Dere, "*Dikkat Şarbon Çıkabilir Eskişehir’de Şarbon Farkındalığı Anketi*", **Tıp Öğrencileri Araştırma Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, (2020), s. 5-8.

²⁰⁵ İbn Bibi, **El Evamirü'l Ala'îye Fi'l- Umuri'l- Ala'îye (Selçuk Name)**, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, s. 312-313; Özcan Salman, **Selçuklular Devri Önemli Sağlık Kurumlarından Sivas Dârü's-Sıhhası ve Divriği Dârü's-Şifâsı**, (basılmamış yüksek lisans tezi),

2.5.3. Kulunç

Kulunç bağırsaklarda meydana gelen tıkanma sonucunda sırt ve bel bölgesinde yaşanan ağrıya denmektedir. Kuluncun oluşum sebebi vücutta biriken ve doğal yollarda atılamayan gazdır.²⁰⁶ Hastalığın tedavisinde ilk olarak hastaya en az iki kez lavman yapılır. Lavmandan sonra birkaç gün geçtikten sonra beş dirhem sinameki, beş dirhem pespaye, yedi dirhem çekirdeksiz kızıl üzüm, beş tane incir ve kereviz, anason, kimyon tohumları kaynatılır. Karışım hastaya içirilir. Hızır Paşa bunların yanı sıra yine hastaya gıda olarak haşlanmış horoz ve doğan eti yedirilmesinin yararlı olacağını belirtmiştir.²⁰⁷

Diğer tedavi metotlarından birisi de müzikle tedavidir. Özellikle “*Buselik Makamı*” kulunç ağrıları için önerilir²⁰⁸ ayrıca; sıcak suyun da iyi geldiği bilinmekte ve kaplıcalar-ılıcalar da bu hastalık için tavsiye edilmiştir. Türkiye Selçuklulardan günümüze kadar gelmiş şifa kaplıcaları; Kırşehir’de “Karakurt”, Havza’daki büyük ve küçük hamamlar, Kütahya’da “Yoncalı”, Konya’da “Hamidiye” ve “Boğazlıyan Kaplıcaları”dır.

Türkiye Selçuklu Sultanı II. Rükneddîn Süleymanşah Gürcü seferine gittiği sırada kulunca yakalanmıştır. Hastalığı yedi gün sürmüş ve 6 Temmuz 1204 yılında vefat etmiştir.²⁰⁹

2.5.4. Sıtma (Malarya)

Sıtma, “*Plasmodium*” adı verilen parazitin neden olduğu kan yoluyla bulaşan ateşli bir hastalıktır. Hastalık insanlara dişi anofel sivrisinekleri aracılığıyla bulaşmaktadır.²¹⁰

Türk Selçuklu dönemini anlatan eserlerden Menâkıbü'l Arifin'de sıtma hastalığıyla ilgili bilgiler kayıtlıdır. Rivayete göre Mevlâna'nın yakın arkadaşlarından Fahreddîn-i

Istanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, s.20.

²⁰⁶ İbn-i Sînâ, **El-Kanun fi't-Tıbb**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 343-344.

²⁰⁷ Celâlüddin Hızır, **Müntahâb-ı Şifâ**, (çev. Zafer Önler), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 377-380.

²⁰⁸ Burcu Yaman, **Selçuklular Zamanında Hastalıkların Tedavisi ve Sağlık Hizmetleri**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun 2017, s. 43.

²⁰⁹ Özcan Salman, Selçuklular Devri Önemli Sağlık Kurumlarından, s. 15.

²¹⁰ Emine Uyumaz, “*XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu’da Bilinen Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemlerine Dair*”, **Prof. Dr. Erdoğan Mercil’e Armağan**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 15.

Sivasî şiddetli bir sıtma hastalığına yakalanmış ve Mevlânâ onu sarmısakla tedavi etmiştir²¹¹, Yine müderris Şeyh Şemseddîn-i Mardini riveyet ettiğine göre Mevlâna kendine gelen bir sıtma hastasına, dua yazdırarak suyunu içirmiş ve hasta şifa bulmuştur.²¹²

2.5.5. Çiçek

Variola isminde bir vi rüsün neden olduğu çiçek hastalığı M.Ö.10.000 yıllarında ilk kez görülmüştür. İlk defa Kuzeydoğu Afrika tarım toplumunda görülen bu hastalık daha sonraki yıllarda Çin’de M.Ö.11222 ‘de görülmüş ve bu bulaşıcı hastalık ordular, hacılar, tüccarlarla bütün dünyaya yayılmıştır. Mısır mumyalarının vücutlarında çiçek izlerine raslanmış ve Hitit uygarlığı da çiçek hastalığı nedeniyle yok olan birçok uygarlıklardan biri olmuştur.²¹³

Çiçek hastalıklarında üzüm, hurma ve mercimeğin su ile yumuşatılıp yedirilmesi ve ciltte oluşan iltihapların yerinden çıkarılarak merhem sürülmesi önerilmiştir.²¹⁴ Çiçek icadına kadar eski Hint metodu olan hastanın cildinden çıkan çıbanın cerahati alınarak kurutulur ve ezilerek sağlıklı kişinin burnuna üflenir veya hafif çiçek çıkaran çocuğun yanına sağlıklı çocuk yatırılırdı böylece kişi çiçeklenmiş ve bağışıklık kazanmış olmaktaydı.²¹⁵

2.5.6. Verem (Tüberküloz)

Halk arasında verem, tıpta ise tüberküloz denen hastalık kişilere hava yoluyla birinden diğerine yayılan akciğer hastalığıdır. Tarih öncesi Afrikasında varlığı kanıtlanan verem, kişilerin kıtalar arasında geçişiyle Berin Boğazı ile Amerika’ya geçmiştir. İnsan göçleriyle bütün dünyaya aynı oranda dağılmamıştır. İlk çağlarda bu hastalık tehlikeli ve öldürücü olsa da günümüzde bu hastalık tedavi edilebilir ve verem aşısı işe önlenebilir.²¹⁶

²¹¹ Ahmet Eflâkî, Âriflerin Menkıbeleri, s. 17; Ferîdûn-î Sipehsâlâr, **Mevlâna Menkıbeleri**, (çev. Kamuran Bozkurt), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2022, s. 93.

²¹² Ahmet Eflâkî, Âriflerin Menkıbeleri, s. 293.

²¹³ Mucize Ünlü-Zarife Albayrak, “Osmanlı Devleti’de Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, (2021), s. 301.

²¹⁴ İbn-i Sînâ, EL Kanun fi’t-Tıbb, s. 131-134.

²¹⁵ Burcu Mercan, **XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli 2017, s. 9.

²¹⁶ Mehmet Ali Kapar-Fatma Sürücü Uysal, “Selçuklu Dünyasında Görülen Sağlık Sorunları ve Ölüm Nedenleri Üzerine Bir İnceleme”, **Basit Araştırmaları Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, (2024), s. 440.

Hekimler yapılan tüm tedavilere rağmen ölümlerin önlenememesi nedeniyle öncelikle hastalığa sebep olan durumları açıklamaya çalışmışlardır. Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus da vereme yakanmış ve hayatını kaybetmiştir. İbn Bibi hastalığı sultanın Halep seferine bağlamış, sefer sırasında ihenete uğradığını düşünmesi nedeniyle bazı beyleri yakarak cezalandırmış ancak; daha sonra çok pişmanlık yaşamıştır.²¹⁷

Sultanın bu şekilde vefat etmesi veremle üzüntü ve kederin ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Hastalık; psikolojik sıkıntılar, stres, keder ve hüznün nedeniyle ilerleyebilir. İbn Bîbî sultanın vicdan azabını hastalığın ilerlemesinin nedeni olarak gösterir. Yine zayıflığın, bünyenin aciz olmasının da hastalığa neden olabileceği belirtilmiştir. İbn-i Sînâ, buna dayanarak zayıf ve narin kadınların vereme yakalanma eğilimi gösterebileceklerini ileri sürmüştür. İbn-i Sînâ veremin tedavisinde, akciğerlerdeki iltihaplanmalara dikkat çekerek tedavideki önemini belirtmiştir. Verem havanın durumu ile de ilişkilendirilerek sıcak ve kuru yaz mevsimlerinin yaşandığı²¹⁸coğrafyalarda veremin artabileceğini söylemiştir. Bu nedenle hastalara tebdil-i hava tavsiye edilmiştir.²¹⁹

2.5.7. Nikris

Nikris hastalığını Orta Çağ hekimlerimiz “*maraz-ı ömr*” yani hayatı boyunca devam edecek bir rahatsızlık olarak bahsetmişlerdir. Hacı Paşa nikris hastalığını anlatırken topuk ve dizlerdeki ağrı ve topuktan başparmağa kadar şişlik olarak tarif etmektedir. Ayrıca hastalığın sebebini o dönemin tıp anlayışına uygun olarak vücutta bulunan dört sıvının “*balgam, kan, safra ve kara safra*” dengesinin bozularak eklemlere ve el ve ayağa inerek ağrıya sebep olmasına bağlamıştır.²²⁰

Erken evrelerde nikris tedavisi için mizacının tanınması ve uygun şekilde tedavi edilmesi önerilmiştir. Bu süreçte sıklıkla, Et yenmesinin yasak olmasından dolayı²²¹ hastanın protein alabilmesi için koyun ve sığır etine oranla düşük kolesterol, doymuş yağ

²¹⁷İbni Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, (çev. Mehmet Nuri Gençosman), Uzlu Basımevi, Ankara 1941, s. 83, 84.

²¹⁹ Burcu Yaman, *Selçuklular Zamanında Hastalıkların Tedavisi ve Sağlık Hizmetleri*, s. 54.

²²⁰ Vural Genç, “*Kanuni Sultan Süleyman’ın Nikris Hastalığına Atfedilen Farsça Bir Reçete*”, *Belleten*, Cilt 80, Sayı 287, (2016), s. 45.

²²¹Vural Genç, “*Sultan Süleyman’ın Nikris Hastalığına Atfedilen Farsça Bir Reçete*”, s. 45.

oranı daha az olan tavşan²²² eti gibi mizacına uygun besinler tüketmesi ve alkolden uzak yerlerde bulunması gerekmektedir. Nikrisin eklemelerde yarattığı ağrıyı hafifletmek için hacamat da diğer bir yöntemdir. İbn Sîna'nın eserinde bağırsak kalıtımı için "*Macun-ı Hermes*" adı verilen bileşik önerilmiştir. Bu karışımda Hint kediotu, zambak, çörek otu, karanfil, tarçın gibi bitkiler bulunur.²²³

Tedavi olarak ilk tavsiye edilen yöntem istirahatıdır. Çok uzun süre ayakta kalmamak önemlidir ayrıca; diyet yapılması gerekmektedir. Özellikle koyun, dana ve tavuk eti hastaya verilmemelidir. Bol limon suyu tavsiye edilir. Hacı Paşa, bazı şifalı bitkilerin kullanılmasının faydalı olacağını belirtmiştir. Anne sütü, gül suyu, beyaz sandal ağacı ve sirke karışımı ile hastalıklı bölgeye lapa uygulanır. Nikris ile ilgili bir diğer önemli tedavi ise hacamattır.²²⁴

2.5.8. Felç-İnme (Stroke-Apopleksi)

Felç-İnme; beyin bölgesinde meydana gelen bir kanamadan ya da işlev bozukluğundan dolayı meydana gelen geçici veya kalıcı fonksiyon kaybı olarak adlandırılmaktadır.²²⁵

Beylikler döneminde Türkiye'de kaplıca ve kaplıca tedavilerinin oldukça yaygın olduğu görülmektedir. İbn Battuta, Osmanlı Beyliği'nin başkenti Bursa'ya vardığında şehrin dışında bir kaplıcayla karşılaştı. Bu kaplıcanın suyunun toplandığı büyük bir göletin hemen yanında biri kadınlara, diğeri erkeklere ait iki bina vardı. Tedavi görmek için uzak yerlerden gelen hastalar bu binaların kaplıca sularında yıkanıyor, yakın çevrede inşa edilen lojmanda konaklayarak üç gün boyunca misafir ediliyorlardı²²⁶ İbn Battûta ile aynı dönemde yaşayan ansiklopedist el-Ömeri, Osmanlı Beyliği'nde üç yüz kaplıca bulunduğunu ve özellikle öksürük ve felç hastalarının bu kaplıcalara girerek dertlerine çare bulduklarını söylemiştir.²²⁷

²²²Büşra Yaranoğlu, "*Fonksiyonel Bir Gıda Olarak Tavşan Eti ve Önemi*", **Dicle Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, Cilt 12, Sayı 1, (2019), s. 66-69.

²²³İbn-i Sînâ, *EL Kanuni Fi't-Tıbb*, s. 664, 667.

²²⁴Burcu Yaman, *Selçuklular Zamanında Hastalıkların Tedavisi ve Sağlık Hizmetleri*, s. 58.

²²⁵Bilgin Öztürk, "*İstemik İnme ve Cinsiyet*", **Akdeniz Tıp Dergisi**, Cilt 6, Sayı 1, (2020), s. 60.

²²⁶Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tâncî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, Cilt 1, (çev. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 428.

²²⁷Şihabettin b. Fazlullah el-Ömeri, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 20014, s.146; Hüseyin Kayhan, "*Beylikler Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler*", **History Studies**, Vol 3, No 2, (2010), s. 223.

2.5.9. Epilepsi (Sara)

Epilepsi, kortikal nöronlardaki aşırı ve anormal elektriksel yüklenmenin sonucu olarak ortaya çıkan, ani ve tekrarlayıcı nöbetler ile karakterize bir hastalık olarak tanımlanmıştır.²²⁸

Hastalığın tedavisi için farklı hekimler farklı tedavi yöntemleri aramışlardır. Dönemin ünlü İslam hekimlerinden Hekim Bereket, "*Tuhfe-i Mübârizî*" adlı eserinde cve topuğa yakın kısımlardan hacamat yapılarak kan alınması da yer almaktadır.²²⁹ Kalsiyum doğal bir elektrolit olduğundan bol süt tüketmek de önemlidir ayrıca; kabak, sarımsak, ceviz ve bol miktarda sıvı alınmalıdır. Nöbet sırasında hasarı en aza indirmek için su ve meyve suyu sık sık içilmelidir. Melisa da bu hastalığa oldukça şifalı olduğu düşünülen bitkiler arasındadır.²³⁰

2.5.10. Veba

Eski çağlardan günümüze kadar birçok salgın hastalık yaşanmış olup bunlardan en akılda kalanı veba salgınları olmuştur. Veba hastalığının son safhalarında vücutta şişlikler ve kararmalar meydana geldiği için Batı dünyası bu hastalığı 'kara ölüm' olarak adlandırmıştır, İslam dünyasında ise; 'tavn' olarak isimlendirilmiştir.²³¹

Veba hastalığının biyolojisine baktığımızda ise; Enterobacteriaceae familyasından gram negatif bir bakteri olan "*Yersinia pestis*" adlı bakteriden kaynaklanmaktadır.²³²

Yine 1097 yılında Sultan I. Kılıçarslan'ın hükümdarlığı sırasında, 1178 yılında Sultan II. Kılıçarslan döneminde, 1221 yılında Sultan I. Alâeddîn Keykubâd devrinde veba salgını yaşanmıştır.²³³

Veba salgını yaşayan toplulukların hastalığı önlemek için kullandıkları en yaygın em karantinaydı. Yıllar boyunca çeşitli şekillerde uygulanan karantina, Orta Çağda

²²⁸Demet İlhan Algin-Oğuz Osman Erdinç-Gönül Akdağ, "*Epilepsi*", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Dergisi**, Cilt 38 (özel sayı), (2016), s. 35.

²²⁹Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübârizî*, (çev. Binnur Erdağı Doğuer) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 101.

²³⁰Burcu Yaman, *Selçuklular Zamanında Hastalıkların Tedavisi ve Sağlık Hizmetleri*, s. 55

²³¹Erol Yıldız, "*Salgını Hatırlamak: Veba Üzerine Tarihsel ve Sosyolojik Bir Analiz*", **Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 48, (2022), s. 265.

²³²Erol Yıldız, "*Salgını Hatırlamak: Veba Üzerine Tarihsel ve Sosyolojik Bir Analiz*", s. 266.

²³³Özcan Salman, *Selçuklular Devri Önemli Sağlık Kurumlarından Sivas Dârü's-Sıhhası*, s. 32.

hastaları izole etmek veya sağlıklı insanların başka bölgelere göç etmesini sağlamak için kullanılmıştır.

Nizâmî-i Arûzî'nin Çehar Makalesinde Selçuklular döneminde uygulanan tedavi yöntemlerine ilişkin bilgiler oldukça önemlidir. Eserde hekimlerin tıbbi tedavi yöntemleri, kullandıkları ilaçlar ve salgın hastalık tedavileri hakkında bilgiler verilmektedir. Selçukluların salgın hastalıkları müşhil adı verilen bir ilaçla tedavi ettiğini anlatan bir rivayet çok meşhurdur; *“Alınıp hazırlanır ve ona içirilir, bu da onun günde elli veya altmış kez tuvalete gitmesini sağlar. Hasta müşhil kullandığı gün birçok kez tuvalete gider, diğer günlerde bu durum daha az olur. Sonunda adam sağlığına kavuşur ancak; Bakhtishu adama, hastalığın iyileşmesinde asıl etkisinin beyinde olduğunu, beyinden uzaklaşmadıkça ondan kurtulamayacağını anlatmayı da ihmal etmez”*.²³⁴

2.5.11. Ruh Sağlığı ve Hastalıkları (Psikiyatri)

Anadolu'da özellikle Kayseri Gevher Nesibe, Divriği, Çankırı Atabey, Amasya ve Konya dârüşşifâlarında ruh hastalarının tedavi edildiği alanlar vardı. Odaların tanzimi de tedavi sürecinin bir parçasını oluşturmaktaydı. Az pencereci odalarda hastalar ışık ve temiz hava için avluya sahipti. Hastanelerin avlularında genellikle bir havuz vardı ve buradan çıkan su sesi de tedavilerin bir parçasıydı ayrıca; sakinleştirici bir yöntem olarak müzik terapisi de uygulanmaktaydı.²³⁵ Müziğin ruh ve ruh sağlığına katkılarını savunan İbn Sina ve Farabi'nin önerdiği çeşitli makamlar, günün detaylarına ve hastaların ruh hallerine göre dinletilirdi. Örnek olarak Amasya Dârü's-şifâsı verilebilir. Bu dârüşşifâ 1873 yılından sonra sadece zihinsel hastalıklara sahip insanlara hizmet ettiği için tımarhâne olarak anılmıştır. Amasya Dârü's-Şifâsı'nda, su sesi, ruhsal veya zihinsel rahatsızlıkları olan hastaların tedavisinde kullanılmıştır.²³⁶

Selçukluların hastalık tedavilerinde müzikli tedavi konusu Zekerîya er-Râzî, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi hekimlerin çalışmaları ile önemli bir yere taşınmıştır. Fârâbî bunu bir üst seviyeye taşıyarak geliştirdiği makamların hangi vakitlerde dinlenmesi gerektiğini belirtmiştir; *“... bu makamlar rehavî, hüseyni, rast, buselik, zirgüle, uşşak, hicaz, irak, neva, büzürk olarak sıralanabilir. Mesela, fecrden önce dinlenen rehavi, insana*

²³⁴ Nizâmî-i Arûzî, **Çehar Makale**, Cambridge University, London 1921, s. 82.

²³⁵ Seyhan Atak, *“Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu ve Bizans Pratiklerinin Tahlili”*, s. 62.

²³⁶ Gönül Öney, **Türkiye Selçukluları Mimari Süslemesi ve El Sanatları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s. 10.

*sonsuzluk fikri veren bir makamdır. Tanyeri ağarırken dinlenen hüseyini makamı, insana barış, sakinlik ve rahatlık hissi verir. Güneş iki mızrak boyu yükseldiğinde dinlenen rast makamı, insana neşe ve huzur verir. Kuşluk vakti dinlenen buselik makamı, güç ve kuvvet verir. Öğle vakti zirgüle makamı dinlenirse uyku hali meydana getirir. Öğleden sonra dinlenen uşşak makamı gülme hissi uyandırır. Hicaz makamı tevazu ve alçak gönüllülük hissi uyandırır. Gün batımında ısfahan makamı, gece ise büzürk makamı iyi gelir”.*²³⁷

Müzik ile terapi yapılan dârüşşifâlar; Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifâsı (1205-1206), Divriği Turan Melek Dârüşşifâsı (1228)- Amasya, Anber Bin Abdullah Dârüşşifâsı (1308)’dir.

2.6. Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Dârüşşifâlar

Dârüşşifâlar Türk-İslam vakıf kültürü alanında en ileri gelen sosyal yardım müesseseleridir. Türkiye Selçuklu devleti’nin ortaya koyduğu Dârüşşifâlar Türk tıp tarihi açısından oldukça önem arz etmektedir. Türk kültürü alanında incelendiğin’de Selçukluların meydana getirdikleri dârüşşifâlar Anadolu’da kuruluş amaçlarına uygun olarak çok uzun vakit görev yapmışlardır.

Türkiye Selçuklu dârüşşifâlarında hastaların hiçbir ayırım gözetmeden zengin, fakir, din, dil ve ırk ayrımı gözetmeden tedavi etmişlerdir. Bu kişilerin tedavileri, ilaçları ve yiyecekleri ücretsiz olarak verilirdi. Özellikle ruh hastalıkları müzik gibi tedavi yöntemleri ile tedaviye çalışılmıştır. Aynı zamanda hastanın yanında uygulamalı tıp eğitiminde veriliyordu. Elimizdeki belgelerle bakarak Türkiye Selçuklu dârüşşifâlarında göz ve cerrehi hastalıkların tedavileri yapılmıyordu ayrıca; genel bir hastalık mütehassısıda bulunuyordu. Darüşşifalarda eczanelerinde varlığı bilinmektedir. Dârüşşifâların giderlerini karşılamak için vakıf gelirlerini ve harcamaları denetleyen bir mütevellî’de görev yapmaktaydı. Türkiye Selçuklu zamanındaki dârüşşifâlar Osmsnlı Devleti döneminde’de medrese haline getirilerek ve ardından şifaiye medreseleri olarak varlığını sürdürmüşlerdir.²³⁸

Sonuç olarak, dârüşşifâlar, Abbasiler tarafından ilkin hastane olarak kurulmuş

²³⁷Etem Ruhi Üngör, “Orta Çağ’dan İki Musiki Öncümüz; İlk Bilinen Halk Ozanımız Dede Korkut ve En Eski Musiki Âlimimiz Türkistanlı Türk Fârâbi”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 6, (2002), s. 230.

²³⁸Ahmet Acıduman, “Dârüşşifâlar Bağlamında Kitabeler Vakıf Kayıtları ve Tıp Tarihi Açısından Önemleri-Anadolu Selçuklu Özelinde”, **Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası**, Cilt 63, Sayı 1, (2010), s. 9, 10.

sonrasında Büyük Selçuklular tarafından daha da geliştirilmişlerdir. Türkiye Selçuklu ve Osmanlı, bu sağlık binalarını uzunca bir süre kullanmışlardır. Dârüşşifâlarda muhtaç durumda olan yoksul, yolcu, öğrenci ve tüccar gibi ihtiyaç sahiplerine sağlık hizmeti verilmiştir. Dârüşşifâya ulaşma imkânı bulunmayan kişiler için ise içerisinde hekimlerin de bulunduğu gezici ekipler tarafından tedavi imkânı sağlanmıştır. Buhizmetler tamamen ücretsiz bir şekilde erçekleştirilmiştir. Dârüşşifâların inşasında, beden ve psikoloji birlikte değerlendirilmesi gereken iki önemli unsur olarak kabul edilmiştir. Biyolojik tedavilerin yanı sıra psikolojiye iyi gelmesi açısından su sesi, kuş sesi ve güzel kokulu şifalı bitkilerden de yararlanılmıştır. Türklerin Orta Asya kültürlerinde şifa düğümlü heykeller ve su ayrıca önem verilen unsurlardan olmuştur. Diğer taraftan, özellikle akıl hastaları için müzikle tedavi yöntemi kullanılmıştır. Hasta odalarının üstü kubbe şeklinde yapılarak genişlik ve ferahlık sağlanmış, kapılar ise geniş ve büyük olacak şekilde tasarlanmıştır. Bahçelerde güzel kokulu şifalı bitkiler, ağaçlar, çiçekler ve örtücü süs bitkileri yetiştirilerek hastaların tıpkı bir cennetteymiş gibi hissetmeleri sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti Dârüşşifâları hayır kurumu olarak yaptırmıştır. Diğer taraftan, sultanlar, eşleri, hanedan üyeleri ve devlet adamları, bu kurumlar aracılığıyla isimlerini yaşatma imkânı sağlamışlardır ayrıca; bu kurumların devamlılığını sağlamak amacıyla da vakıflar kurmuşlardır.

2.6.1. Mardin Dârüşşifâsı

Mardin halkı tarafından "*maristan*" olarak da bilinen Eminüddin Darüşşifâsının inşasına, 1104-1122 yılları arasında Mardin Artuklu hükümdarı İlgazi'nin erkek kardeşi Eminüddin tarafından başlanmış ancak; tamamlanması Sultan zamanında olmuştur. Yapının temel bölümlerinden biri olan hamam kısmı maalesef günümüzde harap haldedir. Bu hamam, muhtemelen tedavi amaçlı bir şifâhane olarak kullanılmıştır. Dârüşşifânın, cami, medrese ve çeşme gibi yapıların da yer aldığı bir külliye içinde olduğu bilinmektedir.²³⁹

2.6.2. Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifâsı

1205-1206 yılları inşa edilen yapı topluluğu bimarhane, hamam ve medreseden

²³⁹Selim Kadioğlu, "*Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifâsı (1205-1206)*", **Amasya Uluslararası Anadolu-Türk Dârüşşifâları ve Sabuncuoğlu Kongresi**, Amasya 2008, s. 93.

ibaret olup Gevher Nesibenin türbesi de bu yapı içerisinde bulunmaktadır. Dârüşşifânın inşaatına Gevher Nesibe hayatta iken başlanmış ancak; tamamlanması onun ölümünden sonra olmuştur. Yapının en ilgi çekici unsurlarından biri, güney cephesindeki portalde bulunan, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın gücünü simgelediği düşünülen bir aslan figürü ile hastalara şifa verdiği inanan çift yılan (ejder) motifidir. Günümüzde de bu motif tıbbın sembolü olarak kullanılmaktadır. Gevher Nesibe'nin kabir taşında doğum ve ölüm yılına dair bir bilgi yer almamasına rağmen XIII. asrın sonu veya XIII. asrın başları olduğu tahmin edilmektedir. Gevher Nesibe Sultan, Türk kızı tarifine uygun olarak karaaşlı, siyah saçlı, siyah gözlü, beyaz tenli olarak resmedilmektedir. Külliye'nin inşası hakkında halk efsanesi haline gelen şu olay ile bilinmektedir; "Gevher Nesibe Sultan, bir kumandana gönül vermiş fakat ağabeyi olan Sultan Gıyaseddin evlenmelerine izin vermez. Üzütüsünden verem olan Sultan Gevher Nesibe, kendisinden pişman olup özür dileyen Sultan Gıyaseddin'e son arzusu olarak bir dârüşşifa yaptırılmasını ister ve babasından kalan bütün mal varlığını bu dârüşşifâya vakf eder". Günümüzde, Anadolu'da kalan ilk dârüşşifam olması sebebiyle oldukça önem arz etmekle birlikte Türk- Anadolu mimarisi açısından da önemi büyüktür.²⁴⁰

2.6.3. Sivas İzzeddin Keykâvus Darüşşifası

Şehrin merkezinde Dârülhadis Medresesi (Çifte Minareli Medrese) karşısında yer alan yapının Selçuklu sülüsüyle yazılmış kapı kitâbesinden 614 (1217) yılında I. İzzeddin Keykâvus tarafından inşa ettirildiği öğrenilmektedir.²⁴¹ Tahminlere göre Sivaslı ünlü hekim Ali'nin burda görev yaptığı düşünülmektedir. Tıp eğitimleri, yapının içerisinde yer alan medrese ile birlikte yürütülmüştür.²⁴²

2.6.4. Divriği Turan Melik Dârüşşifâsı

Ahmet Şah 1228-1229 tarihinde Divriği'de bir ulu camii inşa ettirmiştir aynı yıl eşi ve aynı zamanda Erzincan Mengücekli beyi olan Fahreddin Behramşah'ında kızı olan Melike Turan Melek tarafından caminin güney tarafına bir dârüşşifâ ve türbe inşa ettirilmiştir. Dârüşşifâ portalının kuzey tarafında iki şahıs figürü yer almakta olup bu

²⁴⁰ Selim Kadioğlu, "Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifâsı (1205-1206)", s. 94.

²⁴¹ Gönül Cantay, "Keykâvus Dârüşşifâsı", Türkiye Diyanet İslam Vakfı Ansiklopedisi, Cilt 25, Ankara 2022, s. 353, 354.

²⁴² Güzin Yasemin Tuncay, "Anadolu'da Tıp Eğitimdeki Bazı Dârüşşifâlar", Amasya Uluslararası Anadolu-Türk Dârüşşifâları ve Sabuncuoğlu Kongresi, Amasya 2008, s. 108.

figürlerin Ahmet Şah ve Turan Meleği temsil ettiği tahmin edilmektedir. Bu eşsiz eserin yapılışıyla ilgili bir efsane anlatılmaktadır. Efsaneye göre; Turan Melek dermansız bir hastalığa müptela olur ve düşünde aksakallı yaşlı bir adam görür ve adam kendisine Divriği’de beni bul demiştir. Uyandığında gördüğü düşü eşi Ahmet Şah’a anlatır, birlikte Divriği’e giderler, o yaşlı adamı bulduklarında ilaç hazırlamaktadır. Turan Melek, ilacı aldıktan sonra kısa zamanda sağlığına kavuşur. Bu olaydan sonra Ahmet Şah, Divriği’e bir camii, Turan Melek ise bir Dârüşşifâ inşa ettirir. Turan Melek, şifa bulduğu meyve, çiçek ve otların resimlerini kapılara işlettirip bunları ölümsüzleştirmiş ve tıp kitabı olarak sergilemiştir.²⁴³

Bu eşsiz eserin mimarı Ahlatlı Muğis oğlu Hürrem Şah’tır. Şifâhanenin dört ana sütunu ve aydınlatmalı fenerli bir kubbesi vardır. Sütunlar sekizgen yapıda olup üzerlerinden birinde Allah diğeri ise Muhammed kufi yazmaktadır. Yuvarlak şekilde yapılan sütunlar geometrik şekillerle bezenmiştir. Refakatçilerin kaldığı odaların üst kısmında biri iç diğeri dış bükey olarak tasarlanan rüzgârgülleri bulunmaktaydı, tedavi sonrası hastalara bu güller gösterilerek yönleri sorulur eğer hasta aynı yön cevabını veriyorsa tedaviye devam edilmekteydi. Büyük avluda Kuran okunur ve su sesleriyle de tedavi yapılmaktaydı. Üst katta iki doktor odası vardı ve bu odalara hastaların çıkmasını önlemek amacıyla merdivenler dik ve küt şekilde tasarlanmıştır. Odalardaki en ilgi çeken nokta ise; birinde seslerin tiz duyuluyorken diğeri bas şeklinde duyulmasıydı.²⁴⁴

Evliya Çelebi bu eşsiz eser karşısında hayranlığını şu sözlerle dile getirmiştir; “*Üstâd -ı mermerbür*” bu camii’e ne Bursa’da Yıldırım Hân’ın Ulu camii-i ne de Sinop şehrideki minber nakşı ve de diyâr-ı Rum da ’de Ebü’l-Feth camii-i ne de Budin serhaddinde Kal’a-i üstorgan camii-i bu divriği camii’nin icrâ-yı ma’rifetine hemtâ olamazlar. El-hâsıl midhatinde diller kâsırdır”.²⁴⁵ Mimar adeta taşı taşı geçirerek kilt taşı usulüyle eserini icra etmiştir.²⁴⁶

²⁴³ Selim Kadioğlu, “*Adı Dârüşşifâlara Ad Olan Kadınlar*”, **Amasya Uluslararası Anadolu-Türk Dârüşşifâları ve Sabuncuoğlu Kongresi**, Amasya 2008, s. 94, 95.

²⁴⁴ Kifayet Özkul, “*Sivas Divriği Ulu Camii ve Dârüşşifâsı Bezemeleri*”, **Uluslararası İdil Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi (IJUUTS)**, Cilt 2, (2020), s. 3-5.

²⁴⁵ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, III. Kitap**, (çev. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 63.

²⁴⁶ Kifayet Özkul, *Sivas Divriği Ulu Camii ve Dârüşşifâsı Bezemeleri*, s. 4.

2.6.5. Çankırı Dârüşşifâsı

Çankırı’da 1235 yılında atabey olan Cemaleddin Feruh’un inşa ettirdiği dârüşşifâ olup, kitabesi mevcut değildir. Dârüşşifânın temellerinin dışında hiçbir kalıntısı günümüzde mevcut değildir.²⁴⁷

2.6.6. Aksaray Dârüşşifâsı

Kim tarafından yapıldığı bilinmemektir. Aksaray’da halk tarafından zincirli medrese olarak ta bilinen yapı tımarhane mahallesinde yer almaktadır. Tarihi kaynaklara ve ismine bakarak tımarhane olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bu hastane, Karamanlar döneminde de hizmet vermiş ve ünlü hekim Cemaleddin Aksarayı de burda hocalık yapmıştır.²⁴⁸

2.6.7. Kastamonu Ali Bin Pervâne Dârüşşifâsı

Yılanlı dergâh 671(1272) ismiyle bilinen dergâh tekkelerin kapatılmasına kadar kadiri ve halveti tarikat dergâhı olarak kullanılmıştır. Vaktiyle bu bölgenin yılanlı ve metruk olmasından dolayı yılanlı dergâh olarak anılmasına sebep olmuştur. Dârüşşifânın bahçesinde diğer Selçuklu müesseselerinde olduğu gibi banilerine ait olan altı makber bulunmaktadır. Kârgir ve eski olan türbeye hastaların yatırıldığı düşünülmektedir. Yapının pencereleri iç kısma açılmakta olup dışarıya açılan hiçbir penceresi bulunmamaktadır. Tekkelerin ilgasına kadar halk deli, yüz felci, sıtma ve göz kapağı düşüklüğü tedavileri için hastaları bu bölgeye tedavi için getirmekteydiler Sıtma hastaları yılanlı taştan bir parça alarak suya karıştırılarak tedavi edilmeye çalışmışlardır. Bu dârüşşifânın hangi zamanda ve ne kadar süreyle kullanıldığı tam olarak bilinmemektedir. Tokat Pevane Bey Dârüşşifâsı; Tokat’ta on üçüncü yüzyılda kurulmuş bir hastane olup halk arasında Gök medrese olarak bilinmektedir. Dârüşşifâ ve medrese birlikte görev yapmışlardır. Tokat’ın demirciler mekii’inde meydan mahallesinde yer alan yapının kitabesi kaybolduğundan dolayı günümüze ulaşamamıştır. Yapı’da iki kat bulunup, katta on beş küçük oda ve dört büyük salon mevcuttur. Bahçe kısmında bir havuz vardır. Dârüşşifânın içinde bulunan yirmi mezardan dolayı halk arasında kırk kızlar olarak da

²⁴⁷Hüseyin Yazıcı, “Atabey Cemaleddin Feruh b. Abdullah”, **Çankırı’nın Manevi Mimarları**, İsam Yayınları, (2017), s. 385.

²⁴⁸Nesrin Çobanoğlu-Güzin Yasemin Tuncay, “Anadolu-Türk Darüşşifaları”, **Anadolu-Türk Dârüşşifaları ve Sabuncuoğlu Kongresi**, Amasya 2008, s. 108.

bilinmektedir.²⁴⁹

2.6.8. Amasya Dârüşşifâsı

Amasya ilinin Yakutiye mahallesinde bulunan Yeşilırmağa paralel bir şekilde uzanan yapı medrese şeklinde inşa ettirilmiştir. Arapça yazılmış tek satırlık kitabesinden anlaşıldığına göre, bu yapı, 1308-1309 yıllarında, İlhanlı Sultanı Olcayto Mehmet'in eşi İlduş (Yıldız) Hanım'ın kölesi Anber b. Abdullah ve Anadolu Emiri Ahmed Bey tarafından yaptırılmıştır.²⁵⁰ Medrese şemasına benzer yapılan dârüşşifâ, üç avlulu olarak yapılmış olup, batı yönü oldukça ilgi çekicidir. Portali, bitkisel motifler ile süslenmiştir. XV. asrın ünlü hekimlerinden olan Şerafeddin Sabuncu bu Dârüşşifâda on dört yıl hekimlik yapmış, bu esnada tababeti öğrenmiş venlü eserleri olan “*Akrabadin Tercümesi*”, “*Mücerreb-name*” ve şaheseri olan *Cerrrahiyetü'l-Haniyye* 'yi ortaya koymuştur.²⁵¹

2.7. Türkiye Selçuklu Dönemi Eczacılık ve İlaç Üretimi

Türkiye Selçuklu ve Doğu Roman Devletleri'nin ilaç tedavisi yöntemleri ve eczacılık sistemindeki uygulamaları büyük ölçüde benzerlik göstermekteydi. Türkiye Selçukluları, ilaç yapımında kullanılan hammaddeleri, Hindistan ve Anadolu'nun farklı bölgelerinden temin ederlerdi. Tedavide kullanılan bitkiler arasında üzüm, ayva, nar, çoban yastığı, susam, badem, maydanoz, dereotu, soğan, sarımsak gibi doğal ürünler bulunmaktaydı ayrıca; Türkiye Selçukluları, “*tiryak*” olarak isimlendirdikleri özel karışımlar hazırlayarak, bu karışımları, yara tedavisi ve cerrahi uygulamalar gibi çeşitli işlemlerde kullanırlardı.²⁵²

Hastalığın tedavi edilmesi ve hastanın tekrar eski sağlığına kavuşabilmesi için tabipler ve eczacılar haplar ve çeşitli bitkilerden oluşan macunlar hazırlarlardı. Kabızlık gibi durumları gidermek için ise helile kullanılırdı, yine hastalıkları tedavi etmenin yanında zehirlenmelere karşı da panzehir olarak “*tiryak*” adlı özel bir ilaç kullanılıyordu

²⁴⁹Nesrin Çobanoğlu-Güzin Yasemin Tuncay, “*Anadolu-Türk Dârüşşifâları*”, s. 108.

²⁵⁰ Gönül Cantay, “*Amasya Dârüşşifâsı*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul 1999, s. 5, 6.

²⁵¹Funda Gülay Kadioğlu-Selim Kadioğlu, “*Dârüşşifâlarda Müzikle Hasta Tedavisi ve Edirne Sultan II. Beyazid Dârüşşifâsı*”, *Amasya Uluslararası Anadolu-Türk Dârüşşifâları ve Sabuncuoğlu Kongresi*, Amasya 2008, s.108.

²⁵²Seyhan Atak, “*Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu ve Bizans Pratiklerinin Tahlili*”, s. 341.

ayrıca; bal ve sirke ile elde edilen karışımdan yapılan ve şerbet şeklinde kullanılan "*sirkengübin*", safra hastalıklarının tedavisinde oldukça etkili bir yöntem olarak kullanılmıştır. Göz ağrısı için tütiya, gözün daha iyi görmesini sağlamak amacıyla ise sürme kullanılmaktaydı. Dimağ ve kalp hastalıklarında, baş ağrısında ve ağız çarpılmalarında ise "*galiye*" adlı ilaç kullanılmaktaydı. Felç, sara ve mide rahatsızlıklarına karşı ise acı pelin otu olarak bilinen "*efsintin*" kullanılmaktaydı.²⁵³

²⁵³Muharrem Kesik, "*Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi*", **Tarih Dergisi**, Sayı 71, (2020), s. 115-44.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞ DÖNEMİNDE ANADOLU'DA HASTALIKLAR VE TEDAVİ

3. Osmanlı Devleti Hakkında Bilgi

Osmanlıların tarih sahnesine çıkışıyla ilgili tarihçilerin ortak görüşü; Anadolu'nun XI. yüzyıldan itibaren yaşadığı siyasi ve sosyal değişimlerin doğrudan bir sonucu olduğudur.²⁵⁴ Anadolu, jeopolitik konumundan dolayı tarihin ilk zamanlarından beri yerleşim için tercih edilen bir bölge olmuştur. XI. Yy'ın ikinci döneminden itibaren ise Oğuz Türkleri, Anadolu'ya göçlerini artırarak bu toprakların Türkleşme sürecini hızlandırmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucularının kökeni, Anadolu'ya ne zaman geldikleri, hangi yörelerde yaşadıkları, hangi boya mensup oldukları tarihçilerin uzlaşamadıkları bir tartışma konusudur. Bunun temel sebebi, Osmanlı'nın erken dönemine dair kaynakların yetersiz olmasıdır.²⁵⁵

Osmanlıların, Anadolu'nun batısındaki, Doğu Roma sınırında, XIII. Yy'ın sonlarından itibaren faaliyette bulunan Türkmen beyliklerinden biri olduğu kesindir. Böylece XIII. yüzyılın sonlarından itibaren devletleşme süreçleri başlamış ve dünyanın önemli imparatorları arasında yerini almıştır. Osmanlı toplum yapısını oluştururken içinde Orta Asya, Anadolu, Kafkaslar, Arap, Rumeli ve İran kültürünü harmanlayarak şekillendirmiştir. Bünyesinde din, dil, gelenek ve görenek, lehçe, kültür, yaşayış, köken ve anlayış olarak farklılıklar barındırmaktaydı. Toplum ayrıca Selçuklu, Türkiye Selçuklu devleti, Anadolu' da kurulan beylikler ve özellikle Osmanlı döneminin yönetme ve yaşama gibi tecrübeleriyle de şekillenmiştir. Osmanlı yönetim felsefesi; "*Fukara olan reayayı Allah'ın bir emaneti gibi görüp onların güvenini, refahını, dirlik ve düzenini koruma*" anlayışına dayanmaktaydı.²⁵⁶

Şehirdeki halk yapısını, askeri ve adli vatandaşlar dışında, imam, müezzin, dini yapılanmaya bağlı derviş, şeyh ve vergi toplayan mültezimler ile müderris, subaşı,

²⁵⁴Feridun M. Emecen, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)**, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 15.

²⁵⁵ Feridun M. Emecen, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi**, s. 15.

²⁵⁶Selim Hilmi Özkan, **Osmanlı Tarihi (1299-1774) Siyasi Tarih-Kültür ve Medeniyet**, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 57.

mütevelli, ases vb. diğer üst düzey kamu görevlileri oluşturmaktaydı. Sivil halkı oluşturan grupta ise en önde esnaf zümresi ve ticaretle uğraşan kişiler bulunmaktaydı. Resmi kayıtlarda yer almamasına rağmen bu kişilerin şehrin ekonomisinde önemli yerleri olduğu düşünülmektedir. Şehirlerde esnaflar, tekstil, dericilik gibi birçok meslek gruplarında birleşmişlerdi. Diğer taraftan yakın köylerde toprağa sahip olup ziraat faaliyetlerini şehir hayatıyla birleştiren gruplar da bulunmaktaydı. Osmanlının Klasik devrinin temelinde köylü-çiftçi halk yer almaktaydı. Osmanlı ekonomisinin temeli tarıma dayandığı için bu köylü-çiftçi sınıfı devlette oldukça önemli bir yere sahipti. Bu grup, bir çift öküzle işleyebilecek kapasitede "çiftlik" adı verilen bir alanı kiralayıp tapu resmi adı verilen vergiyi ödeme koşuluyla bu toprakları işlemekteydiler.

Ürettikleri ürünlerden kendi ihtiyaçları dışındaki kısmı "öşür" vergisi adıyla devlet görevlileri olan sipahilere verirlerdi bu vergiler sayesinde askeri ihtiyaçlar karşılanmış olurdu.²⁵⁷

Osmanlı, aile birliğine büyük önem vermiştir. XIII. Yy'da çok başarılı olan ve "Bacıyan-ı Rum" adıyla bilinen kadınlar, Osmanlı döneminde de sosyal ve ekonomik başarılarını devam ettirerek toplumda önemli bir yer edinmişlerdir. Osmanlı kadınlarına yol göstermede öncülük eden bu kadınlar Anadolu coğrafyasına sanatları yayarak önemli bir ekonomik destek sağlamış ve Osmanlı kadınları da bu başarıları daha da ilerletmişlerdir. Türkmen kadınları en çok halı, kilim gibi dokuma olmak üzere, çadırcılık, yün eğirme, keçecilik, örgücülük, terzilik, ebelik gibi birçok iş yaparak ekonomiye katkı sağlamışlardır. Osmanlıda kadının sosyal ve siyasi gelişmesi içinde yaşadığı dönemin toplum yapısı, dini inanış, coğrafya ve muhtelif etkenlere bağlı olarak gelişme göstermiştir. Bu dönemde kadın hüviyetinin gelişmesinde en büyük amiller İslamın kabülü, İran-Arap kültürü ve Doğu Roma kültürü olmuştur.²⁵⁸

3.1.Kuruluş Döneminde Osmanlı Toplumu ve Hastalığa Bakış

Osmanlılar Türkiye Selçuklularının başlattığı dârüşşifâlara yenilerini eklemişlerdir. Sultanlar veya üst düzey devlet adamları tarafından dârüşşifâlar yaptırmış, devamlılığını sağlamak için de vakıflar kurulmuştur. Osmanlı hekimleri, kadim Anadolu ve antik

²⁵⁷Feridun Emecen, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi, s. 142.

²⁵⁸İbrahim Özgül-Pemila Vural, "Erken Dönemden Klasik Döneme Osmanlı Devleti'nde Kadın-Ekonomi İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 24, (2020), s. 24.

çağlardan gelen, "*ahlat-ı erbaa*" (*dört hılt*) olarak isimlendirilen, insan anatomisinin bu temel unsurlarından birinde veya birkaçında meydana gelen dengesizliklerin hastalığa neden olduğuna inanmışlar ve tedavilerini bu inanca göre gerçekleştirmişlerdir. Aynı zamanda, bu hıltların her insanda farklı oranlarda bulunduğunu kabul ederek, kişilerin mizaçlarının da bu oranlara göre değişim gösterdiğini düşünmüşlerdir. Tedavilerde de bu farklılıkları göz önüne almışlardır fakat; burada "*mizaç*" kelimesi, günümüzde anladığımız manada ruhsal veya psikolojik olarak değil, biyolojik olarak bir duruma işaret etmiştir. Tedavi yöntemleri bu biyolojik durumu baz almıştır. Her mizaca uygun yiyecekler ve ilaçlar verilmiş, aksi takdirde bir mizaca uygun olan ilacın diğerine zararlı, hatta zehirli olabileceği düşünülmüştür. Tedaviler, bu anlayışa dayalı olarak şekillendirilmiştir. Orta Çağ'da batılılar, psikolojik hastalarına farklı bir anlayışla yaklaşarak, içine şeytan girmiş biri olarak değerlendirmiş ve birçok işkenceye maruz bırakmışlardır. Bu dönemde, Türkler akıl hastalarını bir patolojik hastalık olarak değerlendirip tedavi etmişlerdir.²⁵⁹ Psikoloji ve beden sağlığı arasındaki ilişkiyi bilen hekimler çeşitli yöntem ve usulleri ile hastayı iyileştirmeye çalışmışlardır.²⁶⁰ Bu dönemde, Osmanlı hekimleri, vücut, zihin ve ruh bütünlüğünü içeren holistik düşünceye dayalı tedaviyi benimseyip tedavilerini bu yönde şekillendirmişlerdir. Osmanlı'da akıl hastaları, uygun ilaçlar, mizaca uygun diyetler, duygulara iyi gelecek müzikler, su sesi, kuş sesleri gibi kişinin doğasına huzur verecek uygulamalarla tedavi edilmeye çalışılmışlardır. Aslında Osmanlılar beş duyuyuda tedavide kullanmışlardır. Bu Osmanlı tıbbının bütüncüllüğünün başka bir boyutudur.²⁶¹

Osmanlı, coğrafi konumundan dolayı salgın hastalıklara açık bir durumda olduğu Devlet gerekli tedbirleri almakla kalmamış aynı zamanda Cüzzâmhaneler de kurmuştur. Hastalığın bulaşmasını önlemek amacıyla enfekte kişilere karantina uygulanmışsa da bu durum hastaların tümüyle sosyal ve hukuki yönden mahrum bırakılması şeklinde olmamıştır. Cüzzâmhânelerin olmadığı yerlerde ise onlara kenar mahalleler tahsis edilirdi. Bu yerlere miskinler tekkesi denilmekteydi. Cüzzâmın adı bile o dönemde insanları korkuturdu bundan dolayı Cüzzâmlı kişiler toplumdan uzaklaştırılır hatta zaman

²⁵⁹Sezer Erer-Elif Akıcı, "*Hospitals Using Music Therapy in Seljuks and Ottomans*", *Uludağ Tıp Dergisi*, Cilt 1, Sayı 36, (2010), s. 29-32.

²⁶¹Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı Tıbbı Tedavi ve Tıbbi Kurumları 1500-1700*, (çev. Bülent Üçpınar), Kitap Yayınları, İstanbul 2013, s. 106.

zaman yalnız bırakılarak toplum dışında ölüme terk edilirdi. Cüzâmla itham edilen kişiler ancak; hekim muayenesi ve şahitlerin onayıyla kadı efendinin onaylayacağı bir belge almak kaydıyla topluma karışabilirlerdi. Salgın hastalıklarda özellikle temizlik kurallarına dikkat edilir, ilaç kullanılır ve karantina uygulanırdı. Bu maddi tedbirlerin yanında imamlar camilerde şifa için ahkaf sureleri okurlardı.²⁶²

Osmanlı Devleti'nin kontrolünde olan dârüşşifâların yanında halk hekimliği de mevcuttu. Doktora gidemeyen veya gitmek istemeyen kişiler bu hekimlere müracaat ederek tedavi olmaya çalışmışlardır.

Halk hekimleri, geçmişteki tecrübeler, gelenek ve görenekler ile tedavi etmeye çalışırlardı. Bu hekimler dinsel, büyüsel ve geçmişte getirilen batıl inançlar dışında aynı zamanda bitkisel tedaviler, cerrahi müdahaleler, kan alma, madensel ilaçlarla tedavi, dağlama gibi usullerle tedavi uygularlardı. Bunun yanında, halk, Anadolu'da bulunan bitkilerle farklı ilaçlar yaparak tedavi olmaya çalışmışlardır. Herhangi bir yeri kırıkan, başı ağrıyan ya da doğum güçlüğü yaşayan kişilerin tedavisi için bitkiler sıklıkla kullanılmıştır.²⁶³

Sonuç olarak, Osmanlı tıbbı, genelde bilimsel yöntemlere dayalı olmasının yanında bazen dinsel ve büyüsel gibi inanca dayanan bir sisteme de sahiptir. İslami tedavi yöntemleri uygulanmış olup eski çağ ve antik dönemin tıp görüşü olan homorel düşünce hâkim olmuştur. Türkiye Selçuklu tıbbının devamı niteliğinde olup zamanla gelişmiştir.

3.2. Kuruluş Dönemi Osmanlı Dârüşşifâları

Osmanlı dârüşşifâları, Türkiye Selçuklu dârüşşifâlarına benzerlik göstermekle birlikte mimari olarak daha kapsamlı ve daha zarif hatlarla yapılmışlardır. Külliye, bir sosyal kompleks olarak inşa edilmiş olup içerisinde medrese, cami, dârüşşifâ, hamam gibi yapılar bulunmaktaydı. Genellikle dikdörtgen mimari yapı olarak inşa edilen dârüşşifâlar, hastaların kendisini daha rahat ve huzurlu hissetmeleri için kubbeli yapılır, varaklarla geniş kapıdan avluya geçilirdi. Hizmetler az sayıda personelle yapılmaktaydı. İç bahçede bir havuz, hamam ve ilaç hazırlamak için içinde ocağının da mevcut olduğu oda ve bu ilaçların muhafaza edildiği kiler vardı. Yatan hastaların yanında iki gün hasta

²⁶²Kübra Benli, **Klasik Dönem Osmanlı Sağlık Sistemi ve Salgın Hastalıklar (1300-1600)**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017, s. 3.

²⁶³Kübra Benli, **Klasik Dönem Osmanlı Sağlık Sistemi**, s. 27.

muayeneleri yapılır ve tedavileri sağlanırdı. Tedaviler, humoral düşünceye dayanan yöntemlerle gerçekleştirilmekteydi.²⁶⁴

Orta Çağ Batı toplumları, tedavide sesin ve doğanın önemine uzak kalırlarken Türkler bu unsurlara oldukça önem vermişlerdir. Bu nedenle, Osmanlı'da dârüşşifâların çevre düzenlemesi bu yaklaşıma göre şekillendirilmiştir. Dârüşşifâ bahçelerinde, özellikle şifalı bitkiler ve ağaçlar yetiştirilir, bunların hoş kokularıyla hastanın kan basıncı düşürülür, psikolojik olarak rahatlatılır, acı hissi azaltılırdı. Türklerin Orta Asyadan beraberinde getirdikleri kültürlere de bu hastanelerde şifâ niyetiyle kullanılıyordu. Örneğin; havuz ve su kültürü Türklerde önemli yere sahipti. Heykel ise dârüşşifâların duvar ve kapı üstlerinde bulunurdu. Bu heykellerde şifâ düğümü olduğuna inanılan yılan heykellerine sıkça rastlanmaktaydı. Çeşmeler, duvar yanlarına veya çevresine konular, içme ve temizlik suyu bu alandan sağlanırdı, çünkü temizlik, sağlık açısından oldukça önemliydi. İslam dininde cennet denilince akla hemen bahçeler gelmesi nedeniyle, bahçeler ayrı bir özenle düzenlenirdi ayrıca; bahçe alanında su kuyuları ve sarnıçlar da mevcuttu.²⁶⁵

3.2.1. Bursa Yıldırım Dârüşşifâsı

Bursa'da 1400 yılında kurulmuş olan bu dârüşşifâ, göz hastalıkları ile ruh hastalıklarının müzikle tedavisinin yapılması nedeniyle önemli yere sahipti.²⁶⁶ Osmanlı Devleti döneminin önemli tıp merkezlerinde biri olan Yıldırım Bayezid dârüşşifâsı Osmalı dönemi sultanların'da Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılmıştır. Dönemin'de hem fiziksel hemde ruh hastalıklarının tedavileri yapılmıştır. Dârüşşifânın ilk dönemlerinde ruh hastalıkları için sadece bir bölüm varken daha sonraları sadece ruh hastalıkları tedavisi yapılmıştır. Osmanlı hekimleri müzikle tedaviye büyük önem vermiş ve bu dârüşşifâda'da müzikle tedaviyi oldukça etkili şekilde uygulamışlardır. Ruh hastalarında uşak makamı melenkolik hastalar için tavsiye edilmiş olup, rast makamı ise daha enerjik olmalarını sağlamak için içine kapanık hastalara önerilmiştir. Belgelerde bu dönemde dârüşşifâda 1ser hekim, 2 hekim, 2 şerbetçi, 2 eczacı, 1 aşçı ve 1ekmekçi görev

²⁶⁴Nuran Yıldırım, **Klasik Dönemde İstanbul Dârüşşifâları Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, İBB Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 138.

²⁶⁵Selvinaz Gülçin Bozkurt, "Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Dârüşşifâların Avlu Özellikleri ve Avlularda Kullanılan Peyzaj Elemanları", **Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi**, Cilt 1, Sayı 13, s. 32-41.

²⁶⁶Nesrin Çobanoğlu-Güzin Yasemin Tuncay, "Anadolu Türk Dârüşşifâları", s. 108.

yapmaktaydı. Yıldırım Beyazid dârüşşifâsı kendi dönemin’de hem hastane hemde tıp fakültesi olarak görev yapmıştır.²⁶⁷

3.2.2. İstanbul Dârüşşifâsı

İstanbul fethedildiğinde burada sağlık ve sosyal olarak hizmet veren sadece iki merkez bulunmaktaydı fakat haçlıların (*latinlerin*) 1204 senesindeki saldırılarıyla bu kurumlar da yakıp yıkılarak harap hale getirilmiştir. Dolayısıyla Türkler, buraya hâkim olduklarında sadece Debbaglar mahallesinde bulunan Aristo hastanesi hizmet vermekteydi. Fatih ilk olarak bu ayakta kalan hastaneleri korumaya alarak dârüşşifâ inşaatı başlatmıştır ve on yedi yılda tamamlanmıştır. Bu yapı tam bir kompleks şeklinde idi, içinde camii, ilkokul, lise ve yüksek okul, hamam, hastane ve birkaç tane de kütüphane vardı. Dârüşşifâ 70 odadan oluşuyordu. Fatih, tıbbı çok önem vermiştir ve Fatih külliyesine armağan edilen kitaplar en çok tıp kitapları olmuştur. Bu dârüşşifâda çalışma şartlarını vakfiyesinde öğrendiğimiz kadarıyla burda çalışanların din, dil, ırkına bakılmaz sadece bilgi ve yetenek aranıyordu.²⁶⁸ Farklı zamanlarda ki vakfiyelerde yazılanlara göre; dârüşşifâdaki çalışanlar şunlardan oluşmaktaydı; işinde uzman iki tabip, bir tane kehhâl (*göz tabipi*), cerrah, tabbah-ıeşribe (*eczacı*), eczacı kalfası, kilerce, vekilharç, mâni- i nukûş (*duvar temizliyici*), dahiliye müdürü (*Şeyh*), iki hasta bakıcı, iki aşçı, elli hastabakıcı, camaşuy (*çamırcı*) ve bevab(kapıcı). Hastanede tecrübeli haz anatomiye ve nabzı çok iyi bilen kişiler, aranır millette bakılmazdı. Haftada bir defa müdür, hekim ve kâtip toplanıp doktor çağırmaya maddi durumu olmayan kişilerle ilgilenirlerdi. Haftada bir gün dışarda ilaç alma imkânı olmayanlara ilaç verilirdi ve dârüşşifâda vefat eden yoksulların cenaze masrafları ödenirdi. Zamanla deprem ve yangın gibi doğal afetler dolayısıyla cami yıkılmış ve dârüşşifânın büyük kısmı harap haldedir. Külliye eski şifahane sokağı dışında hatırlatan birşey bulunmamaktadır.²⁶⁹

3.3. Osmanlı Devleti’nde Hekimlik ve Ünlü Hekimler

Hekim, hâkim kelimesinin manası olan âlim, bilgin, tabiatı inceleyip, kavrayan

²⁶⁷Timur Vural-Mehmet Sait Halim Gençoglu, “Yıldırım Dârüşşifâsı ve Müzikle Tedavi”, **Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 6, Sayı 2, (2024), s. 373.

²⁶⁸İbrahim Okur, **Uygarlığın Kritik Yolu Olarak Temizliğin Tarihi**, Okursoy Kitapları, Bursa 2005, s. 316.

²⁶⁹Nuran Yıldırım, “İstanbul’da Sağlık Hayatı”, **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, Cilt 4, İstanbul 2015, s. 141.

felsefe doktorudur. Bu mananın çerçevesinde hekimlik üç uzmanlık alanını kapsardı. Bunlar tabip, cerrah ve kehhâl idi. Bunun yanında kırık çıkıkçı, macuncu, aktar, ebe, şerbetçi, hacamatçı, fıtıkçı, sünnetçi, tımarcı gibi farklı adlarla anılan sağlık çalışanları da mevcuttu. Osmanlı sağlık sistemi Türkiye Selçuklu dârüşşifâ vakfiyelerinin koymuş olduğu kurallara bağlı kalarak çalışmışlardı. Buna örnek olarak hekimlerin yetişmesindeki usta-çırak uygulamasını görmekteyiz. Hekimlerin görev almasında bilgi ve yetenek aranmakta olup din, dil ve ırk farkı gözetilmemiştir. Bilgisi haricinde kılık kıyafeti, kişiliği ve hatta çevresiyle uyumu bile önemliydi. Hekimlikte aranan özellikler arasında ahlaklı olması, kanaatkâr olması, zeki ve iyi bir hafızaya sahip olması gibi özellikler de aranmaktaydı. Bunun yanında saç, sakal ve vücut temizliğine dikkat etmeli, cesaretli ama aynı zamanda merhametli olmalıydı. Evli ve çocuklu olmalı, gözünü hanım ve cariyelerde korumalıydı. Osmanlı tıp anlayışında önemli olan, insan bedenine olabildiğince az müdahale edilmesi idi. Bununla birlikte tehlikeli tedaviler öncesinde kadı ve şahitler huzurunda kötü sonuçlanması neticesinde hekimin sorumlu olmayacağı güvencesi sağlanırdı. Buna “*rıza senedi*” denilirdi. Hekimbaşında alınan bir izinle hekimler özel muayenehane de açabilirlerdi.²⁷⁰

3.3.1. Hekim Bereket

Hekim Bereket harezmi bir Türk bilginidir. Türkçe olarak *Tuhfe-i Mübâraziye* adlı eserini kaleme almıştır. Bu eserini İbn-i Sinan’ın el Kanun fi’t-tıb kitabından faydalanmak suretiyle yazmıştır. Kendi deneyimlediği çeşitli bitkiler, ilaçlar ve tedavi yollarını ekleyerek zenginlik kazandırmıştır. Eseri ilk olarak Arapça ardından Farsça ve son olarak da Tuhfe-i Mübarizi ismiyle Türkçeye çevrilmiştir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan hekim Bereket’in eserleri şunlardır: Tauhfe-i Mübâraziye, Hulasatu-t-tıbb, Tabiatnamedir.²⁷¹

3.3.2. Sivashlı Hekim Ali

Hekim Ali XIV. yüzyıl hekimlerindedir. Tam ismi Ebu Abdullah Ali b. Mehmet b. Ali el Sivasidir. Ünlü eseri olan Kitab-ı al-iksir fi Telhis-i Kavaid al-Muacelet’ti, Türkiye

²⁷⁰ Kübra Benli, Klasik Dönem Osmanlı Sağlık Sistemi, s. 3.

²⁷¹ Binnur Erdağı, “Anadolu’da Yazılmış İlk Türkçe Tıp Kitabı”, *Türkbilgi/Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, (2001), s. 46-54.

Selçuklu emirlerinden olan Yaşbek'e ithaf etmiştir. Eserin giriş bölümü Arapça olup diğer bölümleri ise Farsça kaleme alınmıştır.²⁷²

3.3.3. Akşemseddin

Dönemin en ünlü mutasavvıfı, Hacı Bayram-ı Velinin halifesi, âlim(ş), şair, tabip ve Fatih'in hocasıdır. Diğer bir ismi ise Ak şeyh olan hekimin doğum yeri Şam olup 1390'da dünyaya gelmiştir. Menşei Hz. Ebu Bekir'e dayanmaktadır.²⁷³

Keskin ve kıvrak bir zekâyâ sahip olan Akşemseddin, döneminin ünlü müderrislerinden olmuştur. Genç yaşlarda Osmanlı müderrisliği görevinde bulunmuştur. İstanbul'un fethi sırasında Fatih'e manevi destek vererek İstanbul manevi fatihi unvanını almıştır. Akşemseddin eseri olan, "Maddetül Hayat"da günümüzdeki mikrobu tarif ederek şöyle demiştir; "(salgın) hastalıkları insanda teker teker sanmak hatadır. Hastalık insandan insana buluşma suretiyle geçer. Bu buluşma, gözle görülmeyecek kadar küçük, lakin canlı tohumlar vasıtasıyla olur".²⁷⁴

Eserleri; Risaletü'n-Nuriyye, Risale-i şerhi Akvâl, Metâini'Sûfiyye, Risale-i Zikrullah, Mâddetü'l- Hayat eseri ise tıp kitabından daha çok eczacı kitabı özelliğindedir. Eserden anlaşıldığı kadarıyla hem psikolojik hem de bedensel hastalıkları tedavi etmek maksadıyla bitkiler toplamıştır.²⁷⁵

3.3.4. Altuncuzâde

Hayatı ve asıl adı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi mevcut olmayan Altuncuzâde sadece kişiliği ve çalışmalarıyla alakalı bilgilere ulaşılmaktadır. Taşköprizâde eseri olan "eş-şekâ'iku'n-nu Maniyye"deki verilen bilgiye göre onun Allah'ın nuru ve ilahi olarak bilgi sahibi olduğu, haramlardan kaçındığı, âlim biri olduğu, ölümcül hastaları hayata döndürdüğü yazmaktadır. Bununla birlikte şifalı bitkileri çok iyi tanıdığı da anlatılmaktadır. Yine Köprizâde'de öğrendiğimiz kadarıyla ondan "nurani ihtiyar" diye bahsedilmesinden uzun bir yaşam sürdüğü anlaşılmaktadır. Yine bu eser ve Nefis b. İvâ el-Kirmani 'nin şerhu mücezi'l kanun isimli eserlerinde eklenen notta Altuncuzâde İbn Sinaya ait olan kalay sonda'yı Anadolu'da ilk defa kullanan hekim olduğu

²⁷²Kübra Benli, Klasik Dönem Osmanlı Sağlık Sistemi, s. 4.

²⁷³Muhammed Ali Yıldız, "Akşemseddin'in Eserlerine Genel Bir Bakış", Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, (2016), s. 212-225.

²⁷⁴İbrahim Okur, Uygarlığın Kritik Yolu Olarak Temizliğin Tarihi, s. 56.

²⁷⁵Muhammed Ali Yıldız, "Akşemseddin'in Eserlerine Genel Bir Bakış", s. 123.

anlaşılmaktadır. Altuncuzâde'nin öğrencisi olan Ahi Çelebi'nin, 10 kısımdan oluşan ve böbrek rahatsızlıkları üzerine yazdığı Risale-i Hasatü'l-Kilye ve'l-Mesâne adlı eseri göz önüne alındığında, Altuncuzâde'nin çalışma alanının üroloji olduğu düşünülmektedir.²⁷⁶

3.3.5. Şerafettin Sabuncuoğlu

Amasya'da 1385 yılında dünyaya gelmiştir ve 17 yaşında iken hekim olarak Anber b. Abdullahın yaptırdığı (1305) dârüşşifâda göreve başlamıştır. Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun tıbbâ olan merakında dedesi hekim Hacı İlyas Çelebinin oldukça önemli bir rolü vardır. Tıbbâ olan merakından dolayı devamlı olarak hayvanlar hatta kendi üzerinde dahi deneyler yapmaktan çekinmemiştir. Çalışmalarında hiçbir zaman dârüşşifâdaki gelirini önemsemediğini Kitab'ı-ül Cerrahiye isimli kitabındaki şu sözlerinden öğreniyoruz; *“Bir işi hor görüp, adının kötüye çıkmasına neden olmamalısın. Paraya önem verip, halk önünde saygınlığını yitirmeyesin. Hırstan uzak, insaflı olasin”*. Kazandığı 14 yıllık deneyimin sonrasında Candaroğlu İsfendiyar Bey'in yanına gimiş (1392-1440), ünlü eseri Cerrâhiyye-i İlhaniyye'yi kaleme almış, payitaht İstanbul'a gelerek eserini Fatih Sultan Mehmet'e takdim etmiştir. Son eseri olan Mücerrebname'yi 1468 tarihinde kaleme aldığı göz önünde tutulursa bundan sonra vefat etmiş olmalıdır. Tıp dışında tercüme ve telif eserlerde vermiştir.²⁷⁷

3.3.6. Yakup Paşa

Aslen İtalyan olan Jacopo Maestro, II. Murat zamanı Osmanlı topraklarına gelmiştir. Bu dönemden itibaren İslam hekimlerinin yanında Osmanlıda Musevi hekimler de görülmeye başlanmıştır. Doğu ve Batı'nın ittifak ettiği dönemde Osmanlı'da hekimlik yapmaya başladıktan sonra Jacopo Maestro'nun Müslümanlığı kabul ettiği bilinmektedir. Yakup Paşa adını alıp gösterdiği başarı ve sadakatiyle Fatih zamanında divanda görev almış ve İslamı kabulünün ardından ise vezirlik görevine yükselmiştir. Yakup Paşa, oldukça engin bilgilere sahipti ve Fatih'e tam anlamıyla bağlı idi. Kaynaklarda verilen bilgiler yetersiz olması hasebiyle tedavileri ile ilgili fazla birşey bilinmemektir. Yakup

²⁷⁶Arslan Terzioğlu, *“Altuncuzâde”*, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul 1989, s. 544.

²⁷⁷Nuran Yıldırım, *“Sabuncuoğlu Şerafeddin”*, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 35, İstanbul 2008, s. 358, 359.

Paşa, başarılarının neticesinde Hekimbaşılığa getirilmiş ve çeşitli nakdi armağanlar, vergiden muafiyet ve tımar olarak toprak verilmiştir.²⁷⁸

3.3.7. Hekim Hoca Ataullah

Anadolu'ya Fatih zamanında İran'dan gelen hekim Ataullah derin bilgisi sayesinde saraya alınmış bir hekimdir. Kaynaklarda küçük bir tıp risalesi bulunduğu bilinmekte olmasına karşı, detayları verilmemiştir. Tıp ilmi dışında, matematik ve takvimlerle ilgili bilgisi de mevcut olup takvimlerle alakalı bir risalesi dahi bulunmaktadır. Bundan ötürü zikredilen eserin, tıp mı yoksa takvimlerle mi alakalı olduğu tartışma konusu olmasına sebep olmuştur. Ölümü hakkında sadece II. Bayezid döneminde öldüğü bilinmektedir.²⁷⁹

3.3.8. Beşir Çelebi

Hekim Beşir Çelebi'nin memleketi Konya olup ölümü ve doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi elde edilememiştir. Babası Fatih Sultan Mehmet'in sohbet arkadaşı ve hekimi olan Mahbûb Çelebi'dir.

Karamanoğlu İbrahim Bey'in gözde hekimi olan Beşir Çelebi Fatih Sultan Mehmet Han'ın ilgisini çekerek Edirne'ye davet etmiştir. Eserleri: Mecnû'atü'l-Fevâid, Tarih-i Edirne, Tevarih'i Â-li Osman'dır.²⁸⁰

3.4. Osmanlı'da Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri

Osmanlı tıp hekimleri Anâsır-ı Erbaa (*Dört Unsur*) ya çok önem vererek hastaları buna göre tedavi etmişlerdir. Osmanlı Tabâbetini inşa eden hekimler “*Burûret, hareret, yübûset, rutubet*” ve bunların karşılığı olan “*Hava, ateş, toprak, su*”dan ibaret olan dört unsurun felsefesine göre kurmuşlardır.

²⁷⁸Yağmur Say, “Fatih Dönemi Tıp Çalışmaları ve Mühtedi (İslama Dönmüş) Hekim Yakup Paşa”, **Ankara Tıp Mecmuası**, Sayı 44, (1999), s. 44.

²⁷⁹Ahmet Özdiç, “Fatih ve II. Beyazid Devri'nde İran'dan Anadolu'ya Gelen Meşhur Hekimler ve Osmanlı Tıbbına Katkıları”, **Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi**, Cilt 25, Sayı 1, (2020), s. 56, 57.

²⁸⁰Güllü Özdemir, **Hekim Beşir Çelebi Mecnû'atü'l-Fevâid (Giriş-İnceleme-Çeviri Yazılı Metin-Dizin)**, (basılmamış doktora tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2018, s. 8.

3.4.1. Baş Ağrısı, Felç, Sara ve Benzeri Hastalıklar

Klasik dönem Osmanlı tıbbında hastalıklar, günümüzdeki gibi detaylı bir şekilde sınıflandırılmamış, çok basit rahatsızlıklar bile ayrı bir hastalık olarak kabul edilmiştir.²⁸¹

3.4.2. Sersam ve Ateşli Baş Ağrıları

Anadolu’da XIV. Yy’da yaşamış tıp hekimi Celâlüddin Hızır Paşa, baş ağrısı’nın sebebi ve tedavisi hakkında eseri “*Müntahab-ı Şifa*” da şu bilgileri vermiştir; baş ağrısının nedeni, dimağa (*beyine*) hararetin (*sıcaklığın*) galip gelmesidir. Belirtileri; dimağın kızarması, ateş, uyku hali ve gözlerin kızarmasıdır. Tedavi için kişinin soğuk bir yerde oturması, evin soğuk suyla yıkanması ve hastanın akan su kenarında oturması gerekli görülür. Limon, nilüfer, menekşe, kara erik, koruk, demir hindi şerbetlerinin içilmesi önerilir. Yemek olarak da ıspanak ve semizotu yemekleri yenmelidir. Yine armut, şekerle birlikte ekşi dut, karpuz, şekerle ekşi kiraz, erik, salatalık içi, hindiba ve marul yenmesi önerilir. Baş bölgesine ise gül yağı, mersin yağı, gül suyu, sandal ağacı ezmesi ve sirkenin eklenip elde edilen bu karışımın sürülmesi önermiştir.²⁸²

Osmanlı İmparatorluğunun yükselme devrinde yaşamış ve o devre adını yazdırmış büyük bir ilim ve devlet adamı olan İbn Kemâl “kemâliye” isimli eserinde baş ağrısı için şu bilgileri vermektedir; baş ağrısı tedavisi için, haşhaş bitkisinin kabuğu ile içinin ezilip başa sürülmesi önerilmiştir. Yine akırkarha bitkisi zift ve sakız ile çiğnenirse balgamı indirir, genzi ve beyni temizler. Babunec bitkisinin, az miktarda suyla kaynatılıp soğutulup başa sürüldüğünde ateşi düşürdüğü çoğu kez tecrübe edilmiştir. Gelincik çiçeğinin kökü çiğnendiğinde, baştaki nezleyi tamamen temizler. Bu çiçeğin suyunun buruna damlatılması ise burundaki rahatsızlıkları giderir. İbn-i Kemâl’in uyguladığı bir yöntemde ise, köpek kafasının üst kısmı çene ile birlikte alınır, kül olana kadar yakılır ve baş kazındıktan sonra bu kül yakı şeklinde başa uygulanır. Bir gece ve gündüz bekletildiğinde Allah’ın izniyle şifa bulunacağı belirtilmiştir.²⁸³

İbrahim Bin Abdullah ise “*Alâ’im-i Cerrâhin*” isimli kitabında baş ağrısı için, Bir

²⁸¹Osman Şevki, **Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi**, (çev. İlter Uzel), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.31.

²⁸²Celâleddin Hızır, **Müntahab-ı Şifâ**, (çev. Zafer Önlü), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 42.

²⁸³İbn Kemâl, **Kemâliye**, (çev. Ali Haydar Bayat), Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2007, s. 12, 13.

miskal sabr-ı sukuturi, sakmuniya, şahm-ı hanzal, mukl, afsentin suyu (*userası*) ve mastaki ayrıca; yarım miskal kesira dövülerek ezilir ve elenir. Elde edilen karışım yoğrulup hap haline getirilir. Bu hap, her mevsimde aç ya da tok karnına kullanılabilir ve baş ağrısına iyi gelir. Bir diğer tarifte ise, sarı helile ve sabr-ı sukuturi birer miskal olarak alınır. Yarım dirhem mastaki ile kerdeme suyu karıştırılarak yoğrulur ve şerbet şeklinde tüketildiğinde şiddetli baş ağrısına şifa olur olur diye yazmaktadır.²⁸⁴ İbn-i Şerif dönemin tıp anlayışına uygun olarak “*Yadigâr*”adlı ünlü eserinde baş ağrısı için tabaşir hapı. Bunun hazırlanışı için beşer dirhem tabaşir, kızıl gül, sumak ve kadıntuzluğu; ikişer dirhem tohmekan ve labada tohumu, bir dirhem şeker eklenir. Karışıma ayrıca iki dirhem zank-ı Arabi, onar dirhem Kil-i Ermeni ve kavrulmuş nişasta ilave edilir. Tüm bu malzemeler karıştırıldıktan sonra, iki dirhem ayva şarabıyla birlikte içilir. Bu karışım, baş ağrısına iyi gelir. Kandan kaynaklanan sersam (*şiddetli baş dönmesi*) rahatsızlığında, dil ve gözler kırmızı olur, boyun ve el damarları dolu görünür. Bu durumda sıtma sürekli hale gelir, hasta aydınlık ortamlarda rahatsızlık hisseder ve dili tutuk kalır. Tedavi için öncelikle kan aldırma ya da hacamat uygulaması önerilir. Ateşli baş ağrısı için ise itirafil kişnişi faydalıdır. Baş ağrısı için farklı tedavi yöntemleri arasında Alüsen bitkisini kızıl bir hırka ile başa asmak baş ağrısını geçirebilir. İsfıdac, yumurta beyazı ve menekşe yağıyla yakılır, ardından külü başa yakı olarak uygulanırsa fayda sağlar. Berencasef otu baş ağrısını sakınleştirir, Bersa’sa karışımı ise bir günde baş ağrısını keser. Baklat-ı hamki, temrhindi, cilencübün (*buharı*), cevz-i buvva, harf, kata (*bir tür kına*), süniz, ferbiyün, za’feran ve gül yağı ile ekari karıştırılarak başa sürüldüğünde baş ağrısını geçirir. Afyon (*haşhaşsiresi*) da baş ağrısında kullanılan etkili maddelerden biridir diye tavsiye etmektedir.²⁸⁵

3.4.3. Soğuk Sersam ve Burudet

Yazar İbn-i Şerif “*Yadigâr*”eserinde soğuk sersam ve bururet tedavisi için şöyle tavsiyede bulunmuştur. Bu hastalığın sebebi, bozuk balgamdan oluşan buharın dimağa ulaşmasıdır. Hastanın vücudu ağırlaşır, unutkanlık ve hafif sıtma hali görülür. Tedavi için şunlar yapılabilir; ilkin hazırlanmış bir ilaç verilir. Sonrasında kusturucu bir ilaç verilir.

²⁸⁴ İbrâhim Bin Abdullah, *Alâ'im-i Cerrâhin*, (çev. Mehmet Gürlek), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016, s. 174.

²⁸⁵ İbn-i Şerif, *Yâdigâr-15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı*, (çev. Orhan Sakin-Yahya Okutan-Doğan Koçer-Mecit Yıldız), Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları, İstanbul 2017, s. 178.

Daha sonra, faykara yanında şahm-ı hanzal verilerek tedaviye devam edilir. Bu karışım ile birlikte pişmiş aftimunda da kullanılabilir. Sabahları, mastaki ve anisun ile birlikte gülengübin verilir ayrıca; eklemlere kust yağı ile masaj yapılması da faydalıdır. Fülful ve tavşantaşağı, hastaya koklatılarak aksırtılır. İbn-i şerif bu hastalığa yönelik önerisi bize aynı zamanda dönemin hılt tedavisi hakkında bilgi vermektedir. Döneminin ünlü hekimlerinde olan İbn Kemâl yazdığı tıp kitabı “*Kemâliye*”de baş ağrısı tedavisi için şu tavsiyede bulunmaktadır. Balgam nedeniyle olan baş ağrısı için etkili ilaçlar arasında, meyan kökü önce koyulaşincaya kadar pişirilir ve ezilir. İki dirhem biber ve aynı miktarda şeker ile yumuşak bir şekilde dövülerek karıştırılır. Ardından, bu karışıma meyan yağı eklenerek küçük haplar hazırlanır. Bu haplar, boğazın üst kısmında tutulduğunda vücuttaki balgam sökülür ve baş sağlığına kavuşulmuş olur. Başının sürekli sağlıklı olmasını isteyen kişiler için bazı öneriler de vardır: Sabah uyandıklarında boğazlarını ve burunlarını temizlemeleri önemlidir ayrıca; yatarken sırtüstü yatmamaları gerekir çünkü bu durumda burun ve vücuttaki balgam başa doğru akabilir. Bu durum, aklın ve zihnin durgunlaşmasına, gözlerin zayıflamasına, sersemlik hissine, baş ağrısına ve düşünce bozukluklarına yol açabileceğinde söz etmiştir.²⁸⁶

Osmanlı dönemi 15. yüzyıl tabiblerinde Konyalı Hızır Paşa bururet nedeniyle olan baş ağrısı için ünlü eseri “*Müntahab-i Şifa*”da şu önerilerde bulunmaktadır; Şaraplardan benefsec, ustuhüdüs, limon ve muğlab-ı munzıcı sıcak olarak içirilmelidir. Her gece yatmadan önce, gül-be-şeker veya gülengübin macunu şeklinde benefsec ile tüketilmesi faydalıdır. Yemeklerde erişte yemeği, rafadan yumurta sarısı, helyun, bal, zeytin ve nohut suyu tüketimi de baş ağrısını hafifletebilir. Yine başa zeytin, anber, laden ya da yasemin yağıyla karanfil sürülmesi önerilir. Turunç yaprağı, müşk, ud ve anber de başa sürülebilir. Tedavi süresince başın sıcak tutulması da önemini belirtmiştir. Hızır Paşa tedavisinde sadece fiziksel tedaviye yönelik değil aynı zamanda mizaca uygun beslenme önerilerinde de bulunmaktadır.²⁸⁷ İbn-i Şerif “*Yadigâr*” adlı eserinde tedaviler hakkında bilgi verirken sekteyi ve tedavisini şöyle anlatmaktadır; bu hastalık, dimağın kokusundan yüreğe inen bir rahatsızlık olarak tanımlanır. Hasta bayılır ve morarmalar görülebilir. Böyle bir durumda, acilen bir tavuk teleği, süsen yağı veya başka bir yağ ile yağlanır, ardından eyaric-i faykara daldırılarak hastanın boğazına konarak kusturulması sağlanır.

²⁸⁶İbn-i Kemâl, *Kemâliye*, s. 80.

²⁸⁷Hızır Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, s. 42.

Kusturma işleminden sonra hukne uygulaması yapılması gerekmektedir. Ferfiyun yağı, boyna, başın yanlarına ve sırta sürülür. Tiryak-ı Faruk, bir miktar kasni veya kunduztaşağı ile birlikte ma'il (*şekerli su*) eritilip, rahatsızlık yaşayan kişinin boğazına damlatılır. Kunduztaşağı ayrıca hastaya koklatılarak, tepesine dövülmüş tuz serpilerek uygulanır. Eğer hastada iyileşme gözlenirse, bu tedaviye 24 gün boyunca devam edilir. Sabahları ma'il usulü içirilmelidir. Yiyecek olarak ise arpa suyu ile pişirilen nohud-ab, kalye, arpa keseği çorbası ve çorbayla pişirilmiş güvercin yavrusu verilmesi faydalıdır demiştir.²⁸⁸

3.4.4. Sar'a ve Baş Dönmesi

Osmanlı devri 15. yüzyıl hekimlerinden Hızır Paşa yazdığı tıp eseri, "Müntahab-ı Şifa"da sara hastalığı ve tedavisini şöyle ifade etmektedir. Bir kişinin havale geçirip ağzından köpük gelmesi genellikle "Sara" hastalığına işaret etmiştir. Bu hastalığın tedavisinin, ağız eğriliği (lakve) ve yarım inme (faliç) tedavisine benzer olduğu söylenmiştir. Bu rahatsızlığın sebebinin balgamdan kaynaklandığı düşünülmüştür. Bu kişinin yaşadığı evde "kerefes" bulunmamalıdır çünkü kerefes Sara hastalığını tetikleyici bir özelliğe sahiptir. Bu tür hastalıklar genellikle melankoli ile karışan hıtlardan (vücut sıvıları) kaynaklanır. Bu kişilere devamlı olarak gavzuban suyu, müferrih (ferahlatıcı ilaçlar) ve devaü'l-misk (misk ilaçları) verilmelidir. Tedavide kullanılabilecek bitkiler ve yağlar ise şunlardır: süsen kökü, merzengûş, ustuhüdüs (karabaş otu), eftimun, badrenbuya tohumu, raziyane (rezene), persi yavşan, bidencir, besbase, belasan, kızıl behmen, türbüd, havlincan, hıyarşenber, çayan otu, defne ağacı, yüzerlik, selihe, sünbül, sürincan, reyhan (fesleğen), çörek otu, garigun, lisanü'l-sevr, kündüs ve helile-i kabile. Bu bitkilerden elde edilen yağlar kına yağı ile karıştırılıp yarım dirhem kunduz taşı eklenir ve başa sürülür. Bu karışımın oldukça faydalı olduğu sıklıkla gözlenmiştir.²⁸⁹

Osmanlı İmparatorluğu II. Murad devri hekimlerinde olan Muhammed Bin Mahmûd Şirvani "Tuhfe-i Murâdi" isimli kitabında sar'a hastalığı tedavisi ve tüketmesi gereken gıdaları faydalı ve zararlı diye gruplandırarak şöyle kaleme almıştır; tedavi sürecinde tüketilmesi önerilen gıdalar şunlardır: keklik eti, serçe eti, dürrac (bir tür kuş) ve sülün eti ayrıca; tavuk kebabı, koyunun kırmızı etinden yapılan yemekler, kavurma, tarçın ve kişniş eklenmiş nohutlu çorba da faydalıdır fakat gıdaların bazıları için perhiz

²⁸⁸İbn-i Şerif, Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 181.

²⁸⁹Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 51.

yapılmalıdır. Bunlar temel olarak süt ve süt ürünleri, soğan ve mercimektir. Yine diğer taraftan tüketilen gıdalar aşırı tatlı ve yağlı olmamalıdır. Bulunduğu ortam, çok fazla soğuk ya da sıcak olmamalıdır. Fazla cinsel ilişki, uzun süre hamamda kalmak, yeni yapılmış şarap içmek, bulanık su tüketmek ve kereviz koklamak bu hastalığa iyi gelmemektedir. Yine dönen nesnelere, örneğin tekerlek ya da değirmen taşına bakmak da bu hastalığın seyrini olumsuz etkilemektedir. Keskin baharatlar, özellikle biber ve hardala dikkat edilmelidir. Diğer taraftan turak otu ve yarpuz (nane türü bitki) eklenmiş çorbalar faydalı olacaktır. Eğer bu hastalık, mideden kaynaklanıyorsa, belirtileri bulantı ve sürekli bir tedirginlik hissi olacaktır. Bu durumda ilk olarak kişiyi kusturmalı ve mideyi "eyaric-i faykara" ile temizlemelidir. Sonrasında, mideyi güçlendirmek için çeşitli cevârişler (sindirim sistemini düzenleyen karışımlar) verilmelidir. Eğer hastalığın sebebi beyinden kaynaklanıyorsa, belirtileri gözlerde donukluk ve duylarda zayıflık olacaktır. Bu durumda ise tedavi olarak "kukiyâ" ve "eyariç" ilaçları ile beyni arındırmak gerekir. Sara''hastalığını tedavi etmede kullanılan bir başka yöntem; hasta kişinin başına erkek bir kaz bağlanır. Kazın sürekli bağırması ve ötme sesi, hastanın iyileşmesini sağlayacaktır. Diğer bir yöntemde; attarlarda ve hekimlerde bolca bulunan "kantaron" adlı otun kullanımıdır. Bu otun buharı, hastanın tüm vücuduna ve özellikle de burnuna tatbik edilir. Buhar hastanın burnuna ulaştığı anda çok faydalı olur ve hasta derhal bu sara nöbeti durumundan kurtulur. Sara hastalığının tedavisinde faydalı olduğu düşünülen diğer bitkiler ise şunlardır: Asak ağacı ve Azfare't-tıb, Cindbidester (*sirke ile birlikte içilir*), Dibsi'l ineb (*üzüm suyu, burna damlatılır*), Kaşıkahr (*bir bitki*).²⁹⁰

Asıl adı Şemseddin Ahmet olan ancak; dedesi Kemâl Paşanın II. Beyazid'e lalalık yapmasından dolayı dedesine nisbetle Kemâlpaşazâde veya İbn Kemâl diye anılan hekim İbn Kemâl eseri "*Kemâliye*"de sar'a hastalığı için zararlı yiyecekleri ve Hz. Muhammed'in tavsiyelerine değinerek şunları yazmıştır; dimağa zarar veren yiyeceklerden bazıları da şunlardır: fındık, hurma, tere, karabiber, zeytin, safran, kestane, kereviz, aşırı miktarda bal, süt, yoğurt, balık ve bıldırcın eti. Hz. Muhammed üç şeyin dimağa zarar verdiğini söylemiştir; çok uyumak, çok yemek yemek ve aşırı cinsel ilişkinin zararlarına değinmiştir.²⁹¹ Yine yiyeceklerin sar'a hastalarına faydaları ve

²⁹⁰Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdi**, (çev. Mustafa Argunşah), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 146-204.

²⁹¹İbn-i Kemâl, *Kemâliye*, s. 14, 15.

zararları hakkında Hızır Paşa “*Müntahab-ı Şifa*”da şunları belirtmektedir. Dimağa zarar veren diğer yiyecekler arasında soğan, turak otu ve hardal da bulunmaktadır ayrıca; sıcak su da dimağa zararlıdır. Yine bazı kaynaklarda, bazeruc, haşhaş, kaplumbağa kanı, yeşil zeytin, eşek bağı ve gelincik gibi şeylerin de dimağa faydalı olduğu belirtilmiştir.²⁹²

3.4.5. Faliç (Felç) ve Baş Titremesi

İbn-i Şerif, 15. yüzyıl tıp ilmine dair Türkçe klasik eseri “*Yadigâr*”da felç ve baş titremesi hastalığına yönelik tedavisi şöyledir; felç, baştan başlayıp kalbe doğru ilerleyen bir rahatsızlıktır ve sonucunda hastanın bir tarafı tutulur; eller ve ayaklar hareket edemez. Bazen her iki tarafın da felç olduğu vakalar görülebilir. Ra’şe hastalığı ise genellikle yaşlılarda görülen, balgamdan kaynaklanan bir hastalıktır. Bu hastalıkta hastanın elleri ve başı istemsiz bir şekilde titreyip oynar. Bu hastalıklara yakalanan kişilere öncelikle lavman yapılır ve istiğfar ettirilir. Ardından mâ’il-us’ûl adı verilen bir karışım verilir. Düzenli olarak her hafta eyâric-i faykara yedirilir. Bu tür hastalıklarda kusturmak oldukça iyi bir uygulamadır ancak; kustuktan sonra hastaya mutlaka kuvvetlendirici olarak mâ’il-usûl verilmelidir. Mevsime, hastanın yaşına ve mizacına uygun olarak kan aldırma tedavisi de yapılabilir ancak; kan aldırmadan önce mutlaka sencerinâna macunu bir defaya mahsus olarak yedirilip bir süre beklendikten sonra kan alınmalıdır. Sonrasında hastanın kükürtlü suya veya deniz suyuna girmesi oldukça yararlı olacaktır. İbn-i Şerifin yine bu hastalığı tedavisinde dönemin tıp anlayışı olan hılt teorisini görmekteyiz.²⁷⁷ Bursa’da 15. yüzyılda Muhammed bin Mahmûd Şirvani tarafından kaleme alınan “*Tuhfe-i Mûradi*” isimli tıp eserinde felçli hastalara yönelik tedavide şu bilgilere yer verilmiştir; Bazı felçli hastaların kalplerinin, midelerinin ve ciğerlerinin çoğunlukla sıcak olduğu gözlenmiştir. Bu tür hastalara sıcak ilaçlar ve macunlar uygulanmamalıdır çünkü bu tarz uygulamalar onlara faydadan çok zarar verebilir. Bazen bu tür hastalara soğuk nesnelerin fayda sağladığı görülmüştür. Bu faydayı sağlayan kişiler çoğunlukla sıcak mizaçlı, zayıf ve safravi (*sarımsı*) kişiler olmuştur. Bu tip hastalara hazırlanan yiyeceklerle bal yerine şeker eklenmelidir. Diğer bir fayda sağlandığı gözlenen tedavi yöntemi ise; felçli kişilerin evlerinde güvercin beslenmesidir. Bunun için hastanın yatağının üst ve alt kısmına tahtadan kafesler yapılarak güvercin beslenmektedir. Diğer taraftan yine felç hastalarının burunlarına misk (*geyik karın derisinin altındaki bezden elde edilen güzel*

²⁹²Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 52, 53.

kokulu madde) maddesini damlatırlarsa, bu hastaların dimağlarının arınıp rahatladıkları gözlenmiştir. Miskin, sıcak türdeki yağlarla ezilerek omurgaya sürüldüğünde, uyuşukluk ve felç üzerinde oldukça faydalı olduğu gözlenmiştir. Felçlik için faydalı olan ve ilaç olarak kullanılan maddeler genel olarak şunlardır: Esved Selim, Temr (iftar edilerek tüketilmeli), Tin, Siyaveritüs, Cemel, Cinbidester, Cevz, Cevz-i Buva, Habb, Haceri'il-hayye, Hida'e (*yırtıcı bir kuş*), Hazanbel, Hamam, Düb (*sığır benzeri bir hayvan*), Hazz (*kedi türünde bir hayvan*), Sekbinec, Ayâric, Tiryak, Afs (*yağı*), Dubak, Darçini yağı, Haffas, Katât (*bir kuş*), Kantariyon, Gazâle (*bir tür hayvan*), Gubbeyrâ, Misk, Mü, Vak (*bir tür kuş*) tüyü ile birlikte tütüsü yapılır ve üzerinde yatılır, Va'l (*dağ sığır*) iç yağı, Yerbû (*uzun kuyruklu bir sıçan türü*). Çağdaşları gibi yine hekimin tedavi uygulamasında mizaca önem verdiği ve tedavide uygulandığı görülmektedir.²⁹³

3.4.6. Lakve (Ağız Eğriliği)

Lakve tedavisinde dönemin ünlü tabibi İbn-i Şerif eseri *Yadigâr*'da tedavi ve önerilerini şöyle dile getirmektedir. Lakve, ağız eğriliği veya yüz felci rahatsızlığıdır. Bu hastalığın belirtileri; tat alma yeteneğinin kaybolması ve çiğneme gücünün azalmasıdır. Bazı durumlarda, lakve, felcin başlangıcı olarak da görülebilir. Lakve öncesinde bazen boyunda şişlikler de meydana gelebilmektedir. Bazı hastalarda 6 ay geçmesine rağmen tam anlamıyla iyileşme gözlenmemektedir. Lakve başlangıcında, hastanın hayati tehlikesi bulunduğundan ilk 4 gün boyunca hiçbir kuvvetli tedavi yöntemi uygulanmamalıdır. 4 günden sonra eğer hayati tehlike geçtiyse kuvvetli ilaçlara başlanır. Bu kural, felçler için de geçerlidir. Eğer hastalık ağır bir şekilde seyrediyorsa, 7 ila 14 güne kadar kuvvetli ilaç uygulanmaz. İlk günlerde kabızlık problemi varsa, hastaya iki günde bir lavman uygulanmalıdır. 4 günün ardından hastaya eyâriç-i faykara verilmesi önerilir. Boyun mührlerine ve yüze, sater, yarpuz, hâşâ sirke ile kaynatılarak yapılan karışım ile masaj uygulanmalıdır. Aynı yöntemin hardal ve sirke ile uygulanması da oldukça faydalı olabilir. Bir başka tedavi yönteminde; Fülful (*karabiber*), kunduz taşığı ve ebûcehil karpuzundan birer parça alınır. Bu maddeler iyice dövülüp elendikten sonra, merzengûş (*mercanköşk*) suyu ile karıştırılır. Hazırlanan bu karışım buruna damlatılır. Yine diğer bir yöntemde, Turna kuşunun ödü alınarak pazu suyu ya da çiğ pancar suyu ile ezilir.

Hazırlanan bu karışım, hastanın burnuna damlatılır. Bu metodun birkaç kez

²⁹³İbn-i Şerif, *Yâdigâr* 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 186.

uygulanmasından sonra hastanın iyileştiği gözlenir.²⁹⁴

İbrahim bin Abdullah lakve hastalarına eseri “*Alâ'im-i Cerrâhin*”de şunları tavsiye etmektedir; sabrû's-sukuturi, habbû'n-nil, bir miskal türbünt, ğârikün ve anason, her biri bir buçuk deng veya bir buçuk dirhem ölçüsünde alınır. Bu malzemeler iyice dövülüp elendikten sonra kereviz suyu eklenerek yoğrulur. Ardından, hazırlanan bu karışım güneşte kurutulur ve ihtiyaç duyulduğunda bu haplar kullanılır. Diğer bir karışım tarifinde; sabrû's-sukuturi, şah-ı hanzal, mukl, sakmûniyâ ve afsentin userası, her biri birer miskal ölçüsünde alınır. Bu malzemeler, bir miskal mastaki ile birlikte dövülüp elenir. Ardından yoğrularak, her mevsimde aç ya da tok kullanılabilen haplar yapılır. Lakveye iyi gelen yiyecekler arasında, horoz taşılığı yapılan çorba öne çıkar ve şifa sağlar ayrıca; köz yağı, güvercin yavrusunun eti, ayva ile karıştırılarak yapılan horoz çorbası, mantar, deniz suyu ve tuzlu sular da faydalıdır. Bal şerbeti de önerilir ancak; çeşme ve pınar suyunu fazla içmek, felç ve lakveyi tetikleyebilir. Şifa veren diğer unsurlar arasında cevz-i buvva, hamam, misk, mümiyâ ve hacel (bir kuş) de bulunmaktadır.²⁹⁵

3.4.7. Hazer (Uyuşmak)

İbn-i Şerif eseri “*Yadigâr*”da felçliği ve uyuşukluğu aynı şekilde tedavi etmiş ve tedavi şeklini şöyle açıklamıştır; bu hastalığın ilacı felçlikteki tedaviyle aynıdır. Hasta öncelikle kusturulur, sonra tiz hukne uygulanır ve devamında mâ'il-usûl verilir. Ceviz ve sezâp yağı uygulanır. Yasak olan gıdalar ise; karpuz, hıyar, süt, yoğurt, sirke ve ekşi yiyeceklerdir. Aynı şekilde soğuk nesneler için de perhiz etmeleri gereklidir.²⁹⁶

3.4.8. Göz Hastalıkları

3.4.8.1. Remed (Göz Ağrısı)

Göz hastalıklarında o dönem tedavi edilmeye çalışılmış olup İbn-i Şerif eseri “*Yadigâr*”da göz hastalığı şikâyeti olanlara hastalığın sebebine yönelik tedavisinde şunları vurgulamıştır; eğer hastada kan fazlalığı gözlemleniyorsa, baş damarından kan alınmalıdır. Eğer sağ göz ağrıyorsa sağ taraftan, sol göz ağrıyorsa sol taraftan kan alınmalıdır. Her iki gözde ağrıyorsa, iki elden kan alınması gereklidir. Kan alındıktan sonra vücut yumuşatılır. Bunun için yemiş suyu ile birlikte sebyâr veya menekşe hapi

²⁹⁴ İbn-i Şerif, *Yâdigâr* 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 186.

²⁹⁵ İbrahim Bin Abdullah, *Alâ'im-i Cerrâhin*, s. 342.

²⁹⁶ İbn-i Şerif, *Yâdigâr* 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 188.

kullanılır. Ardından, eyâric-i faykarâ, habbû'z-zehep veya habb-ı kûkiyâ kullanılabilir.²⁹⁷

Eski Türkçe tıp kitaplarımızda olan ve 15.yüzyılda Hızır Paşa tarafında kaleme alınan “*Müntahab-ı Şifa*”dan şu şekilde bir tedavi tedavî önerilmektedir; safra fazlalığı belirtileri varsa, ilk yapılacak şey hastayı ishal ettirmektir. Balgamin baskın olduğu göz ağrılarında ise balgamı çıkarttırmak gereklidir. Göz ağrısı olan hastalar toz, duman, rüzgâr, parlak nesnelere bakmak, devamlı bir noktaya sabit bakmak, çok yemek yiyip heme n uyumak gibi durumlardan kaçınmalıdır. Ayrıca soğan ve sarımsak gibi yiyecekler tüketilmemeli, sirke gibi keskin maddeler başa sürülmemelidir. Gündüz uykusu, aşırı uyanık kalmak, ağlamak ve aşırı cinsel ilişkiden de sakınılmalıdır. Bu durumlar, sağlıklı gözlere bile zarar vermektedir. Yine bu süreçte, hasta, kabız olmamalıdır. Eğer lavman (*hukne*) yapılmayacaksa, 120 dirhem erik, bir miktar nane ile kaynatılarak içine 5 dirhem şeker katılır ve bu karışım içirilir. Hastanın yastığı da yüksek olmalı ve sırt üstü yatırılmalıdır. Gözüne siyah ya da mavi bir bez örtülmelidir. Tüm bu süreçte hasta evde dinlenmeli ve her gün bez-i katûna, nilüfer ve menekşe şarabı içmelidir.²⁹⁸

Osmanlı hekimleri hastalığının tedavisinin yanında aynı zamanda koruyucu hekimlik uyguladıklarında görmekteyiz, örneğin İbrahim Bin Abdullahın “*Alâ'im-i Cerrahin*” adlı eserinde bu konuyla alakalı şu bilgileri vermektedir; hardal, bal ile karıştırılıp göze konduğunda, göz karanlığını iyileştirir. Kırılmağ beyne balla çekilip göze sürülürse, gözde su birikmesini önler, ağrıyı dindirir ve ters göze çekildiğinde kataraktı giderir. Küçük üç tane cülnâr tohumu yutulursa, göz ağrısı yaşanmaz. Tatlı ve ekşi nar suları karıştırılıp koyulaşana kadar kaynatılır ve göze çekilirse, gözdeki kaşıntı ve harareti giderir. Yılan kabuğu zeytinyağı ile kavrulup güneşte bekletilir ve göze sürülürse, göz karanlığını giderir, gözde su birikmesini önler ve ağrıyı dindirir. Sumak balla karıştırılıp göz kapağına yakı yapılırsa, göz kapağındaki hastalıklara iyi gelir. Gül suyu ile karıştırılıp göze uygulanırsa, göz karanlığını giderir ve kanlanmayı tedavi eder. Gelincik çiçeği dövölüp suyu göze çekilirse, göz ağrısını giderir. Sumak içildiğinde göz ağrısına iyi gelir. Kurdun ödü balla karıştırılıp göze çekildiğinde, görme yetisini artırır. Göze yakılıp çekilirse, hasta gündüz nasıl görüyorsa gece de öyle net görür. Keklik ödü sütle kaynatılıp

²⁹⁷İbn-i-Şerif, Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 189.

²⁹⁸Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 53-54.

göze çekildiğinde, görme yetisi artar ve gece görüşü gündüz kadar net olur.²⁹⁹Hacer-i Mısrî veya Hindistan tûtiyâsı (10 dirhem), sarı helile kabuğu (5 dirhem), mûrt, zaferan, hazaz-ı hindi, şamğ-ı Arabi (her biri 1 dirhem), tüm bu malzemeler dövülür, elenip koruk suyu ile yoğrulur ve göz ağrısı için kullanılır. Göz Ağrısı ve şişini bir saatte indiren karışım: Yakılmış ve ıslatılmış gümüş kalimiyâsı (6 dirhem), Esmed, kâkiyâ rubbi (40 dirhem), Şamğ-ı Arabi (8 dirhem), Yanmış ve yıkanmış bakır (8 dirhem), Cünd-i bedester, şabr-ı sukuturî, afyon- mısırî, yakılmış kalkader (her biri 2 dirhem), Sümbülğ't-tib, hazaz-ı hindi (her biri 4 dirhem). Hazırlanışı: Malzemeler ayrı ayrı dövülüp elenir, karıştırılır. Kaynamış gül suyu ve yumurta beyazı ile yoğrulup şaflar yapılır, güneşte kurutulur. İhtiyaç halinde kullanılır. Sıcak göz ağrısı için; Kalimiyâ (3 dirhem), Nuhâs-ı muhrak, akâkiyâ, afyon (her biri 1 dirhem), Şiyâf-ı mamişa (2 dirhem). Hazırlanışı: Malzemeler dövülüp elenir ve yağmur suyu ile yoğrulur. Göze sürülerek kullanılır. Şiddetli göz ağrısı, şiş ve yanma için karışım: Altın kalimiyâsı, yakılmış bakır (her biri 1 dirhem), kesira, temiz zaferan, nişasta, zerdaçal, kakiya (her biri 2 deng), kızıl zernih, teberzed, şeker (her biri yarım dirhem). Hazırlanışı: malzemeler yoğrularak şaflar yapılır, ihtiyaç duyulduğunda kullanılır. Göz rahatsızlıkları için gül bazlı karışım: Taze gül (2 miskal), arı mür, afyon (4 miskal), arı jengar (2 miskal), Şamğ-ı Arabi (4 miskal), Tûrbalü'n-nuhâs, sümbülü Hindi (2 miskal). Hazırlanışı: malzemeler yağmur suyu ile yoğrulup şaflar yapılır ve ihtiyaç anında kullanılır³⁰⁰. Süterâ yağı ile kadın sütü karıştırılır ve göze damlatılır. Bu karışım, göz ağrısını hafifletir ve görme yetisini artırır. Sâdec'n yıkanmamış hali kirpikleri güçlendirir. Yıkanmış hali ise göz ağrısını hafifletir ve görme yetisini artırır. Anüsdâr (Hind Terkibi) terkibi ise göz ağrısını giderir. Terkib tarifi şöyledir: Sikencübin veya benefsec şerbeti (yumurta sarısı ile dövülür), kızıl gül (1 miskal), karanfil, mıstıki, asürün (3 miskal), kırfer, zerneb, za'feran, bisbâse, kâkule, tarçın, cevz-i beva (2 miskal), bir batman emlec ve altı batman su ile kaynatılır. Hazırlanışı: Sülüsü kalana kadar kaynatılır. Sıcak mizaçlılar bu karışımı iki misli şekerle, soğuk mizaçlılar ise iki misli balla pişirir. Göz ağrısını hafifletmek için kullanılır. Belâsan, göz ağrısına ve katarğa fayda sağlar. Yine za'feran, eşek sütü veya kadın sütü ile karıştırılarak göze damlatılırsa, bu karışım, göz hastalıklarını hafifletir. Diğer taraftan,

²⁹⁹İbrahim Bin Abdullah, Alâ'im-i Cerrâhin, s. 181-183.

³⁰⁰İbrahim Bin Abdullah, Alâ'im-i Cerrâhin, s. 181-183.

zümrüde bakmak da görme yetisini artırır ve göz hastalıklarını hafifletir.³⁰¹

3.4.8.2. Şa'îre (İtdirseği) Hastalığı

Halk arasında “itdirseği” olarak adlandırılan hastalık göz kapağında çıkan arpacık benzeri bir rahatsızlıktır. Bu rahatsızlık genellikle göz kapağında ağrıya, kızarıklığa ve şişkinliğe sebep olmaktadır. İbn-i Şerif “*Yadigâr*” adlı eserinde şa'îre hastalığının tedavi önerileri arasında hem bitkisel hem de fiziksel uygulamalar yer vermiştir bunlar; hararet mevcutsa, şaf-ı mâmîşâ ve kil-i Ermeni, kâsni ile ezilerek karıştırılır ve direkt olarak itdirseğinin üzerine uygulanır. Bu karışım harareti alır ve iyileşmeyi hızlandırır. İtdirseği olan bölge sıcak su ile yıkanır. Sıcak su, kan dolaşımını artırıp iyileşme sürecine yardımcı olur. Sineğin başı kesilir ve birkaç kez itdirseği üzerine konulur. Sıcak ekmek doğrudan itdirseğinin üzerine konulursa ağrı ve şişliği azaltmaya yardımcı olur. Arpa unu ve taneçâr (*bir tür reçine*) karıştırılıp itdirseği üzerine sürülür. Arpa kabuğu kaynatılır, özü çıkan bu su ile gözün yıkanması da fayda sağlar. Sekdibenec bitkisi sirke ile ezilerek hazırlanır ve doğrudan itdirseği üzerine tatbik edilir. Bu karışım, arpacığın küçülmesini ve iyileşmesini sağlayacaktır. Nohut büyüklüğünde olan itdirsekleri için ise Dahilyûn merhemi ince bir kâğıda sürülerek birkaç kez itdirseği üzerine uygulanır. Bu, cerahati dağıtır ve iyileştirir.³⁰²

3.4.8.3. Gözde Kıl Çıkması

Göz kapağında kıl çıkması, genellikle “*dimâğ yaşlığı*” yani göz ve beyin bölgesindeki nemlilik ya da sıvı birikimiyle ilişkilendirilir. Bu durum, kirpik diplerinde kaşıntıya neden olabilir ve yeni kirpiklerin çıkmasına yol açar. İbrahim Bin Abdullah, “*Alâ'im-i Cerrâhin*” adlı Türkçe eserinde bu hastalıkla ilgili şu bilgilere yer vermiştir; göz kapağında çıkan kıllar, bir tür cımbız ile dikkatlice çekilir. Kıl çekildikten sonra, kılın çıktığı bölge iğne arkasıyla dağlanır. Bu işlem, kıl köklerinin zayıflaması ve tekrar kıl çıkmasını engellemek için yapılır. Dağlanan yere, keçi ödü ile sabr-ı sukutî (*bir tür bitkisel reçine*) ezilerek hazırlanmış karışım sürülür. Bu karışım hem iyileşmeyi sağlar hem de tekrar kıl çıkmasını önler. Eğer kıl çok uzayıp kıvrılır ve gözün içine girerse, uşâk (*bir tür bitkisel reçine*) ve mastaki (*damla sakızı*) karıştırılarak kıla sürülür. Bu karışım, kılın yapışarak uzamasına yardımcı olur ve kılın göz içinden çıkarılmasını

³⁰¹İbrahim Bin Abdullah, *Alâ'im-i Cerrâhin*, s. 181-183.

³⁰²İbn-i Şerif, *Yâdigâr* 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Tarihi, s. 192.

kolaylaştırır. Eğer bu yöntemle başarılı olunamazsa, cerrahi müdahale gerekir. Bu durumda çengel kullanılarak göz kapağının iki yerinden çekilmesi ve dikkatlice kesilmesi gerekebilir. Kesilen bölge daha sonra ince iğne ve ibrişimle (*iplik*) dikilir. Ardından mastaki (*damla sakızı*) ve anzerût (*bir tür bitkisel reçine*) dövülüp bölgeye uygulanır. Tedavi bittikten sonra, bölgeye yumurta sarısı sürülerek veya iki parça kamışla bağlanarak buranın sabit kalması sağlanır. Böylece, yara korunur ve hızlıca iyileşir.³⁰³

Eski tıbbı ait en meşhur eserlerden birinin yazarı olan İbn-i Şerif eseri “*Yadigâr*”dan bu hastalığının tedavisi için hayvansal ve bitkisel ilaçlardan şöyle bahs etmektedir; zebâd (bir hayvandan elde edilen ve genellikle misk gibi kokulu bir madde), sürme şeklinde göze çekildiğinde, kirpik diplerinde kıl çıkmasını önler. Denenmiş bir ilaç olarak verilen tarifte, bir miskal ölçüsünde za'feran ve buçuk deng ölçüsünde kâfûr rıyahı birlikte dövülüp elenmiş, ardından gözdeki kıl çıkmasını önlemek ve diğer göz rahatsızlıklarını tedavi etmek amacıyla sürme olarak kullanılmıştır ayrıca; tekrar kıl çıkmasını önlemek için kerkes veya hüdhüd (*ibibik kuşu*) ödi kullanılır. Bu maddeler, sürme şeklinde göze çekildiğinde kıl çıkmasını engellemektedir. Yine Hüdhüd kanı göze sürüldüğünde hem kıl çıkmasını önlemekte hem de göz sağlığını olumlu yönde etkilemektedir.³⁰⁴

3.4.8.4. Gece Körlüğü

Gece körlüğü tedavisi için İbn-i Şerif “*Yadigâr*”adlı eserinde şöyle bir tedavi yöntemi belirtmiştir; gece körlüğü yaşayanlar için önerilen yöntemde, keçi ciğeri yağda kavrulur buharına tutulur fakat; tedavinin etkili olabilmesi için buharın sadece gözlere değil, ağız ve buruna da ulaşması sağlanmalıdır. Bu tedavinin ardından, keçi ciğerinden yapılan kebab, şifa verici olarak kullanılır. Kebab yapılırken damlayan su, tedavi için değerlendirilir. Diğer bir yöntem olarak, darr-ı fülful (*karabiber*) dövülerek elde edilen karışım kurutulur ve gözlere sürme olarak çekilirse, gece körlüğü şikâyetinin azalacağı ve şifa bulacağı söylenmiştir.³⁰⁵ Gece körlüğünün diğer bir tedavi yöntemi Hızır Paşa'nın “*Müntahab-ı Şifâ*” isimli eserinde şu şekilde tarif edilmiştir; mercimek büyüklüğünde kündüs (*bir tür reçine veya sakız*) alınarak benefsec (*menekşe*) yağı ile karıştırılır. Bu karışım, hastanın burnuna iki ya da üç kez damlatılır ancak; bu tedavinin etkili olabilmesi

³⁰³İbrahim Bin Abdullah, Alâ'îm-i Cerrâhin, s. 97.

³⁰⁴İbn-i Şerif, Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Tarihi, s. 192.

³⁰⁵İbn-i Şerif, Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Tarihi, s. 193.

için özellikle ilkbahar veya kış mevsiminde uygulanması gerektiği belirtilmiştir.³⁰⁶

3.4.8.5. İntişâr (Göze Su İnmesi)

Hızır Paşa göze inen su için “*Müntahab-ı Şifa*” isimli eserinde tedavi hakkında şunları dile getirmektedir; gözüne su inen kişi, yaban eşiğinin gözüne bakarsa göz sağlığının düzeleceğine ve bu durumun tekrarlanmayacağına inanılır. Kantaron yaprağı bilek üzerinde ezilip alna yakı yapılırsa gözdeki yaşarmayı durduracağı söylenmiştir ayrıca; yarasa beyni soğan suyuyla ezilip göze çekildiğinde, gözdeki suyun kesileceği ve kanın göze çekilerek görmenin netleşeceği belirtilmiştir. Rezene suyu ise görme yetisini artırır ve gözün su toplamasını engeller. Ayı ödünden bir damla göze damlatıldığında, yaşaran göze iyi geldiği belirtilir. Turna ödü ise taze ya da kurutulmuş halde yumuşatılarak dövülür, bir milin ucuna konup ağza sokularak ıslatılır ve ardından göze çekildiğinde gözdeki yaşı kestiğine inanılır. Kürki adlı bir kuşun ödü, mazengûş suyu ile bir hafta boyunca yağlanıp sonra ceviz yağı ile karıştırılarak içilir ve bu süreçte parlak yerlere bakmamaya dikkat edilirse gözün sulanmasını önlediği söylenir. Yine, haltit adı verilen bir madde ile bal karıştırılıp göze çekildiğinde, gözdeki sulanmayı durduracağı düşünülmüştür. Diğer bir karışımda; bir dirhem sarı helile kabuğu, yarım dirhem zerdeçöp, bir dirhem tutiyâ ve altı çekirdek yalama tuzu kullanılır. İlk olarak sarı helile dövülüp elenir, ardından tutiyâ aynı şekilde dövülüp elenir. Tüm malzemeler birleştirilir ve havanda yumuşak bir şekilde dövülür. Daha sonra bu karışım, bir salkım raziki üzümünün suyu ile karıştırılır. Karışım gümüş bir kaptan güneşe konur ve üç gün bekletilir.

Kuruyunca tekrar havana konularak dövülür ve kullanıma hazır hale gelir. Eğer göz kızarır ya da yaşarır, sağlanır.³⁰⁷

3.4.9. Çeşitli Göz Hastalıkları ve Faydalı Tertibler

Bu dönemde gözde kan toplanmasının ve aşırı yaşarmanın nedeni; genellikle vücuttaki kan yoğunluğundan kaynaklandığını düşünmüşlerdir. Bu sebepten kan fazlalığı ile ilgili tedaviler yapıldığını İbrahim Bin Abdullahın “*Alâ'im-i Cerrahinin*” adlı eserinden şu uygulama görüyoruz; Tedavi olarak ilk önce kifel damarından kan alınması veya enseden hacamat yapılması uygun olur. Beslenme olarak, hastanın rafadan yumurta

³⁰⁶ Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 55.

³⁰⁷ Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 56, 57.

yemesi, su yerine cüllâb (*göl suyu ile yapılan şerbet*) içmesi ve karanlık bir ortamda istirahat etmesi önerilir fakat; gözdeki yaşarma çok fazla olursa, kişi, kendi idrarıyla yalama tuzunu ezip sıcak halde göze damlatırsa, yaşarmayı ve kanlanmayı durduracağı söylenir. Göz kuyruklarında kaşıntı ve zafren adı verilen durum genellikle dimağ kuruluşundan kaynaklanır. Kaşıntı ve zafre, göz pınarlarında yoğunlaşır ve tedavi edilmediği takdirde gözün tamamını etkileyebilir. Tedavi olarak, şıplık bitkisi sumak ile ezilip kaşınan bölgelere sürülür ayrıca; sayağı gül suyu ile uygulanır ve "*mâku'l aynî*"ndan kan alınır. Zafra, tedavi edilmezse bir et parçasına dönüşebilir. Bu durumda, et parçası önce bir çengelle kaldırılır, ardından neşter ile kökünden kesilmelidir. Bu adım ihmal edilmemelidir. Kesilen bölgeye anzerüt ve yumurta sarısından hazırlanan bir yakı uygulanır ve bir gün bir gece bekletilir. Ardından aynı yakı tekrar hazırlanarak üç gün boyunca tekrar uygulanır. Eğer kesilen bölgede şişlik meydana gelirse, şiş olan yere sıcak olarak mum ve gül yağı karışımı uygulanır ayrıca; kesilen yere şu özel karışım uygulanır: Üçer dirhem jengar, uşak ve şamg-ı Arabi (*Arap zamkı*), iki dirhem uşak ve isfidac. Tüm bu maddeler dövülüp sezâp suyu ile yoğrularak hazırlanır ve göze sürülür.³⁰⁸ Gözde bulunan katarakt şikayetini bu dönemde başarılı bir geleneksel tedaviyle iyileştirdiklerini İbn-i Şerîfin eserinde görmekteyiz; Göz akını, yani kataraktı gidermek için defalarca denenmiş ve başarılı olduğu söylenen geleneksel bir ilaç tarifi şu şekildedir: Bu ilaç, göz üzerindeki perdeyi temizler ve görme bozukluğuna neden olan ağı ve tozu ortadan kaldırır. İlaç birkaç kez göze uygulandığında, görmeyi engelleyen bu sorunların giderileceği belirtilir. İlacın hazırlanışı şöyledir: Beş dirhem şap ince bir toz haline getirilir ayrıca; on dirhem ak nebât şekeri de aynı şekilde toz haline gelene kadar dövülür. Her iki madde birleştirilir ve havanda iyice karıştırılır. Hazırlanan karışım göze uygulanır ve inşaallah şifa olur. Bir başka ilaç tarifi ise, nar çiçeği ve çeşitli bitkisel maddelerle hazırlanır. Tarif şu şekildedir: Küçük nar çiçeği (*ağaçtan kendiliğinden düşmüş olanı tercih edilir*) alınır. Eğer bu tür bir çiçek bulunmazsa, sarı nardan alınır.³⁰⁹

Kalkandu, akâkiyâ ve şamg-ı Arabi'den (*Arap zamkı*) her birinden beşer dirhem ölçülür ayrıca; esmed ve mâzû her birinden üç dirhem eklenir. Tüm bu malzemeler alınır, havanda dövülür ve elenir. Ardından, su ile yoğrularak şaflar (*küçük hamur parçaları*) yapılır ve ihtiyaç halinde kullanılır ayrıca; sığırın ödü alınır ve çini bir kaba konur. Bu

³⁰⁸İbrahim Bin Abdullah, Alâ'im-i Cerrahin, s. 97.

³⁰⁹İbrahim Bin Abdullah, Alâ'im-i Cerrâhin, s. 181-183.

kapta bir beze sarılmış hiltit (*asafoetida*) olmalıdır ve hiltit tamamen ezilene kadar bekletilir. Üzerine bir dirhem belesân yağı dökülüp karıştırılır ve bu karışım kurutulur. Bu karışımdan da şaflar yapılarak ihtiyaç halinde kullanılır. Bununla birlikte, bir tür kuş olan fâhtenin taze kanının gözdeki kataraktı gidereceği düşünülür. Güvercin benzeri bir kuş olan Vâk'ın ödünün, gözdeki beyazlığı yok edeceği söylenir. Nüşadının (*amonyum klorür*) kataraktı tedavi edici özelliklere sahip olduğu kabul edilir. Keçi sütü ile pişirilen dâr-ı fülfulün (*uzun biber*), birazcık su ile ezilip göze çekildiğinde "ğaşateve" (*gözdeki körlük veya perde*) ve sıkıntıları gidereceğine inanılır.³¹⁰

3.4.10. Kulak Hastalıkları

Anadolu'nun İbn-i Sinâ'sı kabul edilen Hızır Paşa kulak hastalıklarının tedavisini eseri olan "*Müntahab-ı Şifa*"da şöyle izah etmektedir, Soğukta kulak ağrısı ve çınlama için: Kifalden (*bitkisel ya da hayvansal bir madde*) kan alınır. 1 vakiyye (*ölçü birimi*) gül yağı ve yarım vakiyye sirke ile kaynatılır.

Sirke uçup sadece yağ kalana kadar kaynatılmaya devam edilir. Hazırlanan bu yağ, sıcak olarak kulağa damlatılırsa şifa bulur. Afsentin (*acı yavşan otu*) ile tedavi: Afsentin, badem yağı içinde pişirilir. Keçi ödi ile karıştırılarak kulağa damlatılır. Bu uygulama, kulağın kirini ve rüzgârın etkisini giderir, ışıtmeyi düzeltir. Kendene bitkisi: Kendene bitkisinin suyu sıkılır. Bir miktar sirke, biraz gül yağı ve biraz günlük ile karıştırılır. Ağrıyan kulağa damlatılırsa ağrı ve uğultu geçer. Haratin (*yer solucanı*) ve ördek yağı: Haratin, ördek yağı ile pişirilir ve kulağa damlatılır. Ağrı ve uğultuyu giderir. Sağırılık için: Şahin ödi ve turp suyu karıştırılır, kulağa damlatılırsa sağırlığı giderir. Kan ve irin akıyorsa: Turna ödi, acı badem yağı ile karıştırılır ve kulağa damlatılırsa ağrıyı giderir. Kara inek ödi: Isıtılır, badem yağıyla karıştırılır ve kulağa damlatılırsa faydalı olur.³¹¹Bezirkân aşısı buharı: Yufka bezirkân aşısı küçük bir çömlekte pişirilir. Sıcak buharı kulağa tutulur ve işlem tekrarlanırsa kulak ağrısına şifa bulur. Yasemin yağı: Fitol yapılarak kulağa konursa, ağrıyı giderir. Kulağa su girmişse: Koyun ödi ve turp suyu karıştırılır, kulağa damlatılırsa suyu çeker çıkarır. Turp ve yağ: Turp yağıyla kavrulur ve kulağa konursa sağırlığı giderir. Gelincik çiçeği: Gelinciğin alt kısmı kaynatılır ve suyu kulağa damlatılırsa sağırlığı giderir. Nane suyu: Nane suyu, bal veya su ile kaynatılır,

³¹⁰İbrahim Bin Abdullah, *Alâ'im-i Cerrahin*, s. 184.

³¹¹Hızır Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, s. 57, 58.

kulağa damlatılırsa ağrıya şifa olur. Sinirlice otu: Kulak dibinde ur çıksa, sinirlice otu yaprağı tuzla dövülüp üzerine konursa şifa bulur. Hardal ve incir: Hardal ve incir dövülüp kulak üzerine konursa, kulak ağrısı ve uğultusuna fayda sağlar. Badem yağı: Acı badem yağı kulak uğultusuna, tatlı badem yağı ise kulak ağrısına iyi gelir. Tûtiyâ ve yumurta sarısı: Tûtiyâ ile yumurta sarısı karıştırılır ve kulağa konursa ağrıyı giderir, kurt varsa öldürür. Çoğan bitkisi: Çoğan kulağa konursa sağırılığı giderir. Sirke buharı: Kulak geç işitiyorsa sirke kaynatılır ve buharına tutulursa fayda sağlar. Sumak: Kulaktan irin akıyorsa, sumak kulağa damlatılırsa irini çeker. Kabak suyu: Sıcak nedeniyle ağrı varsa, kabak suyu kulağa damlatılırsa fayda sağlar. Katran: Katran kulağa damlatılırsa ağrıyı giderir ve kurt varsa öldürür. Kenevir sütü ve yasemin yağı: İki veya üç dirhem kenevir sütü ısıtılır, yasemin yağı ile karıştırılır ve kulağa damlatılırsa kurtları öldürür. Tilki yağı ve susam yağı: Tilki yağı ve susam yağı karıştırılır, kulağa damlatılırsa ağrıyı ve uğultuyu giderir. Afyon: Afyon suda ezilir, birkaç damla kulağa konulursa derhal sakinleştirir. Ban tohumu: Gül, nilüfer, benefsec veya kabak yağı ile ban tohumu kaynatılır, kulak ağrısına fayda sağlar. Kız oğlan sütü: Kulağa damlatılırsa kulak ağrısına iyi gelir.³¹²

Kulak ağrısı sudan ve rüzgârdan olursa, bunun sebebi, genellikle hamama girmek, terlemek veya rüzgâra maruz kalmak gibi nedenlerle ortaya çıktığını düşünen Osmanlı cerrahı İbrahim Bin Abdullah eseri “*Alâ'im-i Cerrahin*”de şu tertibleriin yapılmasını önermektedir; bu durumda kulak ağrısı ve uğultu meydana gelir. Tedavi için öncelikle kifal damarından kan alınır. Bezir bardağı ocakta ısıtılır ve kulağa tutulur. Oluşan buhar kulağı açar. Eğer bu yöntem işe yaramazsa, tonuzlan kurdu zeytinyağı içinde kaynatılır. Karaturp dövülür, kaynatılır ve suyu sıkılır. Sabr-ı sukuti, mastaki ve günlük birer dirhem dövülür, yağla karıştırılır. Sirke ile uşak (*belirli bir şifalı bitki olabilir*) süt kıvamına gelene kadar pişirilir. Hazırlanan bu karışım kulağa sıcak olarak uygulanır ve üzerine yatılır. Eğer bu yöntem de sonuç vermezse, şeftali çekirdeği badem gibi dövülüp zeytinyağıyla kaynatılır, süzülür ve kulağa damlatılır. Kara haşhaş, boy tohumu, süt, kettân tohumu ve bal ile yoğrulur, kaynatılır. Hazırlanan şiresi kulağa damlatılır. Alternatif olarak, reh bulaydın (*belirli bir şifalı bitki veya terkip olabilir*) bezir yağıyla karıştırılır ve kulağa uygulanır. Kulakta yara veya sivilce, genellikle vücuttaki balgam fazlalığından kaynaklanır. Bu durumda saç ve sakal dökülür, yüz rengi değişir.³¹³ Tedavi

³¹²Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 57, 58.

³¹³İbrahim Bin Abdullah, *Alâ'im Cerrahin*, s. 98, 99.

için öncelikle tenkiye-i dimağ yapılır (*vücuttan zararlı maddelerin atılması*). Eftimun ile birlikte kullanılır, sonra baş damarından kan alınır. Mersin yaprağı, kara helile, bâbûnec ve mazû eski sücüyle (*belirli bir karışım veya sıvı olabilir*) kaynatılır, zeytinyağıyla karıştırılır ve sütü gidene katılır. Bu karışım hamamda vücuda sürülüp terletilir ve yıkanır. Eğer iyileşme sağlanmazsa, basal- ı unsul, acı badem, hardal, persiyâvşân ve hardal sütü zeytinyağıyla kaynatılır. Yağ kalana kadar kaynatılmaya devam edilir ve kulakta sürekli kullanılır. Alternatif olarak, kurd yağı ve mersin yağı karışımı da uygulanabilir. Yine bir diğer yöntem olarak, fındık içi, badem içi, köz içi ve zerdali yakılır, ardından zeytinyağıyla yoğrulur. Kulağın çevresindeki saçlar kazınır, ilaç bu bölgeye uygulanır. Kulak hastalıklarına iyi gelen maddelere önek olarak; İhsâ'l-bakar bi'mu'cemeti (*Sığırın karnında bulunan bir madde*): Kulağa damlatıldığında sağırılığı iyileştirir. Afyon: Kulağa damlatıldığında sağırılık için şifa sağlar. Anason ve gül yağı: Birlikte pişirilir ve kulağa damlatılırsa, sağırılığa faydalıdır. El-insân (*hayvan yağı*): Kulağa damlatıldığında tıkanıklığı açar. Ayüsâ: Kulağa damlatıldığında, uzun süreli kulak sağırılığını dahi iyileştirir. Sarı patlıcan ve kabak yağı: Sarı patlıcan, kabak yağıyla kavrulup kulağa damlatıldığında kulak ağrısını sakınleştirir. Su'leb (*tilki iç yağı*): Eritilip kulağa damlatıldığında sağırılığı giderir. Câvşir: Kulağa damlatıldığında sağırılığa iyi gelir. Hâltit ve zeytin yağı: Zeytin yağı ile kaynatılarak kulağa damlatıldığında hem ağrıyı hem de sağırılığı giderir. Kata: Kulağa damlatıldığında, kulak ağrısını hafifletir.³¹⁴ Ayrıca kulak ve baş ağrısından dolayı uyuyamayan kişilerde yine cerrah şunları tavsiye etmiştir; kulak ve baş ağrısından uyumayan kişiler için olan ilaç tarifi ise şu şekildedir. Malzemeler: 20 yaprak hatmi, 5 dal nane, 5 dal karınca otu, 5 adet kabak içi, 1 tutam ak papatya, yarım adet karanfil, 10 dirhem rezine, 2 dirhem ceviz, 10 dirhem haşhaş kabuğu ve içi, 2 dirhem kûft, 5 dirhem kemmûn, 5 dal yarpuz, 20 yaprak defne. Tüm bu malzemeler büyük bir çömleğe konulup üzerine 8 batman (*ölçü birimi*) su eklenir. Karışım kaynatılır ve su miktarı 1 batman kalana kadar pişirilir. Elde edilen su ibriklere konulur. Tatbiki için; Hamamda saçlar kazınıp baş, bu su ile yıkanır. Baş, bu su ile 5 veya 6 defa yıkanarak temizlenir.³¹⁵

Yel kaynaklı baş ve kulak ağrısını gidermek için bir tarif şöyledir; ferfiyun (*bir denk*), cûnd-i bidester (*yarım dirhem*), sabr-sukutûri (*aloe vera*) ve mastaki (*mastik*

³¹⁴İbrahim Bin Abdullah, Alâ'im Cerrahin, s. 98, 99.

³¹⁵İbrahim Bin Abdullah, Alâ'im Cerrahin, s. 98, 99.

reçinesi) her birinden bir dirhem. Bu malzemeler sıgır ödü ile dövülür ve acı badem yağı ile karıştırılır. Hazırlanan bu karışım kulağa birkaç damla olacak şekilde tatbik edilir. Kulak içinde irin veya kanlı sıvı olması, kötü kokması gibi durumlarda tedavi şu şekildedir: yedi dirhem sirke, sekiz dirhem bal ve iki dirhem jengâr. Sirke ve bal birlikte kaynatılır, jengâr eklenir ve karışım kıvam alana kadar kaynatılır. Pamuk üzerine sürülerek fitil yapılır ve günde iki kez kulağa uygulanır. Bu işlem irin ve enfeksiyonu gidermeye yönelik kullanılır. Eğer bu yöntem sonuç vermezse, şu malzemelerden oluşan daha güçlü bir karışım hazırlanır. Şaf (*aromatik bir reçine*) ve günlük her birinden altı dirhem, jengâr iki dirhem, beş diş sarımsak, bûre (*boraks*) bir dirhem, 25 dirhem bal ve 20 dirhem sirke. Tüm malzemeler sirke buharlaşana kadar kaynatılır ve ardından süzülerek fitil yapılır, günde iki kez kulağa uygulanır. Kulak Paraziti (*Kurtlar*) için ise; şeftali yaprağı dövülüp suyu sıkılır. Bu su, sabr-i sukutî (aloe vera), mahmûde (bir bitki) ve sirke ile karıştırılıp kulağa damlatılır.³¹⁶

Genellikle 14. yüzyılda yazdığı “*Yadigâr*” isimli eseriyle tanınan İbî Şerif eserinde kulak altındaki bezelerle ilgili birçok tedaviler ortaya koyduğunu görüyoruz bunlardan birkaç tanesi şöyledir; kulak altındaki ağrılı bezeler (*muhtemelen lenf bezleri ya da diğer şişlikler*) için önerilen tedavi yöntemi şu şekildedir; ısırgan yaprağının dikenleri temizlenir ve yaprakları kaynatılır. Elde edilen bu sıcak yapraklardan bir yakı hazırlanarak bezelerin üzerine uygulanır. Bu uygulamanın ağrıyı hafiflettiği ve şişliği azalttığı söylenir. Bezenin zamanla içten ya da dıştan patlayarak akması beklenir. “*Terkîb-i Âhar*” adı verilen tarif ise, boyun, kulak, bacak arası ve göğüsteki kaşıntı veya renk bozulmalarını gidermek için kullanılmaktadır. Bu tarifte; 10 dirhem kırmızı gül, 10 dirhem mersin yaprağı, 20 dirhem gargaram kili, 5 dirhem sarı helile, 6 yaprak sumak yaprağı, 3 dirhem bûre (*boraks*), 10 dirhem haşhaş içi, 5 dirhem çiğdem, 10 dirhem benefşe (*menekşe*) kökü, 10 dirhem kavun çekirdeği içi. Bu malzemelerin hepsi iyice dövülüp elenir ve elde edilen toz saklanır. Vücutta kaşıntı veya kurdeşen gibi sorunlar görüldüğünde, bu karışımdan bir miktar alınıp “*sirkeyle ıslatılır. Hamama gidilir ve karışım problemli bölgeye uygulanarak bir süre beklenir; ardından yıkanarak durulanır.*”³¹⁷

³¹⁶İbrahim Bin Abdullah, Alâ'im Cerrahin, s. 98, 100.

³¹⁷İbn-i Şerif, Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 199.

3.4.11. Burun ile İlgili Hastalıklar ve Tedavileri

Koku hissini kaybetme durumu eğer doğuştan değil de sonradan gelişmişse farklı bir tedavi uygulandığını Muhammed Bin Mahmûd Şirvaninin “*Tuhfe-i Murâdi*” eserinde uygulandığını görüyoruz; Tenkiye (*Arındırma*): Habb-ı eyâric veya habb-ı kûkiyâ adlı geleneksel bitkisel ilaçlarla burun yollarının arındırılması önerilir. Duman Terapisi: Çörek otu, kızıl zırnîh (*cinnabar*) ve yarpuz (*nane türü*) karıştırılır ve ateşte yakılır. Bu karışımın çıkan dumanı, burna doğru çekilerek koklama hissini geri kazanılmasına yardımcı olabileceği belirtilir. Bu işlem, şifa bulunana kadar düzenli olarak tekrarlanmalıdır. Aşırı burun kanamaları için ise şu yöntemler önerilir. İlk olarak, baş bölgesindeki bir damardan kan alınır ayrıca; burun kanamasının olduğu taraftaki elden de kan alınması önerilir. Kan alma işleminin, kan akışını dengeleyerek kanamayı durdurabileceği düşünülür. Diğer bir yöntemde ise, bâdrûc (*farklı kaynaklarda fesleğen olarak geçebilir*) suyu ve tohmekân yaprağı (*misk bitkisi veya kediotu olabilir*) suyu elde edilir. Bu sulara bir miktar kâfûr (*kamfor*) eklenir ve karışım ezilerek hazırlanır. Hazırlanan bu karışım, burun kanaması olduğu durumlarda buruna damlatılır. Damlatma işleminin, her kan alımından sonra yavaş yavaş yapılması önerilir.

Burun kanamasını durdurmak için kullanılan geleneksel bir yöntem olarak, benefşe taşı iki kaş arasına asılır. Bu yöntemin, burun kanamasını durduracağına ve tekrarlamasını engelleyeceğine inanılır.³¹⁸

3.4.12. Boğaz, Ağız, Dudak, Dil ve Diş Hastalıkları

3.4.12.1. Boğaz Hastalıklarının Tedavisi

Boğaz şişmesini Hızır Paşa kan fazlağına bağlamış ve ilk olarak baş damarından kan alınmasını ve ardından şu şekilde tedavi etmeyi “*Müntahab-ı Şifa*” isimli eserinde şöyle anlatmaktadır; daha sonra pişmiş mercimek ve gül suyu eklenmiş dut şarabından oluşan bir karışım hazırlanır, bu karışımla gargara yapılır. Soğuktan kaynaklanan ağrı için torak otu, papatya, keten tohumu kaynatılarak hazırlanır. Bu suyla gargara yapılır. Sıcaktan kaynaklanan ağrı için ise kan alımı yapılır, soğuk şerbet içilir ayrıca; badem yağı ile boğaza yakı yapılması da önerilir. Boğazda mevcut olan iltihap için; nilüfer, sumak, gülnâr (*narçiçeği*) gibi malzemelerle hazırlanan gargara suyu önerilir. Bal ve sirkeyle

³¹⁸Muhammed Bin Mahmud Şirvânî, *Tuhfe-i Murâdi*, s. 140.

kaynatılmış malzemelerin de iyileştirici etki göstereceği belirtilir. Boğaz iltihabı için ayrıca yumurta sarısı, gül yağı, isfidaç karışımından oluşan bir merhem hazırlanır ve boğaza tatbik edilir. Ses kısıklığı, kuruluk veya balgamdan kaynaklarsa şerbetlerden tatlı nar, süsen kökü suyu, cevaci (*benzer tahıllar*), ayva çekirdeği gibi nemlendirici ve yumuşatıcı gıdalar kullanılmalıdır. Kuruluk veya balgam durumunda incir, kuru üzüm ve balgam söktürücü yiyecekler de ayrıca tavsiye edilir. Boğaz rahatsızlığı çekenlerin uzak durması gereken yiyecekler ekşi nar ve turunç olarak belirtilmiştir. Faydalı besinler olarak ise ıspanak, bakla, badem yağı, dut rubu, tatlı nar ve şeker kamışı tavsiye edilir.³¹⁹

Nedeni soğuğa bağlanan müzmin öksürüğün tedavisi için Geredeli İshak Bin Murad 1389-1390 yıllarında yazdığı eseri olan “*Edviye-i Müfrete*”de bu hastalık için şu tedaviye işaret etmektedir, eğer öksürük müzmin bir hale gelmiş ve nedeni soğuk ise yalanması tavsiye edilmiştir.³²⁰

Boğaza veya mideye yanlışlıkla sülük, yılan ya da keler gibi bir canlı kaçması durumunda, Osmanlı dönemi saray cerrahlarında olan İbrahim Bin Abdullah eseri “*Alâ'im-i Cerrahin*”de bu durumla karşılaşan kişiler şunları önermektedir; eğer canlı boğazdaysa, dövülmüş hardalla sirkeyi karıştırarak gargara yapılır. Bu karışım boğazdaki canlıyı hareket ettirip çıkmasını sağlar. Eğer canlı boğazda görülebiliyorsa, dikkatlice çekilerek çıkarılır. Mideye yılan inmesi durumunda, kişi baş aşağı çevrilir ve altında süt kaynatılır. Buhar yukarı çıkarken canlı da yukarı doğru hareket eder ve böylece çıkar. Alternatif olarak, “şarp sütü” (*taze, doğal süt*) içirilir ve kişiye çürük elma yedirilir. Bel sıkıca bağlanarak mide bölgesine baskı yapılır ve hasta yürütülür. Bu hareketlilik canlıyı mideden çıkarmak için teşvik eder.³²¹

3.4.12.2. Ağız Hastalıklarının Tedavisi

Ağızda kalâ (tabak) ya da sivilce oluşumu genellikle mide harareti veya tuzlu yiyeceklerden kaynakladığı düşünülmüş olan Konyalı Hekim Hızır Paşanın Eseri “*Müntahab-ı Şifa*” da tedavi şu şekilde uygulanmıştır; 1 dirhem kuru kişniş, kabuğu çıkarılmış tohmekân, gül, nişasta, sumak, mercimek, 1 denk kâfur, akırkârâhâ. Bu malzemeler iyice dövülerek karıştırılır ve elde edilen karışım ağız içindeki bölgeye

³¹⁹Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 76-79.

³²⁰İshâk Bin Murâd, **Edviye-i Müfrede**, (çev. Mustafa Canpolat-Zafer Önler), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 61.

³²¹İbrahim Bin Abdullah, Alâ'im-i Cerrahin, s. 103, 104.

sürülür. Bir saat bekletildikten sonra gül suyu ile yıkanır. Şıfda (*dil altında oluşan sivilce*) oluşursa, baş kısmı mavi renkte ve yumru şeklinde bir yapı oluşturabilir. Bu durumda nişadır ve mâzû balı kullanılabilir. Eğer durum iyileşmezse, şıfda delinir ve içindeki siyah kan akıtılır. Bu işlemten sonra içi dökülür ve hasta iyileşir. Ağız hastalıklarının tedavisine iyi gelen birçok bitki önerilmiştir. Bunlar; üdhâm Tuzu: Nefesi güzel kılar. Bal ve Turp: Balgamı giderir, ağızdan gelen kara suyu temizler. Kâsnî (*Kakule*): Ağızda gelen suyun kesilmesine yardımcı olur. Kereviz ve Keşûr Tohumu: Mideyi düzenler, ağız kokusunu azaltır. Yavlak: Ağız ağrısına iyi gelir. Lebede Suyu: Ağız ağrısını hafifletir. İt Burnu Gülü: Ağız sıyrığına karşı faydalıdır. Dağ Üzümlü ve Sirke: Ağız kabarcıklarını giderir. Akirkârha: Ağız ağrısını dindirir. Zerdâlû (*Kayısı*): Mideden kaynaklanan ağız kokusunu giderir. Sinirlice Otu: Ağız ağrısını hafifletir. Sığır Dili Otu: Çocukların ağız ağrısını dindirir. Afsûn ve Bal: Çocukların ağız problemlerine iyi gelir. Kuru Üzümlü ve Yaş Mersin: Ağız sağlığını iyileştirir.³²²

3.4.12.3. Diş Ağrısı İçin Terkibler

Osmanlı devri âlimlerinde olan İbn Kemâl tıp eseri olan “*Kemâliye*”de diş hastalıklarıyla ilgili şu tavsiyelerinde bulunmuştur; 4 dirhem zencefil, 1 dirhem ak fülful, 3 dirhem akırgah, 6 çekirdek nişadır, 2 çekirdek mürr. Tüm malzemeler dövülüp ince elekten geçirilir ve saklanır. Diş ağrısı durumunda az miktarda dişe sürülür. Ekşi ve tatlı erik yenmemelidir. Kuyruk yağıyla omaç yapılması da faydalıdır. Diğer bir terkipte; ½ dirhem güherçile, 4 dirhem nişadır, 4 dirhem çekirdek dövülür ve ipekten geçirilir. Diş ağrısı durumunda, bu karışımdan zerre miktarı dişe konur fakat sağlam dişe değdirilmemelidir.³²³

3.4.13. Zükkâm, Nâzle, Öksürük ve Diku’n-Nefes

Nâzle vzükkâm, burun ve boğaz bölgelerini etkileyen rahatsızlıklardır. İbn-i Şerif’in *Yadigâr* isimli eserlerinde; nâzle, boğaza, yüze veya göze inen sıcak hılt olarak tanımlanırken, zükkâm burun deliklerine inen sıcak veya soğuk hılt olarak tanımlar. Nâzlede belirtiler kuru öksürük, ateş, renkte sararma ve burundan su gelmemesi şeklindedir. Zükkâm ise burun kaşıntısı ve alın çekilmesi gözlemlenir. Zükkâm, sıcak ve soğuk olmak üzere ikiye ayrılır. Sıcak zükkâm, burundan ince ve acı bir sıvının

³²²Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 73, 74.

³²³İbn-i Kemâl, Kemâliye, s. 17.

inmesiyle birlikte ortaya çıkan bir durumdur ayrıca; bu duruma hararet de eşlik etmektedir. Tedavisi için, unnâb (yemiş) ve sepistân (*bir bitki*) birlikte arpa aşında pişirilip yenir. Haşhaş tohumu ve meh-pehte (*bir tür baharat*) karıştırılarak tüketilmesi de fayda sağlar. Tedaviye başladıktan sonra, üç gün içinde kan alınması önerilir. Eğer hastalık göğüse inmişse, cevâbla birlikte şarâb-ı zûfâ verilmesi tavsiye edilir. Yine şu malzemelerle haplar hazırlanır; nişasta: 2 dirhem, bûyan balı: 2 dirhem, kesirâ: 2 dirhem, ebegümeci yaprağı: 2 dirhem, badem içi: 2 dirhem, benefşe: 2 dirhem, bakla unu: 2 dirhem, haşhaş tohumu: 7 dirhem, şeker: 7 dirhem, Ayva çekirdeği luâbı (*müslî*): yeterli miktarda. Tüm malzemeler karıştırılarak haplar hazırlanır. Hazırlanan haplar ağızda biraz bekletilip öyle yutulur. Soğuk zükkâm, burunda zor inen ve dimağa inen koyu bir nesne ile kendini gösterir. Tedavi yöntemleri arasında, darı, bir kapta kızdırılır ve sıcak bir parça bez içinde başa konulur. Bu uygulama, baş bölgesinde sıcaklık meydana getirip tedavi sağlar. Yine bir başka yöntemde, Üd-Hindi, kust (*bir tür reçineli ağaç*), ladin ve çörek otu buharı burun içine çekilir. Bu sayede burun tıkanıklığının azalması sağlanır. Süsen kökü, bal veya fânid şekeri ile kaynatılarak kullanılabilir. Bu karışım da, boğaz ve burun için rahatlatıcı etki yaratabilir. Lahana yaprağı alınır ve elle ovalanarak suyunun çıkması sağlanır. Elde edilen bu suyun yarısı süzülüp balla karıştırılarak sabah ve akşam içilirse iyileştirici etki gösterir.³²⁴

Hızır Paşa *Müntahab-ı Şifa* adlı eserinde; hılt tedavisi için, kan alınması ve hacamat yapılması önerilir. Şaraplardan haşhaş, benefsec ve limon içirilmelidir. Uygun bir hamama girilmesi faydalıdır. Gıda olarak rişte, kabak, ıspanak ve semizotu yemekleri badem yağı ile pişirilip tüketilmelidir. Soğuk hılt tedavisinde ise, şaraplardan ustuhüdûs, benefsec ve limon muğlab-ı munzıcıla içirilmesi gereklidir. Balgamin yumuşaması sağlanmalı, baş sıcak tutulmalıdır. Gıda olarak bal veya şekerle rişte yenmesi önerilir. Her gece macun-ı benefsec ile gülbeşeker tüketilmelidir. Müşk, lâden ve kavrulmuş çörek otu başa konularak kullanılır. Baş damarından kan alınması tavsiye edilir. Bu aşamada, dikkat edilmesi gerekenler, tedavi öncesinde hamama girmek zararlıdır; tedavi sonrası ise faydalıdır. Soğuk su içmekten kaçınılmalıdır. Çok yemek, fazla uyumak, gündüz uyumak, ağır yemek yemek, et yemek ve aşırı sıcak veya soğuk yerlerde oturmak zararlıdır. Yatarken kullanılan yastık da alçak olmalıdır.³²⁵

³²⁴İbn-i Şerif, Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 211.

³²⁵Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 62, 63.

Öksürük, genellikle soğuktan ya da balgamdan kaynaklanır. Hızır Paşa *Müntahab-ı Şifada* bu duruma yönelik tedavi olarak şu karışım önermektedir; hatmi, kuru üzüm, incir, baldırı kara, egir, gök süsen dibi, benefşe, razyane tohumu ve buyan tohumu. Hazırlık: Tüm bu malzemeler birlikte kaynatılır. Üzerine şeker veya bal eklenerek içirilir. Bu karışım, balgamın atılmasına yardımcı olur. Alternatif içecekler: Susuzluk hissi olduğunda, su yerine cüllâb veya kabuğu soyulmuş hatmi suyu içilebilir. Yubuset ve sevdâdan kaynaklanan öksürük için, şeker ve cevav ile tatlı nar şarabı, lisanü's-sevr suyu veya nilüfer şarabı içirilerek öksürüğün sökülmesi sağlanır. Nazle kaynaklı öksürükte tedavi, nazle tedavisindeki yöntemler ile aynı olmalıdır. Tatlı badem yağı ve sarı mum ile mum-rugan yapılır, göğüse ve iki yana sıcak olarak konulur. Gıdalardan, rafadan yumurta, kabak, kuru üzüm, bal ve incir köknar içi tüketilmelidir.³²⁶

Hızır Paşa *Müntahab-ı Şifa* isimli eserinde bu hastalık için şu tavsiye bulunuyordu; zâtü'l-Cenb Hastalığı, boğaz içinde yoğunlaşan ve özellikle hızlı yürüyüş sırasında nefes almayı zorlaştıran bir balgam türünden kaynaklıdır. Şarab-ı zûfa (*zahter şurubu*) ve şarab-ı benefşe (*menekşe şurubu*) içilmesi önerilmektedir. Bu şuruplar, balgamı yumuşatarak nefes almayı kolaylaştırır. Cevav (*ciğerdeki balgamı temizleyici bir madde*), badem sütü, haşhaş ve şeker karışımı yenmesi tavsiye edilir. Bu karışım, boğazdaki balgamın yumuşamasını sağlar. Hastanın üç günde bir hamama girmesi önerilir. Hamamda buhar ve sıcaklık etkisiyle, vücut, balgamı daha kolay şekilde dışarı atar. Boyuna badem yağı sürülmesi de balgamı yumuşatarak rahatlama sağlar. Yine boğazdaki balgamı temizlemek için kızıl inek sütü içilmesi önerilir. Eğer hasta zayıf değilse, "*heftmive*" adı verilen bir karışım içirilir ayrıca; kurt ödü kurutularak taze sütle birlikte tüketilirse ziku'n-nefes hastalığında şifa bulunacağı belirtilmiştir.³²⁷

Osmanlı tıbbında verem olarak bilinen "sill zahmeti" hastalığı için İbn-i Şerif "*Yadigâr*" adlı eserinde tedavide öncelikli olarak eşek sütü içmeye teşvik etmiştir çünkü eşek sütünün bağışıklık sistemi üzerinde destekleyici etkisi olduğuna inanılmaktadır. Eğer eşek sütü bulunamazsa, keçi sütü de alternatif olarak kullanılabilir. Hastanın beslenmesine yulaf veya cev-âv eklenir; bu sayede hastanın enerjisini koruması sağlanır ve bağışıklığını desteklemeye yardımcı olur. Hasta ateşlenirse, öncelikle ateşinin düşmesi beklenir, sonrasında süt içirmeye başlanır. Verem hastalarında ishal tehlikeli kabul

³²⁶Hızır Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, s. 80.

³²⁷Hızır Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, s. 81.

edildiğinden, eğer ishal oluyorsa "süfûf" adı verilen özel bir karışım verilmelidir. Süfûf içeriği: Zamk-ı Arabi, tebâşîr (*tebeşir*), kil-i Ermeni, mersin yemişi, persiyâvşân (*şifalı bir bitki*) ve günlük reçinesi. Tüm bu malzemeler dövülüp elenir, ardından mersin rubbuyla karıştırılır ve hastaya yedirilir. Çok yoğun şekilde öksürük varsa, bu karışım öksürüğün ve ishalin önüne geçilmeye çalışılır ama; en önemlisi tedavi süresince eşek sütünün hastadan eksik edilmemesidir çünkü; bu süt bağıışıklığı güçlendirici olarak görülmüştür.³²⁸

3.4.14. Kalp Hastalıkları ve Hafakan İlaçları

Fatih'in hekimlerinden Beşir Çelebi eseri *Mecmû'atü'l-Fevâid*'de kalp hastalıkları hakkında şu açıklamalarda bulunmuştu; hafakân, kalp çarpıntısı ve göğüste huzursuzluk hissi gibi belirtileri olan bir rahatsızlıktır. Belirtileri; susuzluk, nabız ve nefes hızlanması, göğüste sıcaklık hissi, keder ve üzüntü hali, soğuk havanın rahatlatıcı etkisi. Tedavi yöntemleri olarak, şarâb-ı hummaz (*nane şarabı*), şarâb-ı tuffâh (*elma şarabı*), şarâb-ı nilüfer ve şarâb-ı enâr (*nar şarabı*), şarab-ı sandal, şarab-ı tuffah, murabba-yı gül, turp tohumu, keçiboynuzu, torak otı, kabak tohumu, turunç kabı, hıyar tohumu, zaferan, günlük, kişniş, mastaki, tarçın, cevz-i bevva, sünbül-i Hindi, Gülnar-ı Mısri, mersin, soğan tohumu, havlıcan gibi bitkiler kullanımanın yanında kızıl yakut, sarı yakut, ak mercan ve kızıl mercan tedavide kullanılmasını önermiştir.³²⁹

3.4.15. Mide ve Bağırsak Hastalıkları

Yaptığı çalışmalar ve yazdığı kitaplarla tıp bilimine büyük katkısı olan Hızır Paşa eseri "*Müntahab-ı Şifa*" kitabında mide ve bağırsak hastalıkları için şu tavsiyelerde bulunmuştur; ıssı mide (*Sıcak Mide*): Mide sıcaklığı arttığında belirtileri susuzluk ve soğuk içeceklere ihtiyaç duyma şeklinde olur. Bu durumda, sikencübin-i seferceli, nar şerbeti veya turunç şerbeti içirilmelidir. Eğer mide derinlerinde rahatsızlık varsa helile şerbeti veya sarı helile matbuhu verilir. Alternatif olarak habb-ı sabır veya ekşi nar suyu ile şirhişt verilebilir. Soğuk mide rahatsızlığının belirtileri, ekşi ekşi geçirme ve sık sık yeme isteğidir. Soğuk midenin tedavisi için mideyi temizleme amacıyla kuvvetli karışımlar kullanılarak kusturma önerilir. Eyâric-i faykâra isimli ilaç bu amaçla kullanılır.

³²⁸İbn-i Şerif, Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Tarihi, s. 219.

³²⁹Hekim Beşir Çelebi, *Mecmû'atü'l-Fevâid*, (çev. Güllü Özdemir), Kesit Yayınları, Ankara 2023, s. 54.

Gülengübin, hafif ekşi bir tat vererek mideyi rahatlatıcı etkisi vardır.³³⁰ Ud (*Ödağacı*), Karafil (*Karanfil*), Mastaki: Bu bitkilerden elde edilen karışımlar mideyi güçlendirmede etkilidir. Bunlar; gül fândâdikun, zencefil perverdesi, meybih ve gevâriş-i ud gibi bitkilerle kombine edilir. Mide üzerine mastaki yağı sürmek de mideyi yatıştırıcı ve rahatlatıcı bir etkiye sahiptir. Mastaki yağının hazırlanışı (*Dühh-i Mastaki*); 50 dirhem zeytinyağı, 15 dirhem dövülmüş mastaki. Dövülmüş mastaki ve zeytinyağını cam veya metal bir şişeye koyun. İçine su dolu bir çömleğe şişeyi dikkatlice yerleştirin; şişenin devrilmemesine ve suyun içine girmemesine özen gösterin. Çömlek içindeki su kaynatılırken, mastaki yağa yavaşça eriyerek geçecek şekilde şişeyi sıcak suda tutun. Karışım tamamen homojen hale geldiğinde ve mastaki yağa iyice karıştığında hazırlık tamamlanır. Hazırlanan mastaki yağı ılık halde mide bölgesine sürülerek kullanılır ayrıca; ekşi ekşi geçirene ve mide şişliği olana kimnûn ma'cunu yedirilir. Kimnûn Macunu (*Ma'cun-ı Kemmûni*) hazırlanışı ve kullanımı: Kaliteli sirke, kimyon, kuru sezâp yaprağı, zencefil, ekmek bûresi (*tozu*), bal. Kaliteli sirkenin içinde kimyon üç gün üç gece bekletilir. Ardından gölgede kurutulur ve hafifçe kavrulur. Kimyon yarım dövülmeli; iri kalması, çok ince olmaması istenir ayrıca; kuru sezâp yaprağı, zencefil ve ekmek bûresi her birinden onar dirhem ölçüsünde alınır. Her biri iyice dövülerek elenir. Elde edilen kimyon ve diğer dövülmüş malzemeler, üç katı miktarında balla karıştırılarak macun kıvamına getirilir. Hazırlanan kimnûn macunu, mide şişliği ve ekşi geçirme şikâyetleri için etkili olup, kullanım miktarı üç dirhemdir.³³¹ Mide hastalığı harareten kaynaklanıyorsa, belirtileri; susama ve mide yanmasıdır. Elma, koruk, hummaz, hindiba, limon, tebâşir, tohmekân veya kurs-ı tebâşir-i hummaz/kâfurun, soğuk suyla veya gül suyuyla ezilerek içilmesi önerilir. Gıda olarak koruk aşısı, nârdeng, sumak, zîrbac, elma, armut, kâsni, marul ve kişniş önerilir. Mide üzerine gül suyuna karıştırılmış sirke veya gül, ayva yağı veya mersin yağı sürülür. Mide hastalığı burureten (*soğuktan*) kaynaklanıyorsa, belirtileri, çok geçirme, hazımsızlık, mide ekşimesi, az susamadır. Sıcak macunlar, sakız, anason veya gülegübin yenmelidir. Şarab-ı usûl veya turunç kabuğu şarabı içilebilir. Gıda olarak piliç, serçe, güvercin yavrusu, oğlak eti kebabı veya kavurma önerilir. Zencefil, karanfil, sakız ve fülful gibi baharatlarla mideye sıcak uygulamalar yapılır. Soğuk su yerine rezene kaynatılarak içilir, soğuk yiyecek ve

³³⁰Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 85, 88.

³³¹Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 85, 88.

içeceklerden kaçınılır. Mide hastalığı safradan kaynaklanıyorsa, belirtileri, ağızda acılık, mide bulantısı, safralı kusmadır. Safrayı, müşhille ve kusturarak temizlemek gereklidir. Mide hastalığı balgamdan kaynaklanıyorsa, belirtileri, iştahsızlık, mide bulantısı, midede yellenme, ekşi geçirme, acı-tatlı yiyecek isteği, balgam kusmadır. Rezene tohumu, kerefes tohumu, turunç kabuğu, kuru gül, fülful, sakız, ûd ve zencefil ile yapılan şarap ve macunlar sıcak suyla içilir. Mide ağrısı yemeğin bozulmasından kaynaklanıyorsa, sıcak su ile mideyi rahatlatmak gereklidir.³³²

Hastalıkların sebebini dönemin tıp anlayışına uygun olarak hıltlara bağlayarak tedavisini ona göre uygulayan İbn-i şerif “*Yadigâr*” kitabında hastalıkla ilgili şunları önermiştir; safravi ishalin (*Safradan kaynaklanan ishal*) belirtileri; hastada susuzluk hissi ve hararet artışı olur, dışkı sarı renkte görülür. Tedavisi için, arpa iyice kavrulur, ardından dövölür. Kavrulmuş arpa miktarı yaklaşık on dirhem olmalıdır. Bu karışıma, hafifçe dövölmiş iki dirhem mersin yemişi ve iyice dövölmiş haşhaş tohumu eklenir. Tüm malzemeler birlikte pişirilir ve her sabah hastaya içirilir ayrıca; kurs-1 tebâşir de safra kaynaklı ishalde fayda sağlar. Kurs-1 tebâşir yapılışı: Malzemeler: 2.5 dirhem tebâşir, 2.5 dirhem kızıl gül, 3 dirhem tohmekân tohumu, 3 dirhem kâsni tohumu, 2 dirhem kil-i Ermeni, 2 dirhem kavrulmuş nişasta, 1 dirhem haşhaş tohumu, 2 dirhem hıyar çekirdeği içi, 0.5 dirhem kâfur, 0.5 dirhem zaferan. Tüm bu malzemeler dövölüp elenir. Elde edilen karışımdan kurslar yapılır. Kurslardan her bir seferde iki dirhem alınır ve ayva rubbası ile içilir.³³³

3.4.16. Kulunlar/ Bağırsak Sancıları

Kulunç, bağırsaklarda meydana gelen vücutta gezici bir ağrıdır ve hastanın tuvalete çıkmasını zorlaştırır. Ağrı, balgamın yoğunlaşması veya bağırsaklarda büyük bir solucan bulunmasından kaynaklanabilir. Bazen safra kaynaklıda olabilmektedir diye açıklayan Hızır paşa “*Müntahab-ı şıfa*” isimli eserinde hastalığı ve tedavisini şöyle açıklamıştır; bu durumda hastada iştahsızlık, mide bulantısı, bel ve bacak ağrıları, çok susama gibi belirtiler görülür ve içilen su ile hararet hafiflemez. Tedavide; sıcak etkili macunlar ve yiyecekler önerilir. Tuzlu horoz eti pişirilip yenirse fayda sağlar. Doğan eti kulunç çeken kişiye yedirildiğinde ağrıları hafifler. Doğan kuşunun karnı ağrıyan kişinin göbeğine

³³²Hızır Paşa, Müntahab-ı şifâ, s. 85, 88.

³³³İbn-i şerif, Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 232.

bağlanırsa, ağrının tekrar etmeyeceğine inanılır. Safra kaynaklı kulunç tedavisinde ise, tedaviye önce hukne ile başlanır (*fitil veya lavman yöntemi*). Birkaç gün sonra şu karışım hazırlanarak içilir: Malzemeler: 5 dirhem sinâmiki, 5 dirhem besfâyic, çekirdeği çıkartılmış kızıl üzüm (1 *dirhem*), 5 adet incir, 1 adet baldırı kara (*kabıza*), 3'er dirhem rezene tohumu, kerefes tohumu, anason tohumu, kimyon, bir miktar günlük ve sakız. Malzemeler kaynatılır ve günlük ile sakız eklenerek içilir.³³⁴

Solucan kaynaklı kulunç türü, bağırsaklarda bulunan solucanların dışkıdaki sıvıyı emmesi sonucu dışkının kuruyarak ağrıya yol açmasıyla oluşur. Solucanların varlığı genellikle kişinin solgun görünmesine, güçsüz kalmasına, sürekli aç hissetmesine ve mide bulantısına neden olur diye kuluç ağrısını tarif eden İbn-i Şerif "*Yadigâr*" kitabında tedavi yöntemleri olarak; 5'er dirhem termiye (*delice bakla*), kabuğu soyulmuş Biring-i Kâbili, serahs (*namazbür otu*) ve kanbîl-i Tâ'îfi karıştırılır. Sabah aç karna taze süt ile 5 dirhem olarak içilir. Diğer bir yöntemde, 2 dirhem Horâsânî ve 1 dirhem dövülmüş şeftali yaprağı, gece yatmadan önce soğuk su ile karıştırılarak içilir veya bal ile karıştırılarak sabah aç karna yutulur. Kabuğu soyulmuş Biring-i Kâbili, hurma ve ceviz içi her birinden 7 dirhem ölçüsünde dövülüp karıştırılır. Gece yatmadan önce yenilir. Bu karışım, sabah bağırsakları temizleyerek solucanları döker önerisinde bulunmuştur.³³⁵

3.4.17. Mak'ad Hastalıkları ve İlaçları

Anadoluda XIV. ve XV. yy'larda yaşayan Celâlüddin Hızır Paşa mak'ad Sarkması (*Mak'at Çıkığı*), mak'adın dışarı sarkması durumudur diye açıklayarak bu rahatsızlığın tedavisinde çeşitli doğal ilaçlar ve karışımlar önerisinde bulunmuştur. Tedavi yöntemleri şunlardır; mak'adı geri içeri çekme ve oturma banyosu yöntemi: Malzemeler: Koyun toynağı veya boynuzu, dövülmüş gül, mersin yaprağı, cülнар, bellüt, sülbar, şeb, meşe palamudu, hafif dövülmüş nar kabuğu. Hazırlanışı ve Kullanımı: Koyun toynağı ve boynuzu iyice kaynatılarak yumuşatılır, ardından diğer malzemeler eklenir ve az miktar suyla kaynatılır. Mak'ad dışarı çıkarsa, hasta bu su ile oturma banyosu yapar. Şişlik ve ağrı için merhem: Eğer mak'ad çıkığının sebebi damar şişmesi veya harareti iltihaplanma ise, yumurtanın beyazı, gül yağı, kurşun havanda dövülmüş. Bu karışım hazırlanınca siyah bir kıvam alır ve mak'ada uygulanır. Solucan kaynaklı makad çıkığında; sabır otu,

³³⁴Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 101.

³³⁵İbn-i Şerif, Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Tarihi, s. 241, 242.

sığır ödü, nane dövölüp sığır ödüyle karıştırılarak şifa verici bir karışım elde edilir. Pamuk bu karışıma batırılarak makat bölgesine uygulanır. Kanama ve kaşıntı için tedavide, kızıl gül, mersin yaprağı, har nüb, gül suyu kaynatılır ardından bu su ile oturma banyosu yapılır. Kan akışını durdurucu ilaç: Mür, akasya, bezrü'l- benc, arap zamk, Fars pirinci (*eruzz-i farsî*). Malzemeler dövölüp mersin suyu ile karıştırılarak makad bölgesine sürölür. Kanı kesici ve yara iyileştirici merhem: Malzemeler: Mür-i şali, afyon, günlük, safran. Malzemeler dövölerek yoğrulur, pamuk üzerine sarılır ve makad bölgesine uygulanır.³³⁶

3.4.18. Karaciğer ve Dalak Hastalıkları

3.4.18.1. Karaciğer Hastalıkları

Karaciğer hastalıklarını sıcak ve soğuk diye ikiye ayıran ve tedavilerini ona göre yapan hekim İbn-i Şerif kitabı “*Yadigâr*”da karaciğer hastalıklarını ve tedavisi hakkında şu bilgileri sunmaktadır; ısı ciğer hastalığı, karaciğerde aşırı ısı veya sıcaklıktan kaynaklanan bir durumdur. Bu rahatsızlığın tedavisinde, sıcaklık ve inflamasyonu azaltmaya yönelik çeşitli ilaçlar ve tedavi yöntemleri önerilmiştir. Bunlara örnek verecek olursak; ilk olarak, baselik damarından kan alınarak vücut ısısı düşürölür ve karaciğerdeki fazla sıcaklık azaltılır. Təhmekân sütü ile hazırlanan sikencübin (*sirke ve bal karışımı*) içirilir. Kısıl (*Asma*) suyu, it üzümü suyu ve kadıntuzluğu şurubu verilir. Badem yağı ile birlikte arpa suyu (*cev-ab*) içirilir. Bu sıvılar, karaciğerdeki sıcaklık hissini azaltmaya yardımcı olur. Hastaya, karaciğer sıcaklığını azaltmak ve vücudu arındırmak için kısıl (*asma*) ve it üzümü suları ile hazırlanan huyârşenbe verilir. Bu sıvı, müşhil etkisi göstererek bağırsakları temizler.³³⁷ Eğer hastanın bağırsakları zaten yumuşaksa ve ek müşhile gerek duyulmazsa, bunun yerine kurs-ı tebâşir verilir. Kurs-ı Tebâşir Yapılışı: Tebâşir, Kil-i Ermeni, kestane, labada tohumu, temizlenmiş kadıntuzluğu, kızıl gül, kavrulmuş zamk-ı Arabi, kavrulmuş yengeç. Bu malzemeler eşit miktarda alınarak dövölüp elenir ve kurs (*hap*) haline getirilir. Kullanım dozu üç dirhemdir ve ayva özü (*ayya rubbu*) ile verilir. Bunun dışında başka bir tarifte, sandal ağacı, çırpılmış yaş kabak, it üzümü suyu, marul suyu, mersin yaprağı suyu, az miktarda mastaki sakızı ve tarçın karıştırılarak yakı yapılır ve karaciğer bölgesine uygulanır. Bu uygulama, karaciğer

³³⁶Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 112, 113.

³³⁷İbn-i Şerif, Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 248.

sıcaklığını yatıştırmaya yardımcı olur. Soğuk ciğer hastalığı olan kişilerde ise dil beyaz renkte olur. Yüz rengi griye çalan bir ton alır. İdrar kötü kokuya sahip olur. İştah yerinde olmasına rağmen, hasta yediklerini sindiremez. Tedavide kullanılan yöntemler; mail-usûl: sindirimi desteklemek için kullanılır. Şam fıstığı ve acı badem yağı: Soğuk ciğer rahatsızlığını yatıştırmak için verilir. Yine bir miktar kurutulmuş ve dövülmüş kurt ciğeri, sindirimi güçlendirmek için kullanılır. Ravend-i Çini: (*Çin ravendi olarak da bilinir*) dövülüp bir miktar gülbeşeker ile karıştırılır. Bu karışım, üç gün boyunca arka arkaya verilir. Diğer bir yöntemde; gece yatmadan önce, ananasya-yı büzürg olarak bilinen özel bir macundan verilir.³³⁸

Terkib-i Tiryâk-ı Erba'a, eski tıp kitaplarında geçen, dört temel bileşenden oluşan bir reçetedir. Bu karışım, özellikle mide, bağırsaklar, akciğerler ve dalağı etkileyen bazı rahatsızlıkları hafifletmek, balgamı azaltmak, ciğer ağrılarına ve kalp çarpıntısına (*gönül dönmesine*) iyi gelmek amacıyla hazırlanır diyen Hekim Beşir Çelebi Türkiye Selçuklu döneminde yaşamış ve ilk Türkçe tıp kitabı sayılan “*Tuhfe-i Mübarizi*”de bu terkiibi şöyle açıklamıştır. Aynı zamanda, bu karışımın vücudu zehirlerden arındırmak ve zehirlenme belirtilerini hafifletmek gibi etkileri olduğu da ifade edilir. Bu karışımda kullanılan ana malzemeler ve etkileri şöyle açıklanır; eczâ Cenciân: Bu bileşen vücudu kuvvetlendiren ve zehirlenmeye karşı koruyan etkileriyle bilinir. Habbü'l-Gâr: Balgamı azaltıcı ve mideyi güçlendirici bir etkiye sahiptir. Zerâvend-i Tavîl: Sindirimi düzenler, bağırsaklardaki gaz ve rahatsızlıkları gidermeye yardımcı olur. Mürr-i Mekki: Bağışıklığı destekleyen ve mideye yarar sağlayan bir maddedir. Bu bileşenlerin her birinden onar dirhem alınıp, bal ile karıştırılarak macun haline getirilir. Kullanım miktarı ise, bir miskal (*yaklaşık 4.8 gram*) şerbet olarak belirtilmiştir. Hazırlanan bu macunun, iki yıl içerisinde tüketilmesi önerilir çünkü etkisi bu süreden sonra azalmaya başlar.³³⁹

3.4.18.2. Dalak Hastalıkları

Hastalar dönemin tıp anlayışına uygun olarak hılt teorisine göre gözlemlenerek teşhis konur ve tedavi edilmeye çalışılırdı. Hızır Paşada eseri “*Müntahab-ı Şifa*”da teşhis ve tedaviyi şöyle anlatmaktadır; eğer dalağa basıldığında bir guruldama sesi duyuluyor ve ağrı oluşmuyorsa, bu durum yel kaynaklı dalak şişmesine işaret eder. Dalağa

³³⁸İbn-i Şerif, Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 248.

³³⁹ Hekim Beşir Çelebi, Mecmû'atü'l-Fevâyid, s. 126.

basıldığında ağrı hissediliyorsa, bu durum, dalak veremi olarak adlandırılır. Her iki durumda da hastalığın temel nedeni "sevda" yani eski tıpta "kara safra" veya "melankoli" olarak bilinen bir durum olarak tanımlanmıştır. Bu durumlarda, özellikle yemek üstüne su içmek, gaz yapan yiyecekler tüketmek, ağır ve sindirimi zor besinler yemek bu rahatsızlıkları artırabilir. Mercimek, kuru et, patlıcan, tuzlu ve sirke içinde bekletilmiş yiyecekler gibi kara safra üretimini artıran yiyeceklerden de uzak durulması gerekir. Dalak için kebere turşusu (*kapari turşusu*) ve sirkede bekletilmiş incir gibi yiyeceklerin tüketilmesi önerilmiştir.³⁴⁰ Yel kaynaklı dalak şişmesinde, kepek, taru (*bir bitki türü*) ve tuz karışımı kızdırılarak dalağa tatbik edilir. Afsetin ve Eskülüfinderyün: Bu bitkilerden her birinden 5 dirhem alınıp dalak tedavisinde kullanılır. Sirkede bekletilmiş incir, babünec ve ikilül'- melik bileşenleri dövülüp karıştırılarak dalağa sürülür. Hamamdan sonra dalak ovularak bu yağlı karışımın tatbik edilmesi önerilir. Akdut kabuğu kurutulup kömür edilerek dövülür ve özel bir işlemle tüketilmesi önerilir. Bu karışımın üç gün boyunca aç karnına balla birlikte alınması gerektiği belirtilir. Bunlar dışında, eski metinlerde dalak hastalığını iyileştirmek için çeşitli duaların veya kutsal metinlerin yazılıp vücuda veya közde yakılması önerilmiş, bu sayede dalak hastalığının iyileşmesine yardımcı olacağına inanılır.³⁴¹

3.4.19. Yarekan-ı Asfer (Sarılık)

Sarılık, tüm bedenin renginin sararması, gözün beyaz kısmının bile sarılaşması ve idrarın sararması ile kendini gösteren bir hastalıktır. Türkçede buna "sarılık" denir. Bu hastalığın tedavisinde Anadolu 'da yazılan, zengin bir söz varlığına sahip olmasından dolayı, fizyoloji, anatomi genel sağlık bilgisi, botanik ve ilaç bilgisi açısından kullanılır olması bakımında büyük önem taşıyan "*Edviyye-i Müfrefe*"nin yazarı İshak bin Murad eserinde sarılık tedavi yöntemlerini şöyle açıklamıştır; öncelikle bâselik veya üseylim damarından kan alınır, ancak; bu işlemin sağ elde yapılması gerektiği belirtilir. Hasta, küşüs tohumu, kāsni tohumu, gafet (*kuzu pıtrağı*) ve gürükün ile pişirilmiş temirhindi matbuhu ile ishal ettirilir. Eğer bu tedavi yöntemleri etkili olmazsa, hıyârşenbe ve kasni suyu kullanılarak ilaç yapılır, bu da etkili olmazsa süt kesigiyle ezilip içirilir. Her sabah, sikencübin-i büzüri verilmesi önerilir. Sikencübin verildikten dört saat sonra badem yağı

³⁴⁰Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 98.

³⁴¹Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 98.

ve şeker ile cevap verilir. Cevap için, kerefis kökü ve rüziyâne kökü birlikte pişirilir.³⁴² Eğer hastada sıtma olmadan sadece sarılık belirtileri mevcutsa ya da sıtma ve terleme birlikte görülüyorsa, bu durumda, sikencübin-i büzüri kullanılmamalıdır. Bunun yerine, sikencübin-i sade (*bal yerine şekerle yapılan*) kullanılır. Ab-zen (*Sıcak su banyosu*): Ab-zen karışımına 20 dirhem turp suyu, 10 dirhem şarap-ı reyhani ve 5 buçuk dirhem bûre eklenip kaynatılırsa, sarılığı gidermeye yardımcı olur. Ab-zen içinde oturan bir kişi, ab-zen içine idrarını yaparsa, bu durum tedaviye katkı sağlar. Kuru çüğün yöntemi: 6 dirhem dövülmüş, elenmiş kuru çüğün yaprağı, cüláb (*şekerli su*) veya ma'il- asel (*bal ile karıştırılmış su*) ile içirilir. Bu yöntem sarılığı giderir. Kızılboya ve yumurta sarısı: Bir dirhem kızılboya dövülüp elenir ve rafadan pişmiş yumurta sarısı ile karıştırılarak yenir. Bu karışım da sarılığı gidermeye yardımcı olur.³⁴³ Yarakan için önerilen başka bir tedavi yöntemi ise hastaya her gece habbû'l-gafis içirilir ve hamama konarak belli aralıklarla sirke sürülürdü.³⁴⁴

Anadolu'da hastalıklar bazı zamanlarda ise madenlerle de tedavi edilmeye çalışılmıştır. Bunların başında İshâk Bin Muratın Bursa'da kaleme aldığı "*Tuhfe-i Muradi*" de geçen şu bilgilerde görüyoruz; Hacerü'l-Yarakan; "sarılık" hastalığını tedavi etmek için kullanılan eski bir tıbbi taştır. Taşın kullanımı: Hastalığı tedavi etmek amacıyla taşın, karlağuş yavrusu tüyüyle temizlenmesi, zaferan ile yıkanması, ardından belirli bir yere (*örneğin hastanın evine veya yuvasına*) yerleştirilmesi önerilir. Taşın ve uygulamanın belirli bir ritüele sahip olduğu, belirli zamanda ve şekilde kullanılması gerektiği ifade edilmektedir.³⁴⁵

3.4.20. Akıl Hastalıkları

Osmanlı hekimleri, akıl hastalıklarına büyük bir önem vermiş ve bu hastalıkların tedavisinde farklı yöntemler kullanmışlardır. Akıl hastaları, hem hekimler tarafından ilaçla tedavi edilir, hem de tekke şeyhleri tarafından telkin tedavisi ile iyileştirilmeye çalışılırdı. Osmanlı'da hastanelerle birlikte tekkeler de güçlü bir konumdaydı ve halkın psikolojik sağlığını korumada önemli bir rol oynamışlardır. Bu dönemde akıl hastalıklarının sebebi, genellikle sinir sistemi bozukluğu olarak kabul edilmiştir.

³⁴²İshâk bin Murâd, Edviyye-i Müfrede, s. 67.

³⁴³İbn-i Şerif, Yadigâr 15. Türkçe Tıp Kitabı, s. 255.

³⁴⁴İshâk bin Murâd, Edviyye-i Müfrede, s. 67.

³⁴⁵Muhammed bin Mahmûd Şirvânî, Tuhfe-i Murâdi, s. 204.

Hastalıkların kaynağı, vücutta bulunan "hıltların" dengesizliği olarak görülüyordu. Semptomları benzer hastalıklar aynı grup altında toplanarak tedavi edilmeye çalışılmıştır. Tedaviye öncelikle artan hıltı düzenlemek için perhiz uygulanırdı. Ardından, bu fazla hıltların vücuttan atılması için boşaltım maddeleri önerilirdi. Bu tedavi yöntemleri arasında lavman gibi bağırsak boşaltıcı ve kusturucu ilaçlar kullanılırdı ayrıca; kan aldırma, hacamat, sülük uygulamaları ve hasta terletme gibi tedavi yöntemleri de sıklıkla kullanılmıştır.³⁴⁶

Eğer bir kişinin aklında noksanlığı varsa, bu durumun ya kesret-i balgamdan ya da günah işlemekten kaynaklandığı belirtilmiştir. Tedavisi için; mağla ve müşhil uygulanıp günde bir miskal ma-i mübarekte ılık su ile karıştırılıp sabahları aç karnına içilmesi tavsiye edilmiştir.³⁴⁷ Evliya Çelebi, "*Seyahatname*" adlı eserinde İstanbul Dârüşşifâsı hakkında oldukça ilginç bilgiler vermiştir. Hastaların, haftada üç defa on kişilik bir müzik grubunun çeşitli makamlarla müzik dinletileri sunduğundan bahseder. Bu müzik seanslarının hastalar üzerinde olumlu etkiler yarattığı, bazı akıl hastalarının iyileşmesine yardımcı olduğu belirtilir ayrıca; hastane bahçesinin çok güzel olduğunu, çeşitli meyve ağaçları ve hoş kokulu çiçeklerin (*yasemin, şakayık, nergis, erguvan, deveboynu, yaban gülü ve menekşe gibi*) yetiştirildiği kaydedilmiştir. Bu doğa güzelliklerinin hastaların ruhsal durumlarını iyileştirdiği vurgulanır. Evliya Çelebi, eski hekimlerin güzel ses, söz ve müziğin, hastaların gamını dağıttığını söylediklerini aktarır ayrıca; hastalar için, Keykavus'un mutfağına benzer bir mutfakta, avcılarının getirdiği ve hekimlerin talimatları doğrultusunda hazırlanan çeşitli kuş etleri; güvercin, turaç, üveyik, bülbül, ördek ve sülün etleri sunulurdu. Bu yemekler, hastaların fiziksel ve ruhsal iyileşme süreçlerinde önemli bir rol oynardı.³⁴⁸ Tüm bunlardan yola çıkarak, Osmanlı hekimlerinin bedensel ve ruhsal hastalıklar konusunda holistik bir yaklaşımı benimsediği söylenebilir.³⁴⁹

3.4.21. Böbrek ve Mesane Hastalıkları

³⁴⁶Şule Yüksel Özkaya, "*Osmanlı'nın Tıp Anlayışını ve Akıl Hastalarına Yaklaşımını Belirleyen Faktörler ile Bu Anlayışın 'Mâ-Hazar'da Tezâhürü*", **Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildirim Kitabı**, (2016), s. 314.

³⁴⁷Muhammed bin Hamza, **Mâddetü'l-Hayat**, (çev. Mehmet Sait Toprak), Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019, s. 40.

³⁴⁸Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt 2, s. 74.

³⁴⁹Fatma Zeynep Belen, "*Osmanlı Döneminde Psikoloji ve Psikolojiye Yardımcı Dallara Dair Literal Birikimin Değerlendirilmesi*", **Bütün Yönleriyle Osmanlıca ve Mimari Uluslararası Sempozyumu**, Kırıkkale 2016, s. 83.

Celâlüddin Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifa adlı eserinde böbrek rahatsızlıklarının iki temel sebepten meydana geldiğini belirtmiştir, bunlar; hararet (*sıcaklık*) ve burûdet (*soğukluk*). Harareten kaynaklanan böbrek rahatsızlığında; böbreklerde sıcaklık hissi olur ve kişide aşırı susama gözlenir. Tedavide soğuk şerbetler ve çeşitli luâblar (*kaygan maddeler*) önerilmektedir. Kâfur üzerine yazı yazılarak uygulanmasının da faydalı olacağı belirtilmiştir. Burûdetten kaynaklanan böbrek rahatsızlığında ise idrar beyaz renktedir ve belde güçsüzlük hissi vardır. Tedavide, sıcak hukneler (*fıtil benzeri ilaçlar*) ve sıcak yağlar önerilir. Böbrek bölgelerine asfûr tohumu yağı, acı badem yağı, fıstık yağı ve kust yağı ile masaj yapılmasının faydalı olacağı söylenmiştir. Masaj sırasında böbrek bölgesinin ocak karşısında ısıtılması önerilir. Hindistan cevizi içi, fındık, fıstık, tavuk yağı, kaz yağı, ördek yağı, kust yağı ve zambak yağı da önerilen maddelerdendir. Böbrekte şişlik ve ona eşlik eden sıtma mevcutsa, öncelikle baselikten (*damardan*) kan alınması tavsiye edilir. Şınhiyar tohumu, kabak çekirdeği suyu, kavun çekirdeği suyu, haşhaş ve bal cûlabı karışımı içirilmelidir. Benefşe şarabı, keşkab (*bir tür sıvı ilaç*), badem yağı ve bakla suyu içirilmesi de önerilmektedir. Yine, hatmi ve sandal ağacı dövülüp elenerek gül suyu ile karıştırılır ve böbrek üzerine yakı olarak uygulanır. Bu süreçte, yüksek sesle bağırmaktan ve ağır işlerden sakınılmalıdır. Beslenmede ıspanak, marul, kişniş, karpuz, hıyar ve kadıntuzluğu tüketilmelidir. Eğer ağrı çok fazla ise, sıcak su dolu bir kaba oturulması tavsiye edilmiştir.³⁵⁰ Tedaviler arasında nohut müzevveresin yedirilip, serçe veyahut güvercin etiyle böbrek yeri ve arkası, asfûr ve zambak yağıyla ovulur, yaş yemiş, süt ve ekşi gıdalarda perhiz edilmeside uygulanırdı.³⁵¹

İbrahim Bin Abdullah, Alâ'im-i Cerrahîn adlı eserinde soğuk kaynaklı böbrek rahatsızlıkları için bir tedavi yöntemi önermiştir. Bu yöntemde, şîrîgan (*muhtemelen bir çeşit bitki veya yağ*) ve yaş sezâp (*taze bir bitki yaprağı*) tatlı su ile ılık ateşte pişirilir. Karışımın suyunun tamamen buharlaşıp geriye yalnızca yağının kalması sağlanır. Hazırlanan bu yağ süzülüp ihtiyaç duyulan zamanda (*hacet vaktinde*) uygulanır.³⁵²

Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî, eserinde böbrek rahatsızlıkları ve zayıflıkları için doğal malzemelerle hazırlanan tedavi yöntemlerine değinmiştir; örneğin, huçknân (*buğday unu*), şîrîc (*şeker şurubu veya benzer bir tatlandırıcı*), şeker (*sükker*), badem,

³⁵⁰Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 125, 126.

³⁵¹İshâk Bin Murâd, Edviyye-i Müfrede, s. 67.

³⁵²Abdullah, Alâ'im-i Cerrahin, s. 163.

fıstık ve gül suyu kullanılarak bir hamur hazırlanıp pişirilir. Bu karışımın böbrek rahatsızlıklarına iyi geleceği belirtilmiştir. El-Gûrânî, böbrek zayıflığına karşı şarâbi'l-verdi kullanımını tavsiye etmiştir. Gül özlü bu şarabın, zayıf böbreklerin güçlenmesini sağlayacağını belirtmiştir.³⁵³

Hekim Beşir, böbrek rahatsızlıklarının bururettten kaynaklandığı durumlarda, basılıktan kan alınmasını ve soğuk ya da sıcak yiyeceklerden sakınılmasını önermiştir ayrıca; böbrek rahatsızlıklarının tedavisinde şu çeşitli bitkilerin kullanımını önermiştir; defne yağı, belilec, emlec, fülful, dâr-ı fülful, şaytarac-ı Hindi, zencefil, darçın, zerâvent-i müdahrec, bâbunec dibi, ceviz-i Hindi, kızıl üzüm, razıyâne, badem yağı, nohut, ak anzarut, zamg, su'd, günlük ve mersin tohumu.³⁵⁴

İbn-i Şerif tarafından yazılan ve günümüzde eski tıp çalışanları için halen önemini koruyan “*Yadigâr*” adlı eserde; böbrek rahatsızlığının alâmeti olarak, ‘hastanın sıtma tutması, susuzluk artması, böbreklerde ağırlık hissi ve dilin kapkara olmasıdır’ demiştir. İlaçlarda kullanılan bitkiler olarak güलगübin, şarâb-ı incir, kelem, çügündür, hatmi, lisanü's-sevr, baldırıkara, kavun tohumu, şîrîgan, katan tohumu, papatya, uşak, menkûş sakızı, çam sakızı, haşhaş tohumu, kerefes tohumu, badem içi, zamg-ı Arabî, kesirâ, kâkenc, üzüm şırası, akâkıya, ayva çekirdeği, nişasta, ebegümeci tohumu, göyünmüş yılan boncuğu diye belirtmiştir. İlaçlardan kullanılan hayvansal gıdalar olarak ise; tavuk yağı, kaz yağı, akrep yağı, buyân balı ve sığır iliği örnek verilmiştir. Kil-i Ermeni, deliksiz inci gibi madenler ilaç yapımında kullanılmıştır. Hastalıkta önerilen gıdalar olarak keklik, durrâc, sülün eti ve benzeri, balla kepek bulamacı badem yağı ile birlikte yenilmesi tavsiye edilmiştir. Çok idrar yapma ve yatağı ıslatma tedavisinde ise, Yâdîgâr; bir direm havlicân-ı ukâbî dövölüp elenerek soğuk suyla sabah ve akşam birkaç defa içilmesini denemiş bir deva olarak tavsiye etmiştir.³⁵⁵ İbn-i kemâl eserinde; menekşe şarâbı'nın böbrek hastalığında faydalı olduğunu belirtmiştir.³⁵⁶ Osmanlı dönemi hekimi, cerrahı ve tıp alanında önemli bir figür olan Şerefeddin Sabuncuoğlu eseri “*Cerrahiyetü'l Haniyye*” de; böbrekler soğuktan veya galiz yelden ağrırsa devalar uygulanır, bununla şifa bulunmazsa böbrek üzerine üç yere dağ vurulurdu. Bu dağlar birbiri altına uygulanır diye

³⁵³Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî, *Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud fi İlmi't-Tıbb*, (çev. Meryem Arslan), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 254 vd.

³⁵⁴Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyyahatnamesi*, Cilt 1, s. 154 vd..

³⁵⁵İbn-i Şerif, *Yadigâr* 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 262, 263.

³⁵⁶İbn-i Kemâl, *Kemâliye*, s. 88.

tavsiyede bulunmuştur.³⁵⁷

3.4.22. Erkeklere Mahsus Hastalıklar

İbn-i Şerif eseri “*Yadigâr*”da erkek hastalıklarına yönelik şu tedavilere dikkat çekmektedir; zeker ve hayalarda şişlik olması durumunda buna harerette eşlik ediyorsa baselik damarından kan alınmasını tavsiye etmiştir. Eğer şişlik sert şekilde ise, kan alırken iki uyluk üstünden hacâmat yapılması veya oturacak yerinden yukarı ve kuşak altından iki hâlîçten hâcamat tavsiye etmiştir. Hayâların büyüyüp şişmesi durumunda, cimâ etmekten sakınılmasını ve zenccefre merhemi kullanmanın hem bu illete hem de tüm şişlere fayda sağlayacağı tavsiyesinde bulunmuştur. Yara ve cerahat durumunda ise hastanın kusturulması ve bâselik damarından kan alınmasını tavsiye etmiş ve kan alınırken iki uylukta da hâcamat yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Kaşıntı için ise yine hastanın kusturulması ve bâselik damarından kan alınmasını tavsiye etmiştir. Issı ve tiz nesnelerde perhiz, tuzsuz gıdalar yemeli; peynir, patlıcan, sarmısak, kuru et sığır eti ve ıssı otların yenilmemesi gerektiği önerisinde bulunmuştur. Her gün uşnân ve sirke ile yıkanmalı ve sıcak olması durumunda ise gül yağı ve yumurta yağı karıştırılıp sürülmesini tavsiye etmiştir. Celâllüddin Hızır Müntahab-ı şifâ adlı eserinde hayalarda şişin hasıl olmasıyla taş gibi olur, eğer rengi kızıl olursa ilaç olarak gövde damarından kan almayı tavsiye etmiştir. Eğer vücudu kuvvetli ise bir iki defa kusturulmasını önermiştir. Bakla ununu bal ve sirke ile bulamaç yapıp yakı şeklinde günde iki kez uygulanmasını söylemiştir ayrıca; yel yapan gıdalardan, ekşi nesnelerden ve et yemekten sakınma önerisinde bulunmuştur. Yakı olarak zeytinyağı ve kunduz taşığı kaynatılıp sürülmesinin fayda vereceğini belirtmiştir.³⁵⁸

3.4.23. Eklem Ağrıları ve Nikris Hastalıkları

Nikris hastalığı, topuktan başlayarak başparmağa kadar olan bölgede şişmeye yol açan bir rahatsızlıktır. Osmanlı hekimleri, nikris tedavisinde çeşitli yöntemler kullanmışlardır. Hacı Bayramı Veli’nin müridi ve Fatih Sultan Mehmet’in müşşidi(hocalar) olan Akşemseddin “*Maddetü’l-Hayat*”adlı eserinde nikris hastalığına yönelik şu tedaviyi önermiştir; Nikris hastalığına müptela olan kişiye mağla ve müşhil

³⁵⁷Şerafettin Sabuncuoğlu, *Cerrahiyyetü'l Haniyye*, Cilt 1, (çev, İlder Uzel), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 184.

³⁵⁸Hızır Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, s. 120.

uygulanır cak ehil kişi yoksa ve sol baslık damarında kan alınır. Bunu uygulayaağrı çevresine sülük ve hacamat uygulanır. Yirmi gün ma-i mübarekten günde bir miskat şeker çerbeti veya hindiba suyu karıştırılıp ağrıyan yere sürölür. Bir süre ekşi ve turşudan perhiz etmelidir.³⁵⁹ Nikris hastalığına müptela olan kişiye Hızır Paşa'nın eseri “Müntahab-ı Şifa”da mağla ve müşhil uygulayacak ehil kişi yoksa, sol basilik damarında kan alınır. Bunu Tedavi için baselik veya kifalden kan alındıktan sonra, ak sandal, sirke, papatya çiçeği, karpuz suyu, hıyar tohumu, arpa suyu, zanbak yağı, boy tohumu, böğrölce, keten tohumu gibi maddelerle merhem hazırlanarak uygulanmasını ifade etmiştir.³⁶⁰

3.4.24. Fil Hastalığı

İbn-i Şerif “Yadigâr” isimli eserinde fil hastalığı için şu açıklamalara yer vermiştir; ayakların şişip fil ayağı gibi bir görünüm alması nedeniyle bu ismi almıştır. Bu hastalığın tedavisinde, hastaya süt çürüğü ile ishal ettirme yöntemi uygulanır ve matbûh aftimûn içirilirdi ayrıca; yakı olarak kelem ağacı külü, yılđın ağacının külü, boy tohumu unu, keçi dışkısı ve circır tohumu birlikte karıştırılarak kullanılırdı. Latif gıdalar verilmesi önerilir ve hastanın ayakları her gün ılık tuzlu suyla yıkanarak tedaviye destek olunurdu.³⁶¹

3.4.25. Sıtma, Kızamık ve Çiçek

Hızır Paşa Sıtma hastalığında hem hılt tedavisi ve hemde manevi olarak tedavi önerilerini 15.yüzyılda kaleme aldığı “Müntahab-ı Şifa”da şöyle dile getirmektedir; kan alınır ve ekşi gıdalardan uzak durulurdu. Ateş yüksek olursa sıcak nesneler verilmezdi. Bir parça kağıt üzerine قلنا بالكون برداً وسلّ ما على ابراهيم واذا دوا به عيداً فجعناهم duası yazılır içirilirdi. Bir kurbağanın bacağı hastanın boynuna asılarak tedavi edilmeye çalışılmıştır.³⁶² Hastanın yanına taze hoş kokulu yemişler, yaş benefşe, nilüfer, taze söğüt yaprağı konur, ev havalandırılır ve hasta yatağı soğuk tutulurdu. Hasta kaygılı ise teskin edilir, kabızlık varsa giderilirdi. Eğer ateş çok yüksek seyredirse ve tasa fazlaysa ekşi elma yaprağı ile gülâb dövölerek mide ve başa konulurdu. Çiçek ve kızamık aynı kategoride sayılmış ve sebebi kan kaynamasına bağlanmıştı. Tedavi için kişilerin kan aldırması veya hacamat önerilirdi. Et yemekten, tatlılardan, sıcak nesnelerden perhiz

³⁵⁹Akşemseddin, Maddetü'l Hayat, s. 70.

³⁶⁰Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 129-131.

³⁶¹İbn-i Şerif, Yadigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 291.

³⁶²Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 136-140.

tavsiye edilir ve ev havasının mutedil edilmesi önerilirdi. Gözde çıkmasını önlemek için kişniş, sumak, gülâb, sürme ezilir ve biraz kafurla karıştırılıp göze damlatılırdı ayrıca; çiçek hastalığına yakalanan kişinin ayağının altına kına yakılmasıyla, gözde çiçek çıkmasının önüne geçilmeye çalışılırdı. Ses kısıklığı için dut şurubuyla gargara yapılırdı. Eğer çiçek çok ve sulu olursa, hasta kızıl gül, arpa unu veya darı unu üzerine yatırılırdı.³⁶³

3.4.26. Şişler, Yanıklar ve Yaralar

Şişliklerin sebebi dönemin tıp anlayışına göre Türk ve dünyanın en büyük gezgini Evliya Çelebi tarafında seyahatnamesin’de şu şekilde tedavi edilebileceğine vurgu yapmıştır; Şişliklerin sebebi, genellikle safra, kan veya sevda (*aşk*) olarak görülmüştür. Tedaviye başlanmadan önce, ilk olarak kan alınması tavsiye edilmiştir. Ardından, tıla (*merhem*) olarak hatmi, ebeğümeci, kızıl gül, benefşe, nilüfer, sirke, gül yağı, yumurta akı, hıyarşembe ve bal karıştırılarak uygulanırdı.³⁶⁴ Şerefeddin Sabuncuoğlu en önemli eseri olan “*Cerrâhiyye-i Haniyye*”de şişlerin tedavisi için şu ilaçları önermektedir; ilaç olarak şab sirke ile ezilir ve pamuğa sürülerek şişlerin üzerine konulurdu. Tırnak dibinde çıkan dolama olarak bilinen şiş için ise, önce kan aldırılması önerilir ve ardından bâm tohumu ile afyon sirke ile ezilerek üzerine sürülürdü. Zift ise ısıtılarak sürüldükten sonra, iğneyle delinip irin akıtılırdı. Çıban gibi şişler için fasd (*kan aldırma*) ve hacamat tavsiye edilmiştir. Ardından, matbûh helile ile ishal edilmesi önerilmiştir. Berz-i katûna, sirke ile ıslatılarak şişin üzerine konulması tavsiye edilmiştir. Şiş tedavisinde, “*verem*” olarak tabir edilen durumlar için ise deri açılarak verem çıkartılır ve ardından yerinin dikilmesi sağlanırdı. Eğer verem küçükse, bir minkasla verem tutulur ve dibinden kesilirdi.³⁶⁵ Kızmız, afs, isfidac, berencâsef, bürüdü’l-kâfur, cevz-i masel, cevz-i serk, hunna, hass, zebibü’l-cebel, zebâd, selahâ ve süf gibi maddeler de şiş tedavisinde önerilen ilaçlar arasında yer almıştır.³⁶⁶

3.4.27. Uyuz

Hızır Paşa tarafından 16.yüzyılda yazılmış olan “*Münaehab-ı Şifa*”adlı tıp eserinde uyuz hastalığı için şu bitkisel ve hayvansal ilaçlar önerilmektedir; sergüle kökü,

³⁶³Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 1, s. 169.

³⁶⁴Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 1, s. 169.

³⁶⁵Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrahatü’l-Haniyye, s. 275.

³⁶⁶El-Gürânî, Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud fi İlmi’t tıp, s. 119 vd.

yoğurt, bakla, haşhaş tohumu, şalgam, keşür yaprağı, yarasa kanadı, göğercin pisliği, sarmaşık yemişi, dağ üzümü, zeytinyağı, yasemin yağı, kerefes, râzyâne, menfeşe yağı, koyun sütü, sabır bâdrenbûya kullanılması önerilmiştir.³⁶⁷

Uyuz, iki türlü değerlendirilmiştir: yaş ve kuru. Kuru uyuz için hamama girip yıkanılması önerilmiştir ayrıca; kan aldirmek ve müshil içirilmesi tavsiye edilmiştir. Kuru uyuzun kaşıntısı için ise şeftali çekirdeği, ölü civa, şîrûgân yağı, haşhaş tohumu, kerefes yaprağı ve gül yağı ile hazırlanan ilaçların hamama gidilerek kullanılması önerilmiştir. Yaş uyuz için ise kündüs, gümüş kenesi, gül yağı, mürdeseng, kafûr, ekşi nar, bûre, ebucehil karpuzu, kızıl sandal ve şâb kullanılması tavsiye edilmiştir.³⁶⁸

3.4.28. Cüzâm

Bu hastadan uzak durulması tavsiye edilmiştir. Cüzâm ve tedavisi hakkında İbn-i Şerif eseri “*Yadigâr*”da şu önerilere yer vermektedir; hastanın sesi kısık, kirpik ve kaşları dökülmüş, burnu eğri, göz kırmızı, idrar vücuttan atılamaz, vücut alacalı bir görünümde olurdu. Cüzâm hastalığı için vücudun dört tarafından kan alınır.³⁶⁹ Hekimbaşı Sakızlı İsa Efendi eseri “*Nizâmü’l-Edviye*”de Cüzâm hastalığının tedavisinde önerileri şunlardır; zıfda (kurbağa) tuz ve zeytinyağı ile pişirilip yenildiğinde hastanın iyileşileceğine inanılırdı.³⁷⁰

Hayatı boyunca tıp ilmine önemli katkıları olan Şerefeddin Sabuncuoğlu “*Cerrahiyyetü’l-Haniyye*”de Cüzâm’da diğer bir tedavi yöntemi ise başın tam ortasına, alının yan tarafına, iki kulaktan yukarı ve ensede yumurcağın üzerine dağ vurulması önerisinde bulunmuştur.³⁷¹

3.4.29. Veba

Osmanlı devri hekimlerinden Hızır Paşa yazdığı tıp kitabı “*Müntahab-ı Şifa*”da veba hastalığıyla alakalı tedavide şöyle bahsetmektedir dönemde en zor hastalıklardan biri olmuştur, veba alametleri görüldüğünde hemen kan alınır ve müshil uygulanırdı fakat; veba başlamışsa müshil verilmezdi. Ekşi nar, hummaz, limon şarabı içirilir ve tatlı

³⁶⁷Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 145, 146.

³⁶⁸İbn-i Şerif, Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 313, 314.

³⁶⁹Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 142.

³⁷⁰Sakızlı İsa Efendi, Nizamü’l Edviye, s. 567.

³⁷¹Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrahatü’l Haniyye, s. 196.

gıdalardan, tatlı yemişlerden, balık, yoğurt gibi gıdalardan perhiz uygulanırdı. Hasta kişiye ve evine, gül suyu serpilirdi. Hasta bazen ard arda kusturulurdu. Ev halkının vebadan koruması için çıyan otu ev içerisine asılırdı. Veba yumurcağına, üzerine dua yazılır ve bal sürülerek yapıştırılırdı.³⁷²

Osmanlı devrinde XIV. ve XV. yüzyılda'da Bursa'da yaşamış Türk hekim ve eczacı İbn-i Şerif yazdığı tıp eseri "*Yadigâr*"da veba hastalığı semptomlarını, korunma yollarını ve tedavisi hakkında şöyle bilgiler vermektedir; tâ'ûn (*veba*) hastalığı genellikle koltuk altı, kolların arkasında ve butlarda şişlikler ile kendini gösterirdi. Sıtma ve yangı oldukça yaygın olurdu; bazen kalp çarpıntısı ve şuur kaybı gibi daha ciddi semptomlar da görülebilirdi. Tâ'ûn hastalığı başlamadan önce, kil-i Ermeni yenerek önlem alınması tavsiye edilirdi. Kavun, karpuz, yoğurt, kaymak ve süt gibi yiyecekler verilmezdi ve kesinlikle hamama gidilmemesi gerektiği belirtilirdi. Ekşi gıdalar ise genellikle önerilen besinlerdi. Küçük çocukların tâ'ûn çıkarmasını engellemek amacıyla boyunlarına küçük bir fil kemiği asılırdı ayrıca; deşt ikiminde, şişlik üzerine bir solucan konur ve bağlanırdı. Bir süre sonra bu bağ açılır, eğer solucan ölmüşse, hastanın iyileşeceği kabul edilirdi. Bu durumda ilaç hazırlanarak tedavi edilirdi. Bir diğer faydalı tedavi yöntemi ise fakir ve yoksula yardımda bulunarak manevi bir şifa sağlanmasıydı.³⁷³

3.4.30. Kuduz

Hekim Hızır Paşa, kuduz hastalığının tesbiti ve tedavisi için eseri "*Müntahab-ı Şifa*"da kuduz için şu öneride bulunmuştur. Kuduz olan bir kişi genellikle kırk gün içinde ölürdü; saldıran hayvan bilinmiyorsa, yaranın köz içi ile ovulup tavuk önüne bırakılması önerilirdi. Eğer tavuk yemez veya yerde ölürse, bu kuduz bir hayvanın saldırmış olduğuna işaret kabul edilirdi. Başka bir yöntemde ise cerahata veya akan kana ekmek batırılıp köpeklere verilirdi. Eğer köpek ekmeği yerse, bu durumda kuduz olmadığına karar verilirdi. Kuduz tedavisi için, ilaçlar genellikle şişeye çekilir ve önceki günlerde soğan, sarımsak, tuz, oğlan aşı, sirke gibi karışımlar ettirilir, manevi bir şifa için dua edilir ayrıca; helile kabı, milh-i hindi, besfayic ve hâcer-i ermeni otlarıyla haplar yapılır ve kullanılırdı. Kan galip gelirse, kan alınırdı ve kuduz hayvan yakalanıp öldürülerek ciğeri ısırıldığı kişiye yedirilirse, hasta şifa bulurdu. Kuduz hastalığına yakalanan kişiye tonuz

³⁷²Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 173-176.

³⁷³İbn-i Şerif, Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 309, 310.

ödi, koyun eti, kuru balık, kuduz hayvanın dalağı, burçak ve buğday gibi maddelerle ilaç yapılmasını tavsiye etmiştir.³⁷⁴ İbn-i Şerif kuduz hastalığının tedavisi için eseri “*Yadigâr*” da şöyle yazmaktadır; kuduz hayvan ısırılan kişiye sarmısak önemle tavsiye edilmiş olup çok yiyen kimsenin kurtulduğu görülmüştür. Zambağa benzeyen bir ot ile kusturularak tedavi edilirdi. Hatta kudurmuş insanın ağzına bir miktar konulunca iyileşip şifa bulurdu. Bununla ilgili olarak, Yâdîgâr, eserinde defalarca tecrübe edildiğini belirterek bu yöntemleri önermiştir.³⁷⁵

3.4.31. Kırık, Çıkık ve Ezikler

Osmanlı döneminin ünlü cerrahlarından olan İbrahim Bin Abdullah eseri “*Ala'im-i Cerrahin*”de çıkık için şöyle bir tedavi tavsiye etmektedir; çıkık için şu öneride bulunmuştur, çıkıklarda, önce çıkan kemik, birkaç kişi yardımıyla yerine konur ve ardından sıcak yakılar uygulanır. Bu yakılar için gül yağı, bal mumu, balçık hurması, keler ve yer solucanı gibi doğal maddeler kullanılmalıdır diye bahs ederek, yakıdan sonra ise hastanın hamama gitmesi tavsiye ederdi.³⁷⁶ İncinen veya çıkık bölgelerde, önce kan alınır veya hacamat yapılır. Ardından, şaraplardan hindiba ve çüllab içirilirdi. Çıkık olan yer yerine konduktan sonra, üzerine gül yağı ve mersin yaprağı serpilir ve bağlanırdı.³⁷⁷ İlk Türkçe cerrahi eser yazan Şerefeddin Sabuncuoğlu eseri olan “*Cerrahiyyetü'l Haniyye*”de çıkık hastalığını için şunları ifade etmiştir; Ayak parmak çıkıklarında tedavi genellikle kolay olarak tabir edilirdi. İlk olarak, parmak çekilerek yerine konur, ardından ayak düz bir yüzeye yerleştirilirdi. Tedavi eden kişi, ayağıyla sert bir şekilde üzerine basarak, bacağın iki yanına tahta bağlardı. Üç gün sonra, hasta yürütülür ve iyileştiği görüldü. Bu yöntem, çıkığın düzelmesi için yaygın olarak kullanılırdı. Kırıklarda ise kemik yerine konur ve uzmanca sarılırdı. Bir uzuv ezilmişse gül yağı ile iyice yağlanıp bağlanır ve bu şekilde üç gün bekletilirdi. Eğer ezik sinir üzerinde olmuşsa nergis veya süsen yağı ile yakı yapılırdı.³⁷⁸

3.4.32. Zehirlenmeler ve Haşarat Sokması

Osmanlı XV. yüzyıl tıp hekimlerinde İbn-i Şerif “*Yâdigâr*” isimli eserinde

³⁷⁴ Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 162, 163.

³⁷⁵ İbn-i Şerif, Yâdîgâr 15.Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 350.

³⁷⁶ İbrahim Bin Abdullah, Ala'im Cerrahin, s. 78.

³⁷⁷ Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 160, 161.

³⁷⁸ Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l Haniyye, s. 414.

zehirlenmeleri için; gıda zehirlenmesi şüphesi durumunda, acilen bol miktarda ılık su ile şîrûgan yağı içirilerek kusturulurdu. Turak otu kaynatılıp, üzerine bûre eklenir ve bu karışıma şîrûgan yağı ilave edilerek içirilip kusturulmasını tavsiye etmiştir.³⁷⁹ Türk tıp tarihi açısından da büyük öneminin yanı sıra zengin söz varlığından dolayı Türkçenin sözlüksel açıdan büyük önemi olan “*Müntahab-ı Şifa*”adlı eserinde Hızır Paşa gıda zehirlenmesi ve haşara sokması için şunları önermektedir; gıda zehirlenmesinde, ılık su ve zeytinyağı ile kusturulup, eğer kişi göbekten aşağısında bir sorun yaşıyorsa, vücudun bazı bölgelerine kıl yolunur, hukne yapılır, hoş kokulu maddeler sürülür, hoş tonlu giysiler giydirilir ve kişi aksırtılırdı. Yılan sokmasında ise yaranın üst kısmı kesilir ve kişi, tok karna sahip olup, ağzı temizken gül yağı ile çalkalanarak hacamat şişesiyle emilirdi. Ardından, ısırın yılanın karnı yarılarak üzerine vurulurdu. Eğer bu mümkün değilse, hacamat aleti ile çizilerek üzerine sarımsak ve sezâp konur, derhal süt içirilip kusturulurdu. Zehirli hayvan ısırığında ise çeşitli bitkiler ve maddeler kullanılırdı. Bunlar arasında hüthüt ödi, sığır tezeği, sarmaşık, ak süsen tohumu, burçak, karanfi gibi maddelerin kullanılarak uygulanmasını tavsiye etmiştir.³⁸⁰ Muhammed Mahmûd Bin Şîrvani ise “*Tuhfe-i Murâdi*” isimli eserinde, ibn-i irs, cintiyânâ, cevz, semâni, tıyn-ısamüs, fâr, merrân, müşâdır, zümürüd, bâd-ızehr, mühre-i mâr, balasân yağı, misk karışımları kullanıldığını tavsiye etmiştir.³⁸¹ Aynı şikâyetler için Sakızlı İsa Efendi “*Nizamûl Edviyye*”adlı eserin’de; alisen, ustûhûdûs, leben ve kibrit gibi maddelerini şifa amacıyla kullanmıştır.³⁸² Osmanlı döneminde cerrahi tedaviler de uygulanmıştır. Sabuncuoğlu, “*Cerrahiyyetü'l-Hâniyye*” adlı eserinde, çeşitli hastalıkların cerrahi yollarla tedavi edildiğini anlatmıştır. Bu tedavi edilen hastalıklar arasında göze inen su, kulağa giren nesneler, kulak sağırılığı, göz kapağı problemleri, burun siğilleri, diş eti, dil, boğaz şişleri, çıbanlar, şişlikler, göbek, zeker, idrar yolu sorunları, kavukta taş çıkarma, haye (*çift cinsiyet*), hunsa, kadın ve erkek çocuk sünnetleri, nasur (*iltihaplı yara*), demre (yaralanmalar) gibi rahatsızlıklar yer alıyordu. Bu hastalıklar, dönemin cerrahi yöntemleriyle tedavi edilmeye çalışılmıştır.³⁸³

³⁷⁹İbn-i Şerif, Yâdîgâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı, s. 337-349.

³⁸⁰Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ, s. 165, 167.

³⁸¹Muhammed bin Mahmûd Şîrvani, Tuhfe-i Murâdi, s. 128 vd.

³⁸²Sakızlı İsa Efendi, Nizamû'l-Edviyye, s. 44 vd.

³⁸³Şerefeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l Haniyye, s. 210-256.

3.5. Osmanlılarda Eczacılık ve İlaç Üretimi

Osmanlılarda eczacılık, gelişmiş bir sağlık sisteminin yegâne parçasıydı ve tıbbın ilerlemesine önemli katkı sağlamıştır. Eczacılık terimine baktığımızda, İtalyanca kökenli olup, Osmanlı İmparatorluğu'na geçmiş bir kavramdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda eczacılar, genellikle "eczacı" olarak isimlendirilmenin yanında bu meslek aynı zamanda "İспенçiyar" ya da "İспенçiyari" olarak da bilinmekteydi. "İспенçiyari" kelimesi, farmakolojiyle ilgili ilaçların üretimi ve satışıyla uğraşan kişilere verilen bir adlandırmaydı. Osmanlı'da, eczacıların görevleri, hekimlerin istekleri doğrultusunda ilaç hazırlamaktı. Osmanlı döneminde ilaçlar, çeşitli şekillerde hazırlanmaktaydı. Bunlar; macunlar, haplar, tozlar, merhemler olarak sıralanabilir. Bunun yanı sıra, Osmanlı eczacıları, aynı zamanda odaların güzel kokması, ferahlaması ve hastalara şifa olması amacıyla yakılmak üzere od otu gibi bitkilerin teminini de sağlamaktaydı.³⁸⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde ilaç üretimi ve satışı, sadece eczacılar değil, aynı zamanda hekimler, cerrahlar ve kehhaller (*göz hastalıklarını tedavi edenler*) gibi sağlıkçılar tarafından da yapılmaktaydı. Bu dönemde ilaçlar, sağlık çalışanları tarafından hazırlanır ve genellikle doğrudan hastalara satılırdı ancak; zaman içerisinde, eczacılık daha sistematik bir hale gelmiştir. Osmanlı'da ilk eczane olarak kabul edilen; Edirne'deki II. Beyazıd Dârüşşifâsı'nda bulunan Meacin Kârhanesi (*Macunlar İmalâthanesi*, 1488)'dir. Edirne'deki bu Meacin Kârhanesi gibi, İstanbul'daki Süleymaniye Dârüşşifâsı'nda da eczacılık hizmeti sunulmaktaydı. Süleymaniye Dârüşşifâsı gibi müstakil eczanesi bulunmayan dârüşşifâlarda ise, ilaç hazırlama işiyle ilgilenen kişiler, saydalan ve aşşab unvanlarıyla bilinmekteydi. Bu kişiler, eczacılıkla ilgili işleri yapan, ilaç hazırlayıp hastalara sunan sağlık çalışanlarıydı. Dârüşşifâlarda, eczacılıkla ilgili başka yardımcı personeller de bulunmaktaydı. Bunlara örnek olarak Şerbetiyan: Şerbetleri hazırlayan ve satan kişi, Tabbah-ı Eşribe: Şurup pişiren kişi. Hafız-ı Eşribe: Şurup ve içeceklerin bozulmasını engelleyen, muhafaza eden kişi. Edviye-Kup (*Ecza Kûp*): Ecza maddelerini döven kişi, Edviye Kilercisi: İlaçları saklayan ve muhafaza eden kişi. Edviye Vekilharcı: İlaçların yönetimini ve kontrolünü yapan kişi. Bazı mekânlarda hem hasta bakılırken hem de ilaç satışı yapılmaktaydı. Bu sistem sayesinde hastalar ilaçlara kolayca erişim sağlayabiliyorlardı ayrıca; ilaç hammaddelerinin ve çeşitli

³⁸⁴Osman Şevki, Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi, s. 218.

formdaki ilaçların satıldığı attar dükkânları da mevcuttu. Osmanlı’da eczacılık eğitimi ise; usta-çırak şeklinde olmuştur.³⁸⁵

Osmanlı döneminde, ilk eczacılık, "Fenn-i Saydalani" veya "Fenn-i İспенçiyari" olarak adlandırılmıştır ve ilk dönemlerde hekimler tarafından yürütülmekteydi. Hekimler, hastaları için gereken ilaçları, kökçüler, otçular veya attarlar gibi esnaf gruplarından sağladıkları ilaç hammaddeleriyle kendileri hazırlamaktaydı. Bu dönemde, hekimlik ve eczacılığın aynı alanda yürütüldüğü görülmektedir ancak; hekimlik ve eczacılığın birbirinden ayrılması, IX.-XII. yüzyıllar arasında, değişik ülkelerde farklı zamanlarda olmuştur. Bu dönemde eczacılık ayrı bir meslek haline gelmiştir. Evliya Çelebi, XVII. yüzyıl ortalarına ait gözlemlerinde, ilaç hazırlama ve satma işiyle uğraşan esnafı şu şekilde sıralamıştır: attarlar, ilaç suları satanlar, macuncular, gül suyucular, tutyacılar (vücuda faydalı otlar satanlar) ve otbulucular (*bitkisel ilaç satanlar*). O dönemde İstanbul’da 2000 civarında attar dükkânının bulunduğu ve bunlardan ayrı olarak 300 kadar da gezici attar bulunduğu bilinmektedir. Toptancılar ise, Mısır Çarşısı’nda satış yapmaktaydılar.³⁸⁶

³⁸⁵Nuran Yıldırım, “Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Sayı 11, (2010), s. 273-283.

³⁸⁶Turhan Baytop, “Eczacılık”, **Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi**, Cilt 10, İstanbul 1994, s. 386-388.

SONUÇ

İnsanlık tarihi boyunca sağlıklı kalma ve hastalıkları tedavi etme konusunda yapılan gayretler, yalnızca biyolojik ve bilimsel bir ihtiyaç olarak değil aynı zamanda kültürel, dini ve felsefi bir bakış açısıyla şekillenmiş bir süreçtir. Her toplum, kendi kültürel mirası, dini inançları ve felsefi anlayışları çerçevesinde sağlık ve tedavi konusuna farklı bakış açıları geliştirmiştir. Bu yaklaşımlar, medeniyetlerin farklılıklarını ve benzerliklerini gösterirken, bir taraftan da tıbbın evrimsel yolculuğunu gözler önüne sermektedir.

Çin'den Hindistan'a, Mezopotamya'dan Antik Yunan'a kadar tüm tedavilerde esas yaklaşımlar, yalnızca fiziksel doğayı anlamakla sınırlı kalmamış toplumların ruhsal, dini ve kozmik inançlarına bağlı olarak gelişme göstermiştir. Örneğin, Mezopotamya'daki Sümerler, hastalıkların tanrı etkisiyle meydana geldiğini düşünmüş ve tedavi yöntemleri olarak büyüsel ritüelleri de kullanmışlardır. Yine bir başka örnek olarak; Mısır tıbbı da dini inançlarla harmanlanmış, tedaviler yalnızca cerrahi ve farmasötik yöntemlerle değil, aynı zamanda büyüsel ritüellerle de birleştirilmiştir. Diğer taraftan, Antik Yunan'da; tıp, daha mantıklı ve doğa temelli bir yaklaşıma dayandırılmıştır. Bu uygarlıklarda, Hipokrat ve Aristoteles gibi bilim insanları, tıbbi bilimsel bir çerçevede değerlendirmişlerdir.

Çin ve Hindistan tıbbında ve tedavi geleneğinde de, ruhu ve bedeni dengelemek amaçlanmış, bu yaklaşıma dayalı yöntemler kullanılmıştır. Çinliler; hastalıkların nedenini, bedende, enerji akışındaki dengesizliğe bağlamış ve tedavide bu akışı dengelemeyi amaçlamışlardır. Hintlilerde görülen Ayurveda sistemi ise, beden, zihin ve ruh arasındaki dengeyi sağlamayı esas kılar ve sağlıklı bir yaşam tarzı sunmaktadır. Ayurveda, insanın doğa ile uyum içinde yaşaması gerektiğini ifade eder. Bu sisteme göre, bedendeki dengenin bozulması sonucu hastalıklar meydana gelir ve tedavisi de yine bu dengenin sağlanmasına yönelik olmalıdır. Ayurveda'da, şifalı bitkiler, kişiye yönelik diyetler ve masaj tedavileri gibi yöntemler kullanılmıştır. Böylece, vücut dengesinin yeniden sağlanması amaçlanmıştır. Hintliler ayurveda sisteminde; bireylerin yaşına, mevsimlere ve çevreye özel tedaviler kullanılmıştır.

Bu tezde, Orta Çağ'da Doğu Roma ve XI. Yüzyıldan sonra Anadolu'ya gelen ve Anadolu'da kurulan; Büyük Selçukluların devamı Türkiye Selçukluları, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı Devleti'nin Orta Çağında hastalıklar ve tedavi usulleri detaylı

şekilde incelenmektedir. Bu kapsamda; her iki imparatorluğun da tıbbı bakış açıları, tedavide kullandıkları tedavi yöntemleri ve sağlık sistemleri yönünden kıyaslama yapılarak detaylı bir analiz sunulmuştur. Doğu Roma ve Osmanlı İmparatorluklarına baktığımızda, tıpta, ikisinde de hem doğudan hem de batıdan izler görmekteyiz, bu durum; hastalıklara yönelik tedavi uygulamalarında birçok benzerliği ve farklılığı da beraberinde getirmektedir.

Doğu Roma Romalılarından aldıkları tedavi uygulamaları mirasını devam ettirmiş ve bu doğrultuda, Antik Yunan'da önemli bir yeri olan, Galen, Hippokrat gibi bilim adamlarının temel tedavi bilgilerinden yararlanmışlardır. Doğu Roma'daki hastalıklar, çoğunlukla salgınlar şeklinde görülmekteydi ve tedaviler hem bilimsel hem de dini bir çerçevede ele alınmaktaydı. Doğu Roma tıbbı, hastalıkları sadece fiziksel bir durum olarak değil, bazen ilahi bir cezalandırma olarak da görmüş ve tedavi yöntemlerini buna bağlı olarak geliştirmiştir.

XI-XV. Yüzyılda Anadolu'daki Türkler de; Doğu Roma ve İslam dünyası arasında bir geçiş noktası olması sebebiyle hem Antik Yunan tıbbından hem de Arap tıbbından yararlanmış ve tedavi uygulamalarını da bu esaslar üzerinden geliştirerek devam ettirmişlerdir. Türkler, XI-XV. yüzyıllarda Anadolu'da kurdukları devletlerde medreselerinde tıp eğitimi verdikleri gibi hastanelerinde de tedavi uygulamalarını öğreten ve geliştiren bir müesses yapı meydana getirmişlerdir.

Doğu Roma ve Anadolu Türklerinin tedavi usullerinde ortak yönler, benzerlikler olduğu kadar farklılar da bulunmaktadır. Her iki toplumun tedavi uygulamalarında ortak yönü, her iki toplumda da dini inançların tıbbi yöntemlerle yakın bir ilişki içinde olmasıydı. Bununla birlikte, her iki imparatorluk da hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla karantina uygulamaları gibi sağlık politikaları geliştirmiştir ancak; Türkler (*Osmanlılar*) özellikle XVI. yüzyıldan itibaren, Batı'daki modern tıbbî gelişmeleri de dikkate alarak tıbbi tedavi yöntemlerinde önemli bir dönüşüm süreci geçirmiştir.

Hem Doğu Roma hem de Anadolu'da XI-XV. yüzyıllarda Antik Yunan tıbbının temellerini bünyelerine katmış ve Hippokrat, Galen gibi isimlerin öğretilerine oldukça önem vermiştir. Orta Çağ'da her iki toplum da hastalıkları çoğunlukla, dengesizlik, özellikle humoral/vücut sıvılarıyla ilgili teoriler üzerinden değerlendirmişlerdir. Her iki toplumda da vücut sıvılarının dengesinin bozulması, hastalıkların temel nedeni olarak

görülmüştür.

Doğu Romalılar ve Anadolu'da XI-XV. Yüzyıllarda, Türklerde hastalıklar çoğunlukla ilahi bir ceza veya manevi bir sınav olarak yorumlanmış ve tedavi yöntemleri de bu doğrultuda dini ritüeller ve dualarla bütünleşmiştir. Özellikle ruhsal hastalıklar veya iyileşmesi zor hastalıklar için dini uygulamalara başvurulmuştur. Tedavilerde, Doğu Roma'da hastalar, dini figürlere dua ederken, Anadolu Türklerinde de dua, zikir ve diğer dini uygulamalara başvurulmaktaydı.

Her iki toplum da salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla karantina uygulamaları gibi halk sağlığı tedbirleri geliştirmiştir. Doğu Roma İmparatorluğu'nda, özellikle veba salgınlarının olduğu dönemde, şehir dışına çıkışlar yasaklanmış, hastaların bulunduğu alanlar izole edilmiştir. Osmanlı'da da özellikle XVI. yüzyıldan itibaren, salgın hastalıklara yönelik olarak benzer karantina uygulama usulleri uygulamışlardır.

Hem Doğu Roma hem de Anadolu'da XI-XV. Yüzyıllarda, Türkler, tıbbi bitkilerden oldukça çok yararlanmış, tedavilerde, bitkisel ilaçlar önemli bir yere sahip olmuştur.

Doğu Roma'da tıbbi eğitim; genel olarak imparatorluk saraylarında ve kilise okullarında verilmiş, hastaneler ise genellikle dini kurumlarla bütünleştirilmiştir. Doğu Roma'nın tıbbi anlayışı, Antik Yunan tıbbının korunmasına odaklanırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda tıbbi eğitim daha kurumsal bir hale gelmiş ve medrese, tıp okulları ve dârüşşifâ (hastane) gibi yapılarla tıp eğitimi profesyonel hale gelmiştir. Türklerde XI-XV. yüzyıllarda Anadolu'da kurulan devletlerde, bimarhane ve şifahaneler, yalnızca hastalıkların tedavi edildiği yerler değil, aynı zamanda tıbbi eğitimlerin verildiği ve tıp araştırmalarının yapıldığı önemli kurumlar olmuştur. Bu hastaneler, Osmanlı ve Türkiye Selçuklu dönemlerinde sağlık hizmetlerinin yanı sıra tıbbın gelişimi için de önemli birer merkez haline gelmiştir.

Doğu Roma, cerrahi uygulamalar, genellikle hastaların sağlığını korumak amacıyla değil de daha çok basit tedaviler ve yaralanmalara yönelik yapılmıştır. XI-XV. yüzyıllar arasında Anadolu'da Türklerin ise cerrahi alanda önemli bir ilerleme kaydettiği ve gelişmiş cerrahi aletler kullanarak başarılı ameliyatlara gerçekleştirdiği bilinmektedir. Osmanlı dönemi, özellikle cerrahinin çok geliştiği ve karmaşık ameliyatlara yapılabilirdiği bir dönem olmuştur. Cerrahi aletler, özellikle XI-XV. yüzyıllarda daha sofistike hale

gelmiş ve bu dönemde yapılan ameliyatlar daha karmaşık olmuştur. Bu dönemin önemli cerrahlarından olan Şerafeddin Sabuncuoğlu, cerrahiye detaylı bir şekilde ele alan Cerrahiyyetü'l-Hâniyye adlı eseriyle tanınmaktadır. Sabuncuoğlu, cerrahinin sadece teorik değil, aynı zamanda pratik yönlerini de anlatmış ve cerrahların doğru şekilde ameliyat yapabilmesi için kapsamlı bir eğitim klavuzu oluşturmuştur.

Doğu Romalılar ve Anadolu'da XI-XV. yüzyıllarda yaşayan Türkler resmi tedavilerinin yanında halk tedavileri de diye bileceğimiz usuller de uygulamalar yapmışlardır. Hem dinî kaynaklı hem de tabiattaki bitkilere dayalı ecza/ilaç tedavi uygulamaları gerçekleştirmişlerdir. Belki Türklerin Doğu Romalılardan daha teknik ve daha geniş bilgiye dayalı ilaç ve uygulamaları olduğunu ifade etmek haksızlık olmamalıdır. Zira Türkler halk arasında çok daha organize tıbbî bir sistem oluşturmuş, şifalı bitkiler ve halk tedavisi, medresede yetişmiş hekimler tarafından daha sistematik bir şekilde kullanılmıştır.

Doğu Romalılar, bilimsel ve tıbbi araştırmalar konusunda belirli bir gelişme kaydetmiş olsa da, Batı Avrupa'daki bilimsel gelişmelerden büyük ölçüde uzak tutulmuş olmaları mümkündür. Bunun sebebi Batı Avrupa'nın Katolik Doğu Roma Ortodoks olmaları düşünülebilir. Türkler ise özellikle XI-XV. yüzyıla kadar daha geniş bir bilgi alanından; Endülüs'ten Asya'ya istifade etmektedirler.

Nihayet Doğu Roma ve Anadolu Türkleri tıbbî anlayışları ve tedavi usulleri hususunda hem benzerlikler hem de farklılıklar göstermektedir. Her iki toplum da bilgi ve kültürel birikimlerini hastalıkların tedavisinde kullanmış ve hastalıkları sadece fizikî bir durum olarak değil, aynı zamanda dini ve manevi bir bağlamda değerlendirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Adnan, “Bizans’ta Yüksek Mektebler”, **Tarih Dergisi**, Cilt 5, Sayı 8, (2011).
- AĞAOĞULLARI, Ali-KÖKER, Levent, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1991.
- AHMED EFLÂKÎ, **Menâkıbü’l Ârifin**, (çev. Tahsin Yazıcı), Cilt 2, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.
- AKAGÜNDÜZ, Banu, **Bizans Döneminde Tıp**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale 2023.
- AKDERE, Mevlüt, “Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. Yüzyıllarda İstanbul’da Görülen Veba Salgınları”, **Tarih Okulu Dergisi**, Cilt 11, Sayı 35, (2018).
- AKSOY, Şahin, **Tıp Tarihi Ders Notları**, Harran Üniversitesi, Urfa 2010.
- ATAK, Seyhan, “Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu ve Bizans Pratikleri’nin Tahlili”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, Cilt 5, Sayı. 11, (2019).
- APOLLONIOS VON KITION, **Peri Arthron**, Edited by Hermann Schöne. Leipzig: Teubner, 1896.
- ATAK, Seyhan, **Selçuklu ve Bizans Dönemlerinde Tababet: Karşılaştırmalı Bir Çalışma**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019.
- ATAK, Seyhan, **Selçuklu ve Bizans Dönemlerinde Tababet: Karşılaştırmalı Bir Çalışma**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019.
- AYHAN, Aydın, “Dünya’da ve Türkiye’de Veba Salgınları”, **Tıp Tarihi Araştırmaları**, Sayı 16, (2009)
- AYTAÇ, İsmail, “2014-2019 Sezonu’nda Harput İç Kale Kazısı’nda Bulunan Antik Dönem Tıp Aletleri Hakkında Bir Ön Değerlendirme”, **International Gevher Nesibe Health Sciences Conference-VII**, Kayseri 2021.

- BAKIR, Abdülhalik-ÜLGEN, Pınar, “*Bizans’ta Tababet Kültürü Bilimi ve Çalışmaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme*”, **Cappadocia Journal of History and Social Sciences**, Vol 9, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Nevşehir 2017.
- BARKAN, Ömer Lütfü, “*Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. I. İstila Devirlerin Kolonizatör, Türk Dervişleri ve Zaviyeler*”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 2, (1942).
- BAYAT, Ali Haydar, **Tıp Tarihi**, Merkez Efendi Geleneksel Tıp Tarihi Yayınları, İstanbul 2010.
- BAYRAM, Mehmet, “*Bizans Coğrafyası*”, **Orta Çağ Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, (2021).
- BAYSAL, Nagihan-KÜPEL, Özer-AKÇİÇEK, Eren, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Cüzzâm, Tarihselî Süreçte Anadolu’da Cüzzâm**, Gece Akademi yayınları, Ankara 2018.
- BAYTOP, Turhan, *Eczacılık*, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 10. Cilt, İstanbul 1994.
- BAYTOP, Turhan, **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985.
- BELEN, Deniz-ACIDUMAN, Ahmet, “*Diyarbakırlı Hekim Aetios ve Ünlü Esri Tetrabiblon’da didrosefali üzerine olan çalışması*”, Cilt 18, Sayı 3, **Türk Nöroşirürji Dergisi**, Ankara 2008.
- BELEN, Fatma Zeynep, “*Osmanlı Döneminde Psikoloji ve Psikolojiye Yardımcı Dallara Dair Literal Birikimin Değerlendirilmesi*”, **Bütün Yönleriyle Osmanlıca ve Mimari Uluslararası Sempozyumu**, Kırıkkale 2016.
- BENLİ, Kübra, **Klasik Dönem Osmanlı Sağlık Sistemi ve Salgın Hastalıklar (1300-1600)**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Konya 2017.
- BENNETT, D. “*Medical Practice and Manuscripts in Byzantium*”, **The Society for the Social History of Medicine**, Vol 2, No13, 2000.
- BLIQUEZ, L J.-KAZHDAN, A., “*Four testimonia to human dissection in Byzantine*

- times*”, **Bulletin of the history of medicine**, Vol 4, No 58, (1984).
- BİLLUR, Deryanaz, “ *İstanbul’da Bulaşıcı Hastalık Tarihinden Kesitler; Şahsiyetler, İmgeler ve Mekânlar Üzerine Bir İnceleme*”, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi**, Cilt 2, Sayı 22, (2020).
- BOZKURT, Selvinaz Gülçin, “*Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Dârüşşifâların Avlu Özellikleri ve Avlularda Kullanılan Peyzaj Elemanları*” **Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi**, Cilt 1, Sayı 13, (2020).
- CAN, Hakan, **Abdüllatif el-Bağdadi'nin Gözüyle Orta Çağ'da Mısır (Coğrafya, Sosyo-Kültürel Yapı, Sanat)**, İlahiyat Yayınları, Ankara 2024.
- CANTAY, Gönül, *Amasya Dârüşşifâsı*, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul 1999.
- CELÂLÜDDİN HIZIR, (Hızır Paşa), **Müntahab-ı Şifâ**, (çev. Zafer Önler), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- CEYLAN, İbrahim, **Türklerde Cerrahinin Gelişimi**, Türk Cerrahi Derneği Yayınları, Ankara 2012.
- CHRİSTOPOULOU-ALETRA-PAPAVRAMİDOU, H, “*Diabetes as described by Byzantine writers from the fourth to the ninth century AD: the Graeco-Roman influence*”, **Diabetologia**, Vol 5, No 51, (2008)
- COLON, A.R, **Nurturing Children: A History of Pediatrics**. Westport, Connecticut: Greenwood Press, (1999).
- ÇAĞATAYA, Neşet, “*İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 6, Cilt 1, (1957)
- ÇETİNKAYA, Dilek-YELKEN, Birgül-GÜLNUR, Yasemin Dilan, “*Dikkat Şarbon Çıkabilir Eskişehir’de Şarbon Farkındalığı Anketi*”, **Tıp Öğrencileri Araştırma Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, (2020).
- ÇİFTÇİOĞLU, İsmail, “*Türkiye Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu Hakkında*”, **Orta Çağ Araştırma Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, (2018).
- ÇOBANOĞLU, Nesrin-TUNCAY, Güzin Yasemin, “*Anadolu-Türk Dârüşşifâları*”, **Amasya Uluslararası Anadolu-Türk Dârüşşifâları ve Sabuncuoğlu Kongresi**,

Amasya 2008.

ÇÖMEZOĞLU, Özgü, **Demre (Myra) Aziz Nikolaos Kilisesi'nde Bulunan Cam Hacı Şişeleri**, Akmed Yayınevi, İstanbul 2008.

DEMİRER, Ünal, **Kibyra Metal Buluntuları**, (basılmamış doktora tezi) Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Antalya 2013.

DIAMANDOPOULOS, A, “*Uroscopy in Byzantium*”, **American journal of nephrology**, Vol 3, No17, (1997).

DÖNMEZ, Osman Olgu, **Eski Mısır Uygarlığında Tıp Uygulamaları**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Denizli 2019.

DURAK, Koray, **Dioskorides ve Orta Çağ Bizans İmparatorluğu'na ithal edilen Tıbbi Bitkiler- Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı**, Pera Müzesi Yayınları, Pera 2015.

EBU ABDULLAH İBN BATÛTÂ TÂNCİ, **İbn Bâtûtâ Seyahatnâmesi**, Cilt 1, (çev. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

ECO, Umberto, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, **Orta Çağ (Barbarlar, Hristiyanlar Müslümanlar)**, Alfa Basım Yayınları, İstanbul 2014.

EFTYCHİADİS, A. & MAKETOS, S., “*The legislation concerning psychiatric patients and their treatment during the Byzantine period*”, **Histoire des Sciences Medicales**, No 17 (special edition 2), (1982).

EBÛ REYHÂN MUHAMMED B. AHMED EI-BÎRÛNÎ, **Tahkîku Mâ Li'l-Hind Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan**, (çev. Kıvameddin Burslan- Ali İhsan Yitik), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023.

EMECEN, Feridun M, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (2300-1600)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.

ERAVŞAR, Osman, “*Anadolu Selçuklularında İdari Mekan Olarak Devlethane*”, **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri**, Cilt 1, Konya 2000.

ERDAĞI, Binnur, “*Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Tıp Kitabı*”, **Türkbilig/Türkoloji**

- Araştırmaları Dergisi**, Sayı 2, Cilt 2, 2001.
- ERER, Sezer-AKICI, Elif, “*Hospitals Using Music Therapy in Seljuks and Ottomans*”,
Uludağ Tıp Dergisi, Cilt 1, Sayı 36, (2010).
- EROĞLU, Emine, **Abbasiler dönemi sağlık hizmetleri ve tıbbî gelişmeler**,
(basılmamış yüksek lisans tezi), Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Bartın, 2022.
- ERPEK, Semra, “*Aydınlı bir hekim: Tralles’li Aleksandr (Alexandros Trallianos)*”
Adnan Menderes Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, (2011).
- ERTUĞRU.L, Özkan, “*Bizans’da Sosyal Yaşam*”, **Taha Toros Arşivi**, Erişim
Tarihi 12.09.2025.
- EVLİYA ÇELEBİ (Derviş Mehmed Zillî), **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (çev. Seyit
Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- EVLİYA ÇELEBİ (Derviş Mehmed Zillî), **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi
Seyahatnâmesi**, Cilt 1, (çev. Donkoff-Robert-Kahraman, SeyitAli- Gökyay, Orhan
Şaik), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- EYİCE, Semavi, “*Bizans Hastanelerine Dair*”, **Alman Hastaneler Tarihi Kurumu
Sempozyumu**, İstanbul 1982.
- EYİCE, Semavi, “*Bizans Devrinde İstanbul’da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri*”,
İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, Cilt 21, Sayı 3, İstanbul 1958.
- EYİCE, Semavi, “*Side’de Bir Bizans Hastahanesi mi?*”, **Adalya 5**, İstanbul 2001-
2002.
- FERÎDUN-İ SİPEHSÂLÂR, **Mevlâna Menkıbeleri**, (çev. Kamuran Bozkurt), Vakıfbank
Kültür Yayınları, İstanbul 2022.
- FLORENCE, BIBLIOTECA LAURENZIANA, Plut. 74.7 (Codex Niketas), folio 210r.
(The MacKinne Collection of **Medieval** Medical Illustrations, (2022).
- GENÇ, Vural, “*Kanuni Sultan Süleyman’ın Nikris Hastalığına Atfedilen Farsça Bir
Reçete*”, **Belleten**, Cilt 80, Sayı 287, (2016).
- GÖKALP, Zeliha Demirel, **Kütahya Müzesindeki Bazı Maden Eserler**, **T.C Turizm
Müdürlüğü Kütahya Müzesi 2015 Yıllığı 50. Yıl Anısına III**, Bilgin Kültür Sanat

Yayıncılık, Ankara 2016.

GÖYMEN, Nazlı Ece, **Kappadokia Bölgesi Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde Anargyroi Hekim Aziz Tasvirleri**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2019.

HAYIRLIDAĞ, Mustafa, “*Mısır Tıbbının Gizemi Papirüsler*”, **Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi**, Cilt 4, Sayı 4, (2021).

HEKİM Bereket, **Tuhfe-i Mübârizi**, (çev. Binnur Erdağı Doğuer), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

HEKİM Beşir Çelebi, **Mecmû’atü’l-Fevâid (Giriş-İnceleme-Çeviri Yazılı Metin-Dizin)**, (çev. Güllü Özdemir), Kesit Yayınları, Ankara 2023

HİPOKRATES, **Hippokrates Külliyyatı**, (çev. Nur Nirven), Pinhan Yayınları, İstanbul 2018.

HOCAOĞLU, Durmuş, **Laisizmden Milli Sehülerizme**, Selçuk Yayınları, Ankara 1995.

ILES, John Sarah, **Religions Of The Ancient World: A Guine**, Harvard University Press, 2004.

IOANNES Skylitzes, **Skilicis Kroniği, Gr. Vitr.26-2, f.131**, İspanya Millî Kütüphanesi/Biblioteca Nacional de Espana, 2022

İBN KEMÂL, **Kemâliye**, (çev. Ali Haydar Bayat), Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2007.

İBNİ BİBİ, **Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi**, (çev. M. Nuri Gençosman), Uzluk Basımevi, Ankara 1941.

İBN-İ SÎNÂ, **El-Kanun fi't-tıbb**, (çev. Esin Kâhya), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

İBN-İ ŞERÎF, **Yâdigâr Transkripsiyon**, (çev. Orhan Sakin-Yahya Okutan, Doğan Koçer- Mecit Yıldız), Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2017.

İBRAHİM BİN ABDULLAH, **Alâ'im Cerrâhin**, (çev. Mehmet Gürlek), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016.

İSHÂK BİN MURÂD, **Edviyye-i Müfrede**, (çev. Mustafa Canpolat-Zafer Önler), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

İSKENDERİYELİ ŞARİHLER, **Kütübü Calinus Fi't-tıb (Galen'in Tıp Külliyyatı Derlemeleri)**, (haz. Özkan Akdağ-Ahmet Mderaty), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, Ankara 2023.

JACKSON, Ralph, **Doctors and Diseases in the Roman Empire**, London: British Museum Publications, 1995.

JÓZSA, László, “*A kórházi rendszer kialakulása a Bizánci Birodalomban*” [The establishment of the hospital-system in the Byzantine Empire]. **Orvostörténeti Kozlemenyek**, P. 57, N.4, (2011).

KADIOĞLU, Funda Gülay, KADIOĞLU, Selim, ‘*Dârüşşifâlarda Müzikle Hasta Tedavisi ve Edirne Sultan II. Beyazid Dârüşşifâsı*’, **Amasya Uluslararası Anadolu-Türk Dârüşşifâları ve Sabuncuoğlu Kongresi**, Amasya 2008.

KADIOĞLU, Gülay, KADIOĞLU, Selim, “*Adı Dârüşşifâlara Ad Olan Kadınlar*”, **Amasya Uluslararası Anadolu-Türk Dârüşşifâları ve Sabuncuoğlu Kongresi**, Amasya 2008.

KADIOĞLU, Selim, “*Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifâsı (1205-1206)*”, **Amasya Uluslararası Anadolu-Türk Dârüşşifâları ve Sabuncuoğlu kongresi**, Amasya 2008.

KADIOĞLU, Selim, “*Adı Dârüşşifâlara Ad Olan Kadınlar*”, **Amasya Uluslararası Anadolu-Türk Dârüşşifâları ve Sabuncuoğlu Kongresi**, Amasya 2008.

KÂHYA, Esin, **Çin’de Felsefe, Matematik, Astronomi, Tıp ve Bitkisel ve Hayvansal İlaçlar**, Us yayınları, Ankara 2022.

KAPAR, Mehmet Ali-SÜRÜCÜ UYSAL, Fatma, “*Selçuklu Dünyasında Görülen Sağlık Sorunları ve Ölüm Nedenlerin Üzerine Bir İnceleme*”, **Basit Araştırma Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, (2024).

KARA DÜZGÜN, Ülkü, “*Giresun Adak Yerlerinde Tespit Edilen Çeşitli Uygulama, İnanış ve Efsaneler*”, **The Journal of International Social Research**, Vol 2, No 7, (2009).

KÂŞGARLI MAHMÛD, **Dîvânu Lugâti’t-Türk**, (çev. Mustafa Kaçalın), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2024, S. 49.

- KAYHAN, Hüseyin, **Beylikler Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler**, History Studies Vol 3, No 2, (2010).
- KESİK, Muharrem, “*Selçuklular’da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi*”, **Tarih Dergisi**, Sayı 71, (2020).
- KILIÇ, Selçuk, “*Biyolojik Silah Olarak Bakteriler: ‘Kategori A Ajanlar’*”, **Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi**, Cilt 63, Sayı 1, (2006)
- KOÇYİĞİT, Oğuz, **Bizans Anadolu’sunda Hamamlar ve Yıkanma Alışkanlıkları**, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2023.
- KORUNER Harun, “*Bizans İmparatorluğu’nda Evlilik ve Kadın*”, **Karadeniz Araştırmaları** 20, Sayı 79, (2023).
- KÖROĞLU, Gülgün, “*Rezan Has Müzesindeki Örnekleri Işığında Geç Roma-Bizans Döneminde Tılsımlar*”, **Akdeniz Sanat Dergisi**, Sayı 13, (2019)
- KUBAN, Doğan, **Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Gözlemler. Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1968.
- KUŞKONMAZ, Şerife, Mehlika, “*Bergama’da İki Bin Yıllık Bir Hastane ve Bir Hekim: Asklepion ve Galen*”, **Konuralp Tıp Dergisi**, Cilt 2, Sayı 8, (2016).
- LASCARATOS, John et al., “*Surgery on varices in Byzantine times (324-1453 CE)*” **Journal of vascular surgery**, No 1, (2001).
- LASCARATOS, John G et al. , “*Hydrocephalus according to Byzantine writers*”, **Neurosurgery**, Vol 1, No 55, (2004).
- MANGO, Cyril, **Bizans Yeni Roma İmparatorluğu**, (çev. Gül Çağalı Güven), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2024.
- MERCAN, Burcu, **XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli 2017.
- MIKHAIL PSELLOS, **Mikhail Psellos’un Khronographia’sı**, (çev. Işın Demirkent), Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 2014.
- MİLLER, T.S, **Tıbbi Düşünce ve Uygulama. Bizans’ın Entelektüel Tarihi Seçme**

- Makaleler**, (çev. Ercan Ertürk), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- MUHAMMED B. MAHMÛD-I ŞİRVÂNÎ, **Tuhfe-i Murâdi**, (Çev. Mustafa Argunşah), Türk Dil Kurumu, Ankara 1999.
- MUHAMMED BİN HAMZA, **Mâddetü'l-Hayat**, (çev. Mehmet Sait Toprak), Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019.
- MUHAMMED BİN MUSTAFA EL-GÛRÂNÎ, **Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud Fi İlmi't-Tıbb**, (çev. Meryem Arslan), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- MOSENSOHN, Miri Shefer, **Osmanlı Tıbbi Tedavi ve Tıbbi Kurumları 1500-1700**, (çev. Bülent Üçpınar), Kitap Yayınları, İstanbul 2013.
- MYLONAS, Anastassios I, “*On oral and cranio-maxillofacial surgery in Byzantium, addenda*”, **Journal of cranio-maxillo-facial surgery: official publication of the European Association for Cranio- Maxillo-Facial Surgery**, Vol 2, No 43, (2014).
- NEIJİNG HUANG, Geleneksel Çin Tıbbı: Sarı İmparator'un Kitabından Seçkiler, (çev. Yagang Luo), İnsan Yayınları, İstanbul 2024.
- NIZAMÎ-I- ARUDÎ, **Chahar Maqala**, University of Toronto, 1972.
- OCAK, Ahmet Yaşar, **Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- OKKA, Berrin, “*Aeginalı Paul: Bizans Döneminde Ünlü Bir Cerrah ve Tıp Doktoru*”, **Genel Tıp Dergisi**, Cilt 25, Sayı 1, Konya 2015.
- OKUR, İbrahim, **Uygarlığın Kritik Yolu Olarak Temizliğin Tarihi**, Okursoy Kitapları, Bursa 2005.
- OZANSOY, Esin, “*Bizansta Tıp ve Kadın Hekimler*”, **38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, Dil ve Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- ÖNEY, Gönül, **Türkiye Selçukluları Mimari Süslemesi ve El Sanatları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1992.
- ÖZDEMİR, Güllü, **Hekim Beşir Çelebi Mecmû'atü'l- Fevâid (Giriş-İnceleme-çeviri yazılı metin-dizin)**, (basılmış doktora tezi), Sivas), Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatın Ana Bilim Dalı, Sivas 2018.

- ÖZDİNÇ, Ahmet, “Fatih ve II. Beyazid Devri’nde İran’dan Anadolu’ya Gelen Meşhur Hekimler ve Osmanlı Tıbbına Katkıları”, **Anadolu Klin**, Cilt 1, Sayı 25, (2020).
- ÖZGÜL, İbrahim-VURAL, Pemila, “Erken Dönemden Klasik Döneme Osmanlı Devleti’nde Kadın-Ekonomi İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 24, (2020).
- ÖZKAN, Selim Hilmi, **Osmanlı Tarihi (1299-1774) Siyasi Tarih-Kültür ve Medeniyet**, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- ÖZKAYA, Şule Yüksel, “Osmanlı’nın Tıp Anlayışını ve Akıl Hastalarına Yaklaşımını Belirleyen Faktörler ile Bu Anlayışın “Mâ-Hazar”da Tezâhürü”, **Türkiye İlişkiler Çalışmalar Kongresi**, (2016).
- ÖZKUL, Kifayet, “Sivas Divriği Ulu Camii ve Dârü’sşifâsı Bezemeleri”, **Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi (IJUITS)**, Cilt 2, (2020).
- ÖZTÜRK, Nazan, **Bizans’ın Asil Kadınları**, E Yayınları, İstanbul 2016.
- PALALI, M. Zeki “Cüzzam”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, Ankara 1993.
- PİTARAKİS, Brigitte, **Health and Faith in Byzantine Anatolia, Anatolia in the Byzantine Period**, (çev. E. Akyürek, K. Akyürek), Yapı Kredi Yayınları.
- PROKOPIUS, **Bizans’ın Gizli Tarihi**, (çev. Orhan Duru), İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001.
- POULAKOU-REBELAKOU, Effie et al., “Dementia on the Byzantine throne (ad 330-1453)”, **Geriatrics & Gerontology International**, Vol 3, No 12, (2012)
- PRIORESCHI, A **History of Medicine, Byzantine and İslamic Medicine**, Horatius Press, 1996.
- RAMOUTSAKİ, Ianna, “Aspects of childhood cancer During the Byzantine Period”, **Pediatric Hematology and Oncology**, Vol 3, No 18, (2001).
- RAMOUTSAKİ, Ianna, “Management of Childhood Diseases During the Byzantine Period: IV Juvenile Diabetes Mellitus”, **Pediatrics international: official journal of the Japan Pediatric Society**, Vol 4, No 44, (2002).
- SAKIZLI İSA EFENDİ, **Nizamü'l-Edviye**, (çev. Mükerrrem Bedizel Aydın), Türkiye

Bilimler Akademisi (TÜBA), Ankara 2019.

SALMAN, Özcan, **Selçuklular Devri Önemli Sağlık Kurumlarından Sivas Dârü's-Sıhhası ve Divriği Dârü's-Şifâsı**, (basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.

SAY, Yağmur, “*Fatih Dönemi Tıp Çalışmaları ve Mühtedi (İslama Dönmüş) Hekim Yakup Paşa*”, **Ankara Tıp Mecmuası**, Sayı. 44, (1999).

SCHIFFELER, John Wm., (çev. Kübra Altın Yıldız), “*Çin Halk Tıbbının Kökeni*”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Sayı 6, (2015).

SERDAR, Murat, “*Orta Çağ Avrupasında Tanrının Laneti Cüzzâm ve Cüzzâm Evleri*”, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 9, (2014).

SKYLITZES, Ioannes, **Synopsis Historion (Tarihlerin Özeti)**, Madrid, Biblioteca Nacional de España.

SÜMER, Faruk, “Selçuklular”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 36, İstanbul 2009.

STEPHENSON, Paul, **The Byzantine World**, Londra 2012.

ŞAHİNBAŞ ERGİNÖZ, Gaye, “*Bizans Döneminde Bilim Üzerine Türkiye’de Yapılan Çalışmalar*”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4, (2004).

ŞERAFETTİN SABUNCUOĞLU, Cerrahiyyetü'l Haniyye, Cilt 2, (çev. İlter Uzun), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

ŞEVKİ, Osman, **Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

ŞİHABETTİN bin FAZLULLAH EL-ÖMERİ, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

KAYHAN, Hüseyin, “*Beylikler Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler*”, **History Studies**, Vol 3, No 2, (2010).

TERZİOĞLU, Arslan, “*Altuncuzâde*”, **Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul 1989.

TERZİOĞLU, Arslan, **Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’daki Tıbbi**

- Rönesansı Etkilemesinden, Türk Tıbbının Batılılaşmasına**, Hipokrat Basım Yayınları, İstanbul 1992.
- TOKYÜREK, Hacer, “*Eski Uygurcada Ayurveda Tıbbı ve Beş Unsur*”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 24, Sayı 2, (20014).
- TORUN, Esra, **Bizans Sanatında Doktor Azizler ve Şifa**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2018.
- TREADGOLD, Warren, **A History Of The Byzantine State And Society**, Stanford University Press, 1997.
- TUNCAY, Güzin Yasemin, “*Anadolu’da Tıp Eğitimdeki Bazı Dârüşşifâlar*”, **Amasya Uluslararası Anadolu-Türk Dârüşşifâları ve Sabuncuoğlu Kongresi**, Amasya 2008.
- UYUMAZ, Emine, **XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu’da Bilinen Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemlerine Dair**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.
- UZEL, İlter, “*Bizanslı Hekim Yazarlar ve Bizans Tıbbı*”, **Geçmişten Günümüze İstanbul’da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı**, Nobel Yayınları, İstanbul 2010.
- UZEL, İlter, **Anadolu’da Bulunan Antik Tıp Aletleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- ÜNGÖR, Etem Ruhi, **Orta Çağ’dan İki Musiki Öncümüz; İlk Bilinen Halk Ozanımız Dede Korkut ve En eski Musiki Âlimimiz Türkistanlı Türk Fârâbi**, Türkler Ansiklopedisi, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- ÜNLÜ, Mucize-Zarife Albayrak, “*Osmanlı Devleti’nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme*”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi**, Sayı 2, Cilt 2, (2021).
- ÜNVER, Süheyl, **Selçuklu tababeti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1940.
- ÜVEY, Doğan- GÖKÇE, Ayşe Nur, “*Eski Roma Tıbbında Hekimlik Sanatı*”, **İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası**, Cilt 4, Sayı 61, (2012).
- VAGBHAT, **Astanga Hridaya Sutra Sthan**, (çev. Dr. Deepak Yadav “premchand”), Chaukhamba Surbharati Prakashan, 2014th edition (2014).

- VALİAKOS, E., “*Herbal Prescriptions for the Treatment of Kidney Diseases in the Byzantine Era*”, **Archives of Hellenic Medicine**, Sayı 37, (2020).
- VURAL, Timur-GENÇOĞLU, Mehmet Sait Halim, “*Yıldırım Dârüşşifası ve Müzikle Tedavi*”, **Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 6, Sayı 2, (2024).
- YALAV, Erdoğan, **Tanrısal Gücün Elçileri Antik Çağda Tıp Aletleri**, Amerikan Hastanesi Yayınları, İstanbul 2008.
- YAMAN, Burcu, **Selçuklular Zamanında Hastalıkların Tedavisi ve Sağlık Hizmetleri**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun 2017.
- YARANOĞLU, Büşra, “*Fonksiyonel Bir Gıda Olarak Tavşan Eti ve Önemi*”, **Dicle Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi**, Cilt 12, Sayı 1, (2019).
- YAZICI, Hüseyin, “*Atabey Cemaleddin Feruh b. Abdullah*”, **Çankırı’nın Manevi Mimarları Sempozyum Bildirimleri**, Yenigün Basım Yayın, Çankırı 2017.
- YILDIRIM, Berna, **Amorium Kazıları Büyük Mekân Maden Buluntuları**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2017.
- YILDIRIM, Nuran, **İstanbul’un Sağlık Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- YILDIRIM, Nuran, “*Sabuncuoğlu Şerafeddin*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul 2008.
- YILDIRIM, Nuran, “*Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar*”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Scienc)**, Cilt 11, Sayı 1, (2010).
- YILDIZ, Muhammed Ali, “*Akşemseddin’in Eserlerine Genel Bir Bakış*”, **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 5, Cilt 9, (2016).
- YILDIZ, Erol, “*Salgını Hatırlamak: Veba Üzerine Tarihsel ve Sosyolojik Bir Analiz*”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 48, (2022).
- YURDAKÖK, Murat, “*Bizanslılarda Pediatri*”, **Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi**,

Sayı 48, (2005)

YUSUF HAS HACİB, **Kutadgu Bilig**, (çev. Muzaffer Tuncel), Gençlik Spor Yayınları, Ankara 2019.

ZAKYTHINOS, D.-Kirsten, E.-Lemerle, P. “*Die Byzantinische Stadt*”, **Diskussionbeitraege Zum XI. Internationalen Byzantinistenkongress**, München 1958.

EKLER

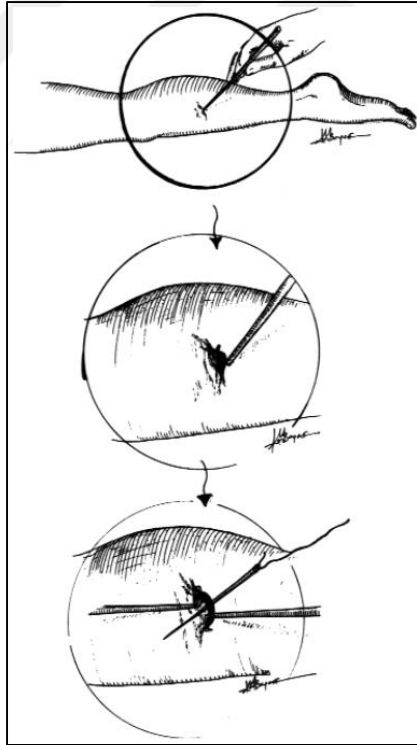

Resim 1. Aya İrini Kilisesi'nin Batı Duvarı ve Güneydeki Muhtemel Sampson Hastanesi Kalıntıları.³⁸⁷

³⁸⁷ Deryanaz Billur, “İstanbul’da Bulaşıcı Hastalık Tarihinden Kesitler; Şahsiyetler, İmgeler ve Mekânlar Üzerine Bir İnceleme”, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Sanatlar**, Üniversitesi, Cilt 2, Sayı 22, (2020), s. 223.

Resim 2. Katırların kuyruklarına Bağlanarak Vahşice Öldürülen Aziz Zotikos, 1025-1050. (The Walters Art Museum).³⁸⁸

Resim 3. Oribasius'un varis çıkarma tekniğindeki adımlar.¹³⁴

³⁸⁸ Deryanaz Billur, *İstanbul'da Bulaşıcı Hastalık Tarihinden Kesitler*, s.224.

Resim 4. Siyam İkizlerinin Diseksiyonunu Anlatan Minyatür El Yazması.³⁸⁹

³⁸⁹Ioannes Skylitzes, *Synopsis Historion* (Tarihlerin Özeti), Madrid, Biblioteca Nacional de España, MS Vitr. 26-2.

Resim 5. X. yüzyıla tarihlenen ve cerrahi operasyonların detaylı olarak tasvir edildiği Niketas codexi.³⁹⁰

³⁹⁰ Apollonios von Kition, **Peri Arthron** , Edited by Hermann Schöne. Leipzig: Teubner, 1896.

Resim 6. İyileştirici Güçlere Sahip Olduğuna İnanılan Haç Mührü Taşıyan Seramik Eser, X.-XII. yüzyıl³⁹¹

³⁹¹Véronique François, **İyileşmek ve İblislerden Korunmak: Konstantinopolis'ten İstanbul'a Toprak Kaplar**, (çev. Kitapçı Bayrı), Kitap Yayınevi, İstanbul 2021, s.130.

Resim 7. Yunanca Yazılmış Sağlık için Şifa Haçı, VI. yüzyıl (üstte)³⁹²

³⁹² Brigitte Pitarakis, **Health and Faith in Byzantine Anatolia, Anatolia in the Byzantine Period**, (çev. E. Akyürek, K. Akyürek), Yapı Kredi Yayınları, s. 250.

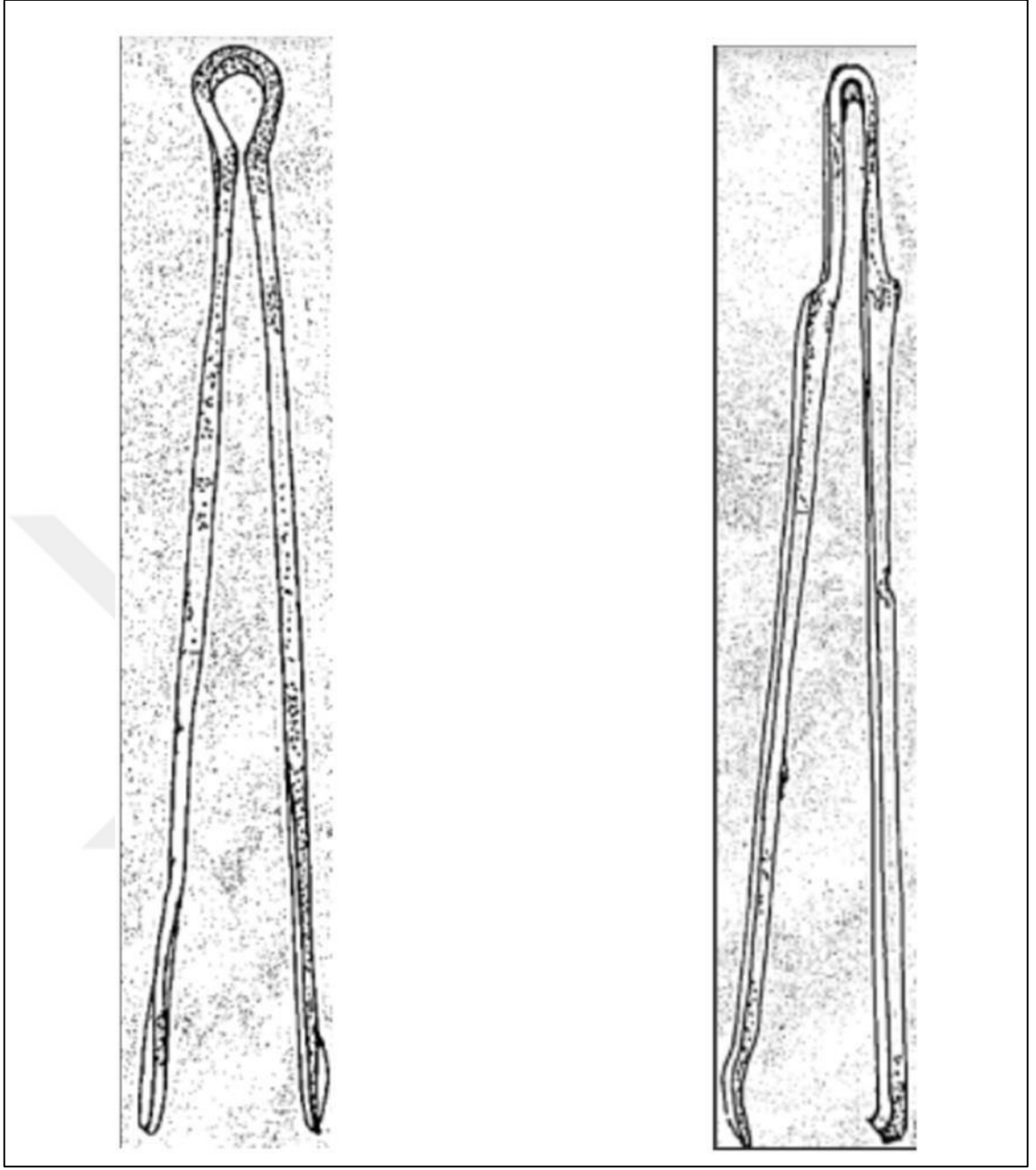
Resim 8. Gülşehir Karşı Kilisesi'ndeki freskler arasında dikkat çeken bir figür, Aziz Panteleimon'un sağ ve sol elinde tuttuğu tıbbi aletlerle tasviri.³⁹³

³⁹³Nazlı Ece Göymen, Kapepadokia Bölgesi Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde Anargyroi Aziz Tasvirleri, s. 9.

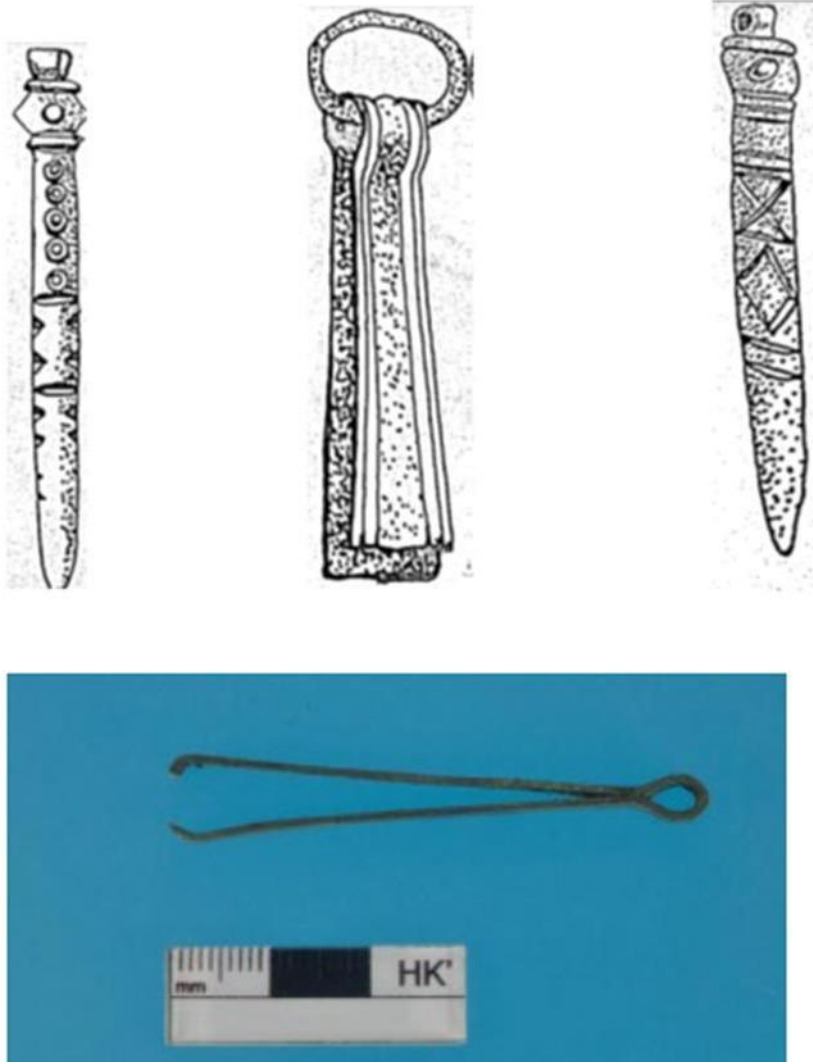
Resim 9. Efes Müzesi'nde Sergilenen Tıbbi Araçlar.³⁹⁴

³⁹⁴ Banu Akagündüz, Bizans Döneminde Tıp, s.158.

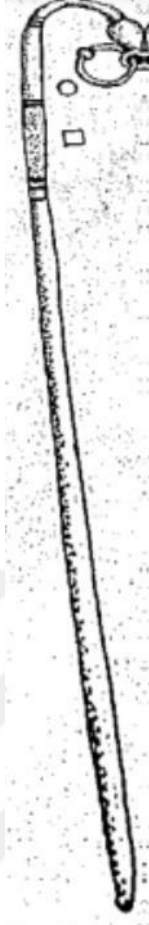
Resim 10. Nidai Ergün Koleksiyonundaki Forsepsler.³⁹⁵

³⁹⁵ İlter Uzel, Bizanslı Hekim Yazarlar ve Bizans Tıbbı, s.191.

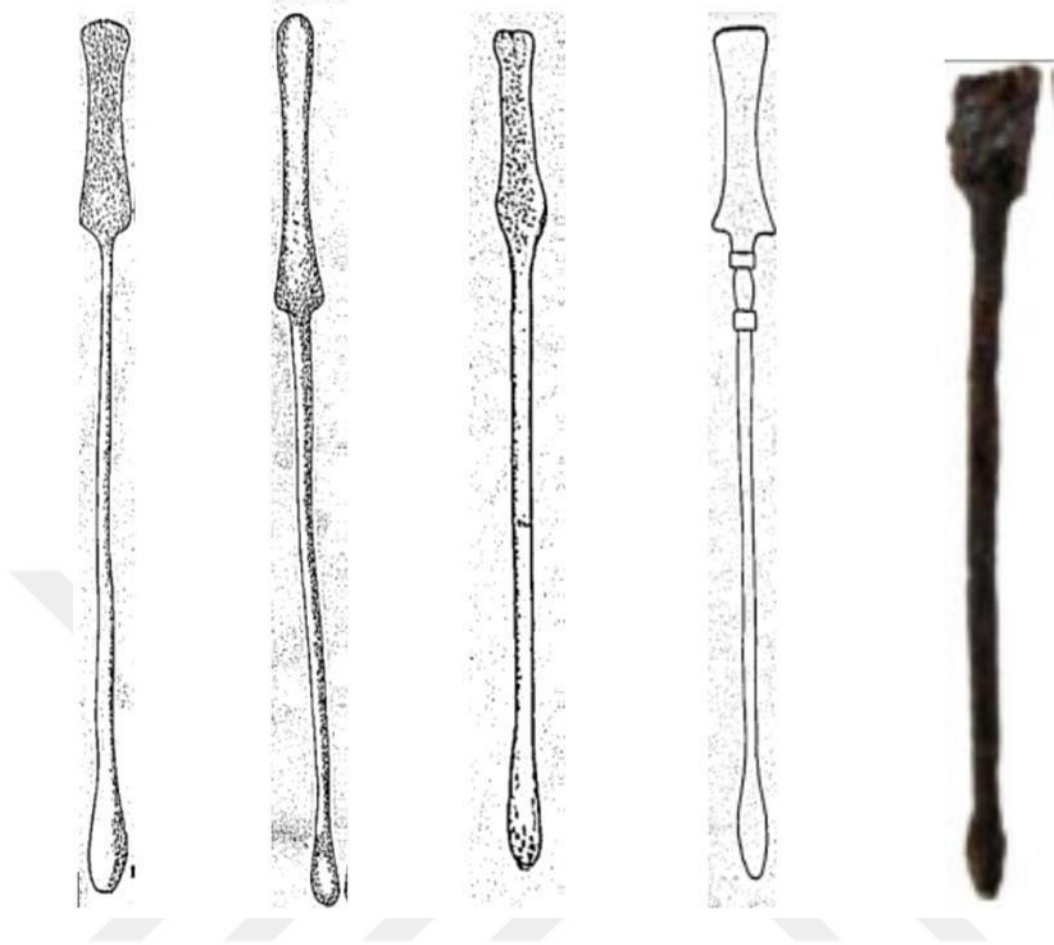
Resim 11. Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Efes Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri ve Harput İç Kaleden epilasyon forsepsleri.³⁹⁶

³⁹⁶İsmail Aytaş, 2014-2019 Sezonu'nda Harput İç Kale Kazısın'da Bulunan Antik Dönem, s.490.

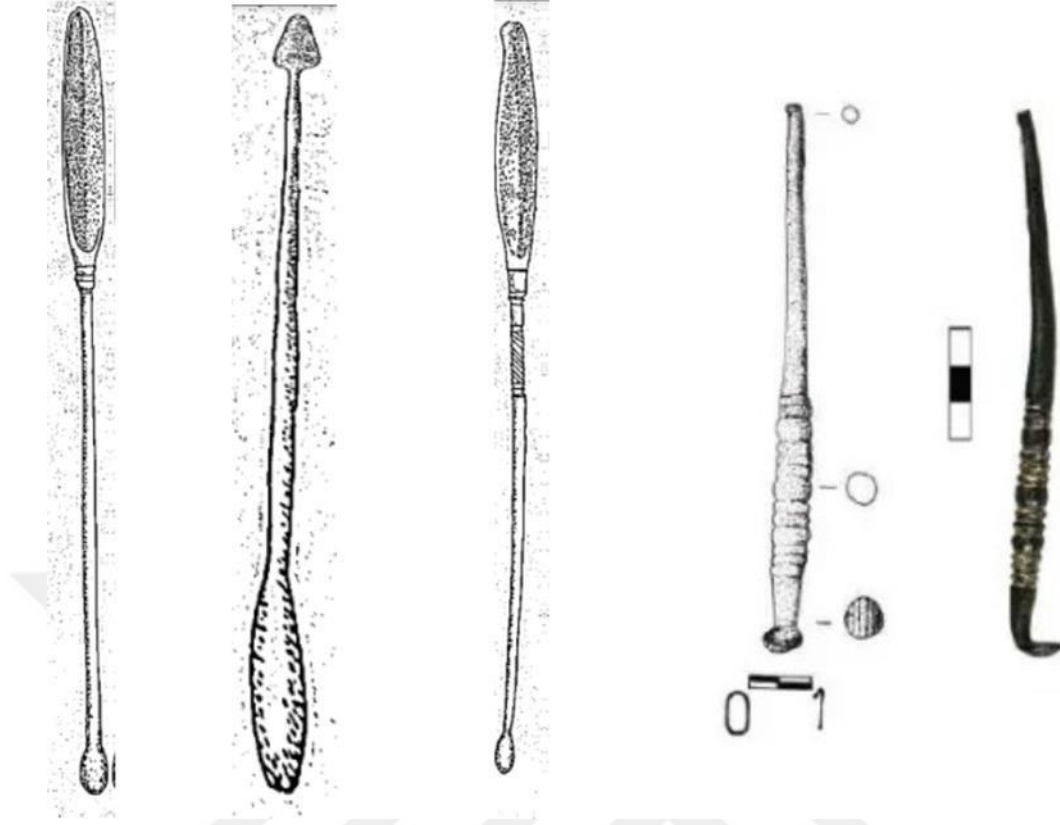
Resim 12. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonundaki Sonda.³⁹⁷

³⁹⁷ İlter Uzel, Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri, s.192.

Resim 13. Spatül-Sondalar; Efes Müzesi, Nidai Ergün Koleksiyonu ve Diğer Müzelerden Örnekler.³⁹⁸

³⁹⁸Ünal Demirer, Kibyra Metal Buluntaları, s.230.

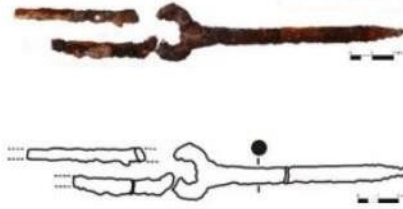
Resim 14. Efes, Gaziantep, İstanbul ve Kütahya Müzelerindeki Kaşık Uçlu Sonda Örnekleri.^{399 400}

³⁹⁹Zeliha Demirer Gökalp, Kütahya Müzesindeki Bazı Maden Eserler, s.12.

⁴⁰⁰ Berna Yıldırım, Klasik Döneminde İstanbul Dârüşşifaları, s.9.

Resim 15. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonunda yer alan raspa sonda örneği.⁴⁰¹

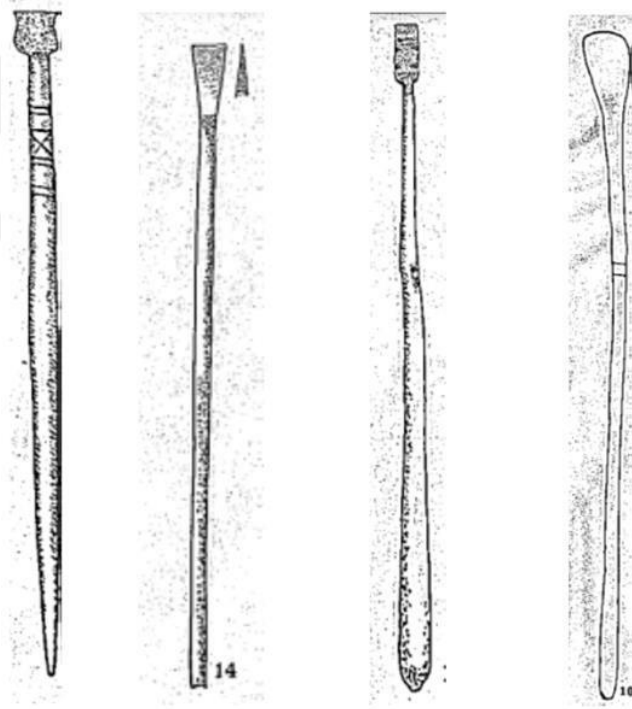
Resim 16. Amorium kazısından çıkarılan çatallı sonda örneği.⁴⁰²

⁴⁰¹İlter Uzel, Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri, s.195.

⁴⁰²Berna Yıldırım,, Amorium Kazıları Büyük Mekân Maden Buluntuları, s.121.

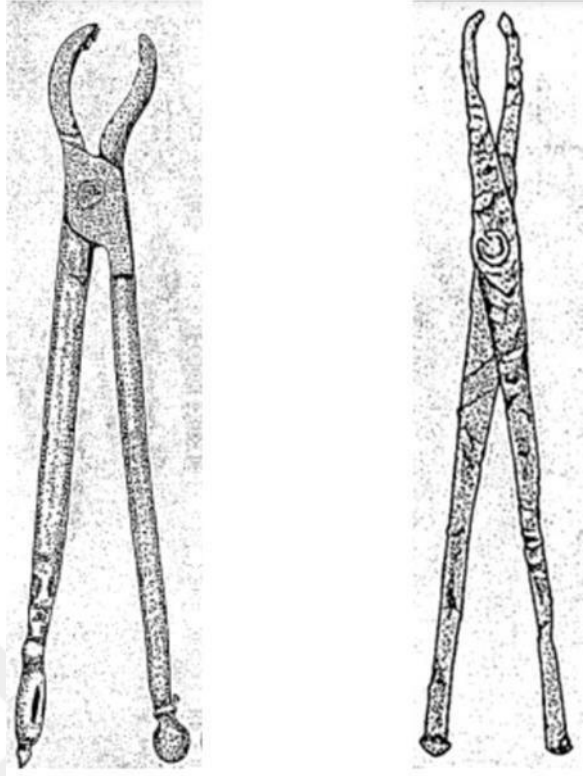
Resim 17. Kibyra kazısından çıkarılan zeytin sonda örnekleri.⁴⁰³

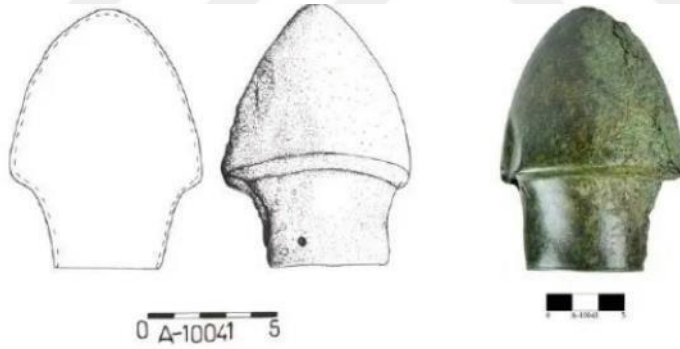
Resim 18. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonunda, Efes Müzesinde, Nidai Ergün Koleksiyonunda ve İstanbul Arkeoloji Müzesinde yer alan keski örnekleri.⁴⁰⁴

⁴⁰³Ünal Demirer, Kibrya Metal Buluntuları, s. 229.

⁴⁰⁴İlter Uzel, Anadolu'da Bulunan Tıp Aletleri, s. 187-260.

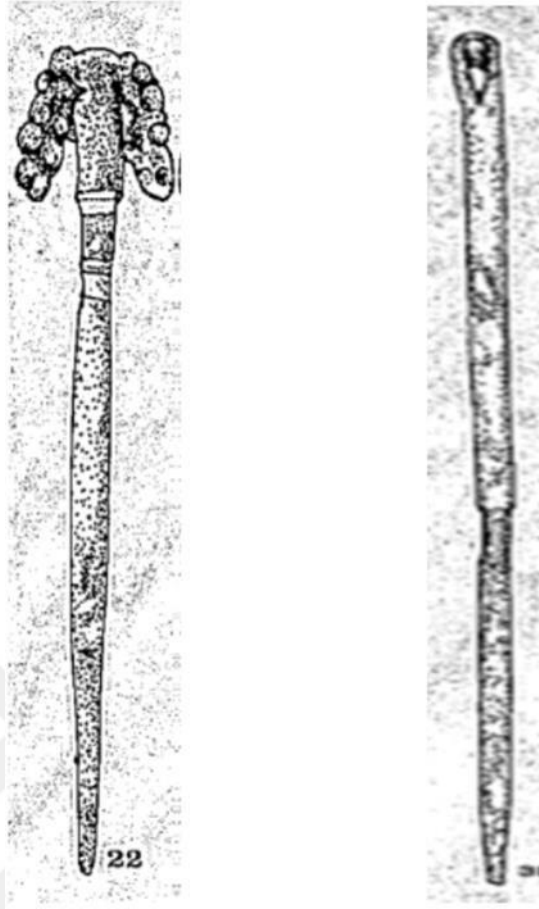
Resim 19. Nidai Ergün Koleksiyonunda yer alan diş forsepsi örnekleri.⁴⁰⁵

Resim 20. Kütahya Müzesinde yer alan kan alma kabı örneği.⁴⁰⁶

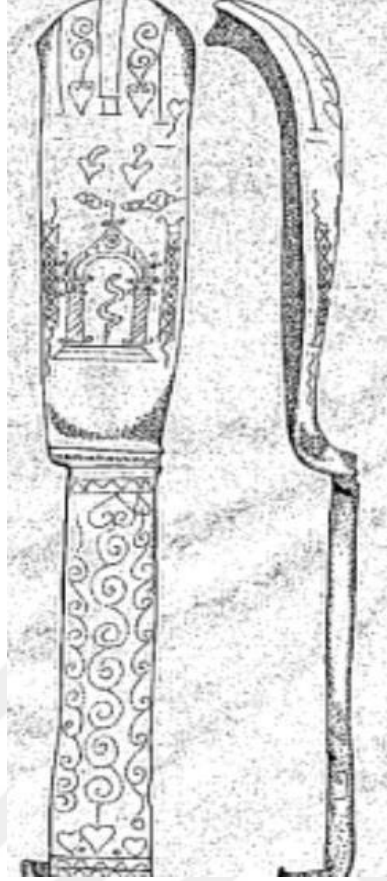
⁴⁰⁵İlter Uzel, Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri, s.117.

⁴⁰⁶Zeliha Demirer Gökalp, Kütahya Müzesindeki Bazı Maden Eserler, s.258.

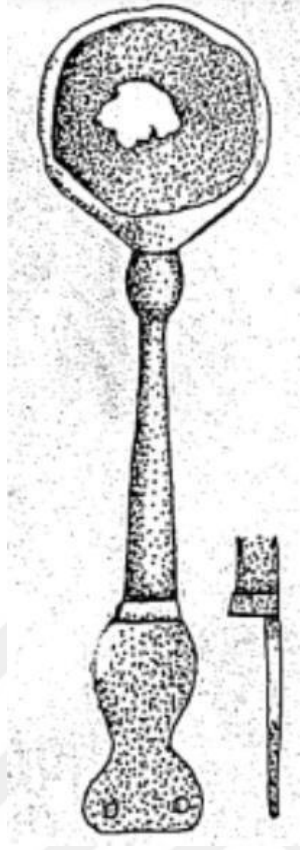
Resim 21. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ABD Koleksiyonunda ve Nidai Ergün Koleksiyonunda bulunan iğne örnekleri.⁴⁰⁷

⁴⁰⁷ İlter Uzel, Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri, s.189-230.

Resim 22. Efes Müzesinde bulunan örnek strigil.⁴⁰⁸

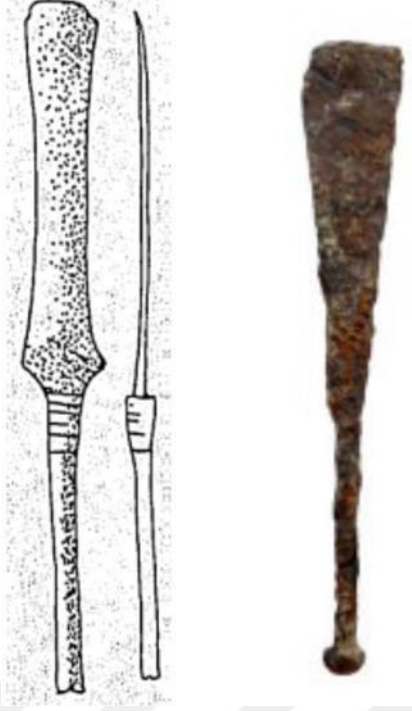
⁴⁰⁸İlter Uzel, Anadolu'da Bulunan Tıp Aletleri, s.219.

Resim 23. Alanya Müzesindeki örnek ilaç kaşığı.^{409 410}

⁴⁰⁹Berna Yıldırım, Amariion Kazıları Büyük Mekân Maden Buluntuları, s.121.

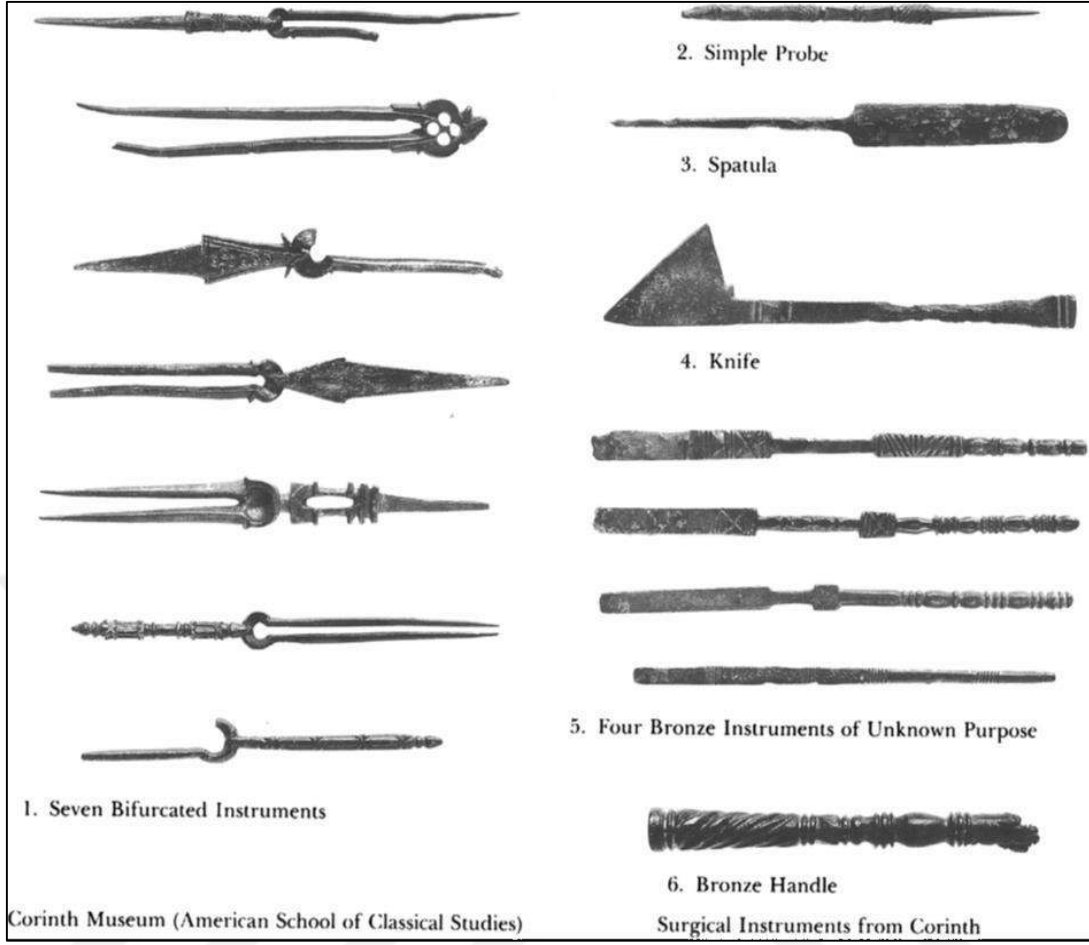
⁴¹⁰İlter Uzer, Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri, s.179.

Resim 24. Efes Müzesindeki ve Kibrya kazısından çıkarılan spatül örnekleri.^{411 412}

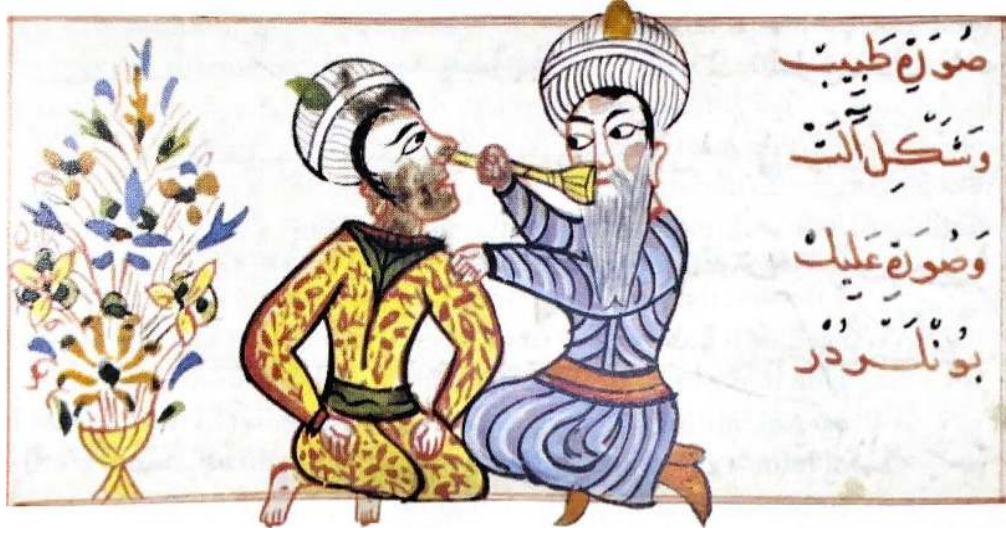
⁴¹¹İlter Uzer, Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Buluntuları, s.230.

⁴¹²Ünal Demirer, Kibrya Metal Buluntuları, s.230.

Resim 25. Corinth'ten Bizans dönemine ait cerrahi aletler. Corinth Arkeoloji Müzesi (Amerikan Klasik Araştırmalar Okulu).⁴¹³

⁴¹³ Mylonas, On Oral and Cranio-Maxillofacial Surgery in Byzantium Addenda, s.162.

Resim 26. Burunda arız olan siğillerin ilacının tarikası.⁴¹⁴

Resim 27. Avaz bogulmanın ve nefes darlığının dağlanması.⁴¹⁵

⁴¹⁴Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, Cilt 2, s. 160.

⁴¹⁵Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye Cilt 2, s. 168.

Resim 28. Göze inen sunun dağının tarİKası.⁴¹⁶

⁴¹⁶Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerahiyetü'l-Haniyye, Cilt 2, s. 162.

Resim 29. Sulu uyuzun dagunun tarikası.⁴¹⁷

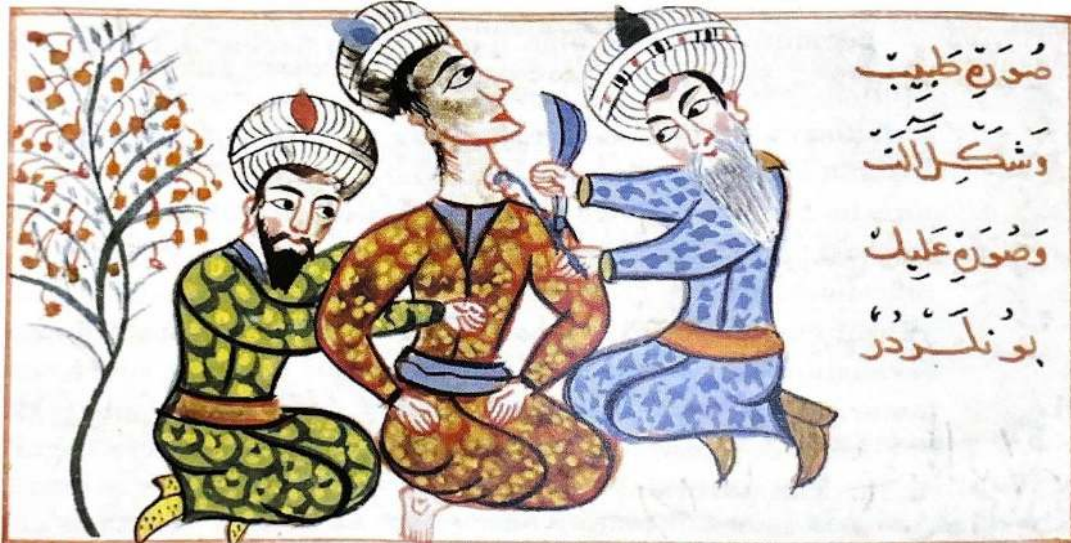
Resim 30. Bögrek dagının tarikası.⁴¹⁸

⁴¹⁷Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, Cilt 2, s. 208.

⁴¹⁸Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, Cilt 2, s. 184.

Resim 31. Başun içinde göze inen issi nezlelerin ve issi yaşun ilacunun tarİKası.⁴¹⁹

Resim 32. Bogartlagu içinde şiş olıcak bogartlaguyı yarmagun tarİKası⁴²⁰

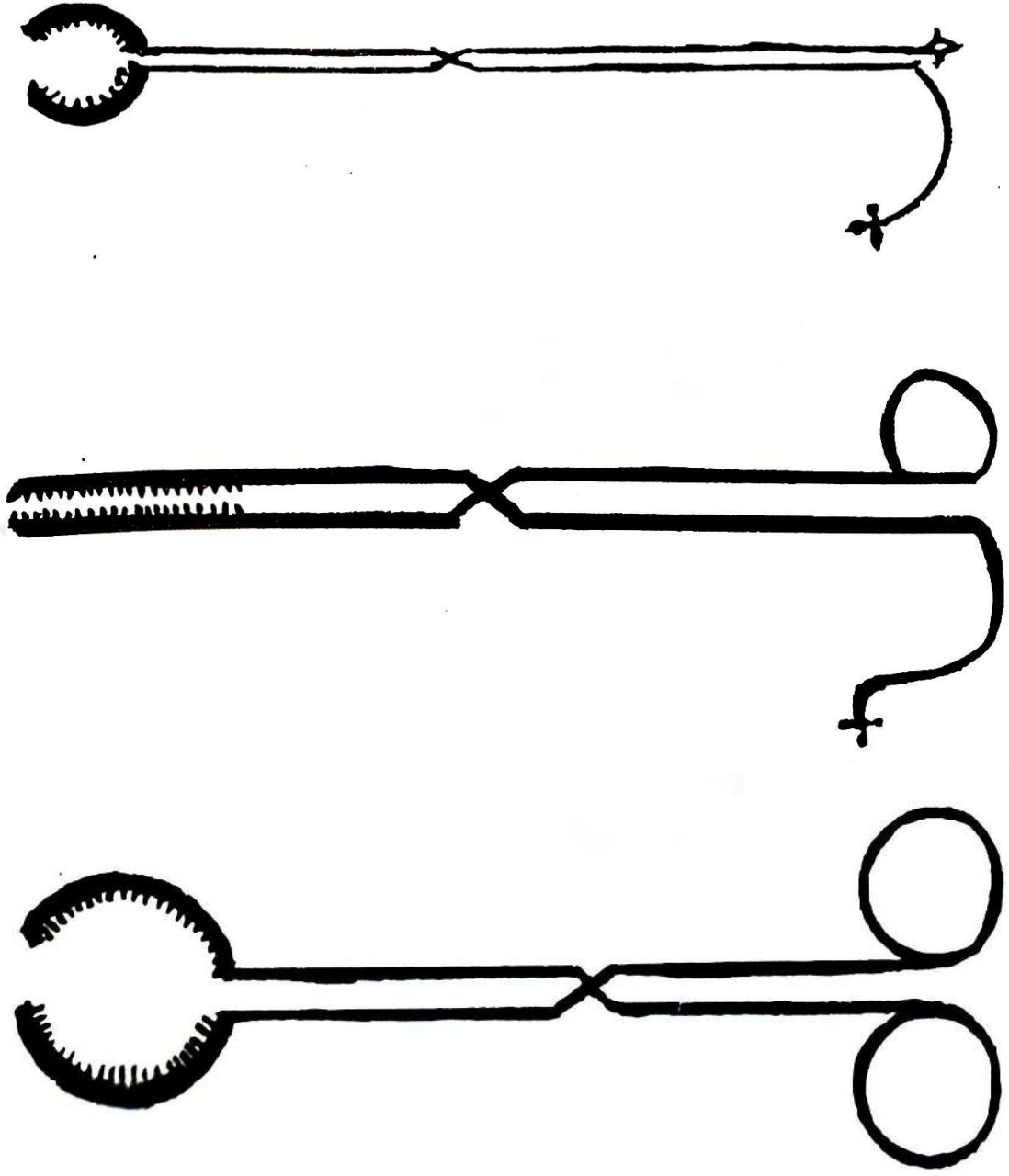
⁴¹⁹Şerafeddin Sabunoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, Cilt 2, s. 156.

⁴²⁰Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, Cilt 2, s. 262.

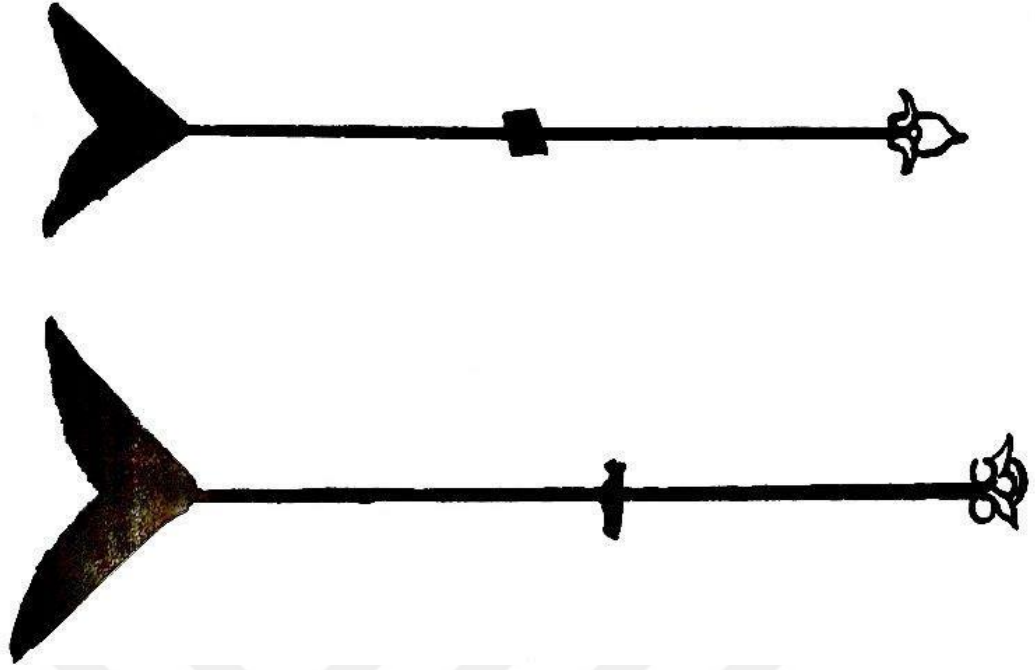
Resim 33. Enva-ı urlarun yarıp çıkarmagun tarikası.⁴²¹

⁴²¹Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, Cilt 2, s. 266.

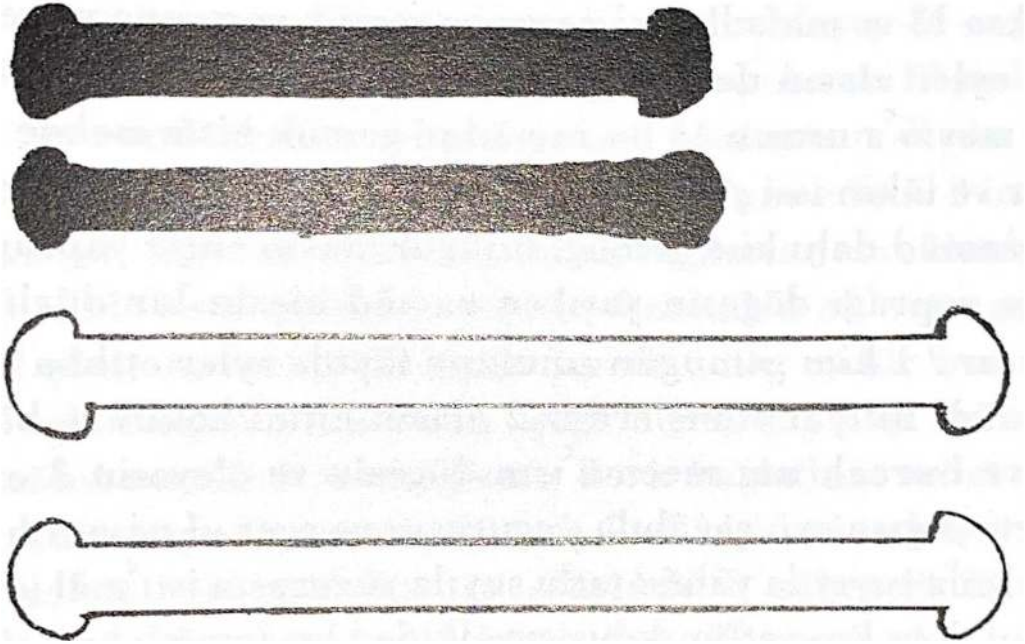

Resim 34. Suret-i mişdah.⁴²²

⁴²²Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, Cilt 2, s. 311.

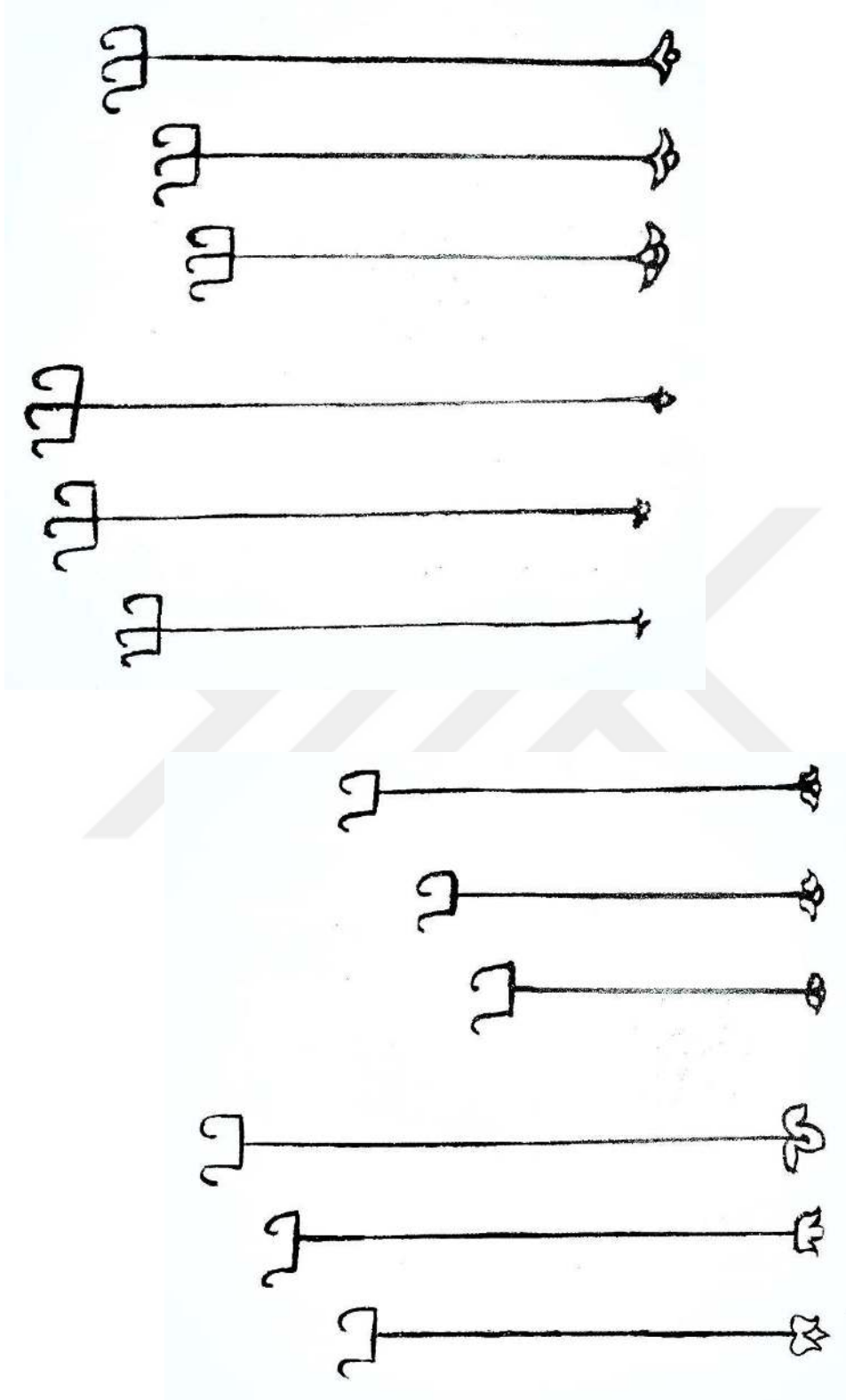
Resim 35. Sureti Midfa.⁴²³

Resim 36. Sınuk tahtası.⁴²⁴

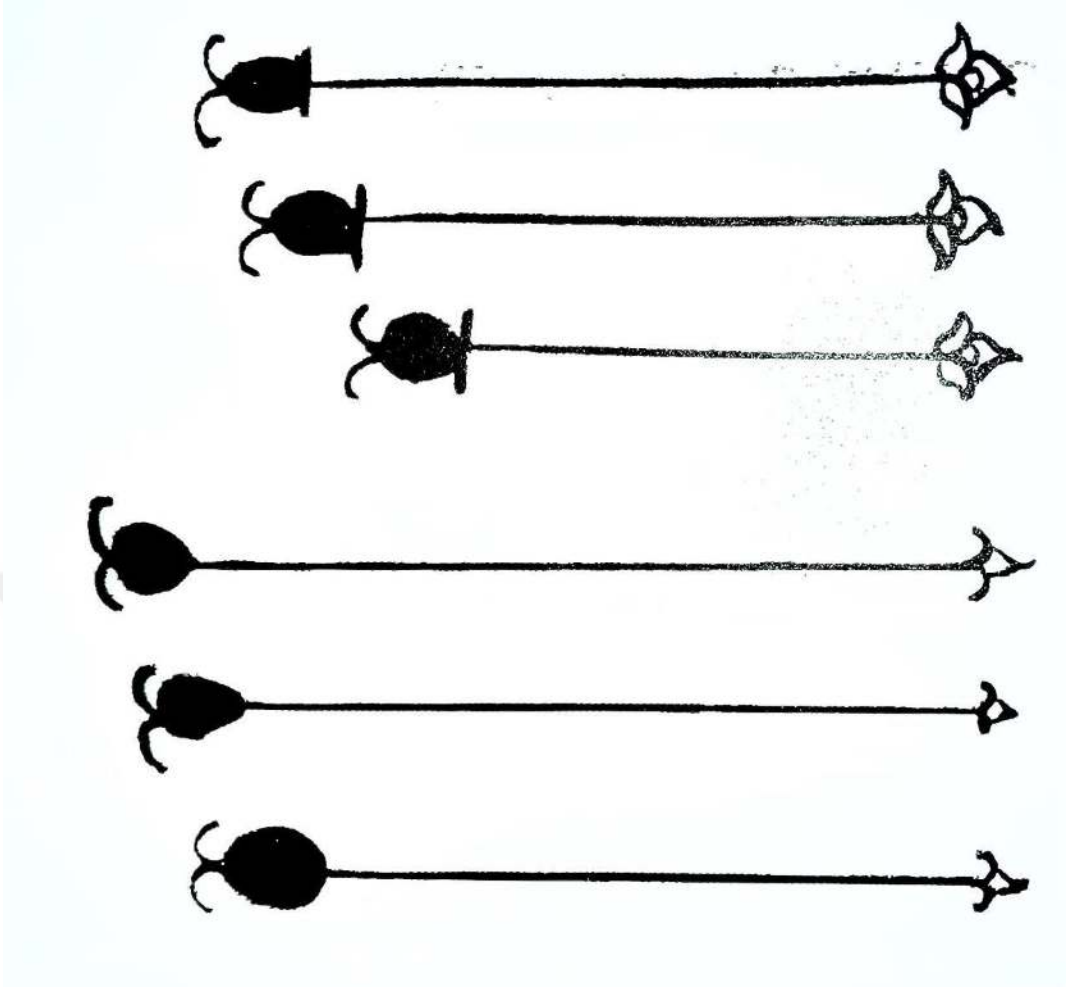
⁴²³Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, Cilt 2, s. 310.

⁴²⁴Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, Cilt 2, s. 373.

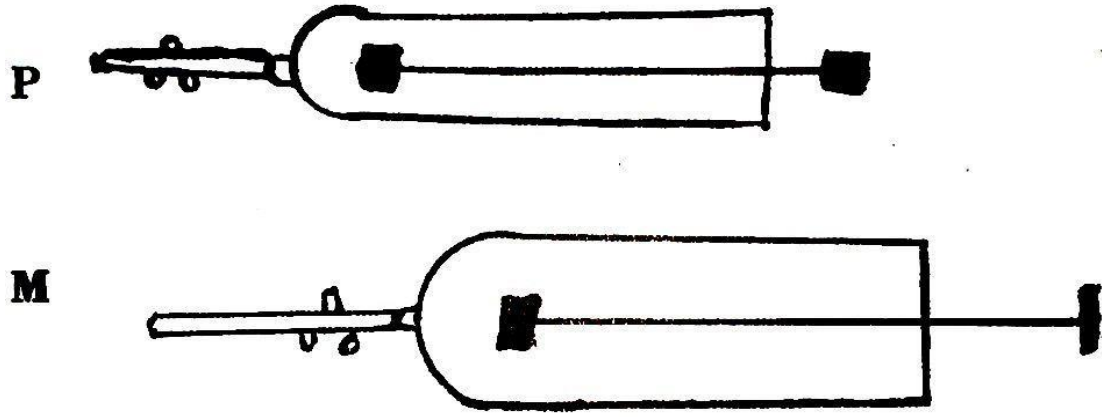
Resim 37. Şananirün çengelleri.⁴²⁵

⁴²⁵Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, Cilt 2, s. 268-269.

Resim 38. Micda sureti.⁴²⁶

⁴²⁶Sabuncuoğlu, Cerrahiyetü'l-Haniyye, Cilt 2, s. 270.

Resim 39. Hukne aleti.⁴²⁷

⁴²⁷Şerafeddin Sabuncuoğlu, Cerrahiyyetü'l-Haniyye, Cilt 2, s.270.s